

**Radovan Brlečić -
Radek**

**Moji drugi
istarski puti**





Radovan Brlečić - Radek

MOJI DRUGI ISTARSKI PUTI

Mala biblioteka „DRAGUTIN DOMJANIĆ“, knjiga 86.

Radovan Brlečić - Radek:
MOJI DRUGI ISTARSKI PUTI

Nakladnik:
Pučko otvoreno učilište Sv. Ivan Zelina

Za nakladnika:
Ivica Kukovačec

Urednik:
Ivo Kalinski

Lektura - korektura:
Stjepan Dragija

Autori fotografija:
Radovan Brlečić
Tomislav Šarec (str. 118.)

Naslovnica:
Istra: zemlja, more, ljudi (foto: R. Brlečić)
Unutarnje korice:
Vedute Istre (Vladimir Lerš, lavirani tuš)

Računalni slog: POU Sv. Ivan Zelina
Tisak: Tiskara Zelina d.d.
Naklada: 500 kom

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000961531.

ISBN 978-953-6540-73-0

Radovan Brlečić - Radek

**MOJI DRUGI
ISTARSKI PUTI**

Sv. Ivan Zelina, travanj 2017.



*Mojima:
Ivanki, Maji, Marijanu, Danijeli
i Franji Horvatu Kišu u spomen.*

PROSLOV

Istarski poluotok, koji se od pamtivijeka zove Istra, Istria, Histria ili Histra, a prostire se od uvale Preluke u Kvarnerskom zaljevu do uvale Muggie u Tršćanskom zaljevu te od sjevernih obronaka Ćićarije do rta Kamenjaka na jugu, čini se neobično zahvalnim za landranje i putopisanje. Iako prema mjerilima putopisca na duge staze, površinom zapravo i nije odviše velik, toliko je prepun različitosti i osebnosti da landravec, ma koliko da je puta njime prošao, uvijek otkrije nešto novo - još neviđeno.

Ali mene ovog puta nisu ti razlozi naveli na landranje ovim čarobnim krajem satkanim od povijesti, kamena, lapora, crljenice i mora. Kažem, ovog puta, jer pred nešto više od tri godine, bio sam krenuo putima Franje Horvata Kiša, putopisca i književnika iz doba hrvatske moderne, koji je Istrom putovao u srpnju 1912. i srpnju 1914. i o time napisao putopis *Istarski puti*. A ja sam pak, o landranju po njegovim putima napisao 2014. godine putopis *Istarski puti opet i iznova*, putopis o putopisu - uz stogodišnjicu putovanja Franje Horvata Kiša Istrom.

Iako bi se iz naslova obaju putopisa moglo i drugačije zaključiti, to su putopisi o landranju tek jednim dijelom Istre. Jer Horvatovo se putopisanje odnosilo samo na dio Istre: Ćićariju, kraj duž željezničke pruge Divača – Pula i predio istočno od nje.

Zbog tih djelomičnih putopisarija o Istri i istarskom poluotoku i Horvat i ja ostali smo na neki način dužni nastavak putopisanja o onom njezinom dijelu koji se prostire od željezničke pruge do zapadne i sjeverozapadne obale i duž nje od Fažane do Muggie.

Svakom putniku namjerniku u Horvatovo vrijeme pravac putovanja određivala je željeznička pruga kroz Istru, puštena u promet 1876. godine. Do Divače (koja nije u Istri već na Krasu, planinskom području sjeverno od istarskog poluotoka), početne stanice na toj pruzi, moglo se tada iz unutrašnjosti kontinenta stići dvama pravicima. Horvat je oba puta krenuo onim Rijeka-Matulji-Trnova Bistrica-Sveti Petar na Krasu-Divača.

Putujući tom prugom, a zatim prugom kroz Istru, Horvat je silazio na usputnim stanicama: Matuljima, Trnovoj Bistrici, Svetom Petru na Krasu, Divači, Rakitoviću, Buzetu, Roču, Pazinu i na kraju putovanja u Puli, posljednjoj postaji na istarskoj pruzi.

Obišao bi kraj što pješice, što kakvim usputnim prijevozom. Prespavao u župnom dvoru, kod kolege učitelja ili nekom svratištu i nakon dan-dva-tri nastavio putovanje vlakom prema svom krajnjem odredištu. Za prvog landranja bilo je to Lanište na Čićariji, a za drugog Pula.

U to je vrijeme na političkoj karti Europe Istra bila upravno područje unutar K. u. K. Monarhije (pod jurisdikcijom Austrije), u sastavu mnogo šireg, prikladnog imena Küstenland¹.

I ostatak Hrvatske (naravno, ne onakve kakvu danas poznajemo) bio je također u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, ali pod jurisdikcijom mađarske krune sv. Stjepana. Tako je hrvatski narod u Istri, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (stoljećima razdvojen) tada živio (iako pod različitim utjecajima) u jednoj državi.

Ja sam pak, sto godina poslije, za razliku od Horvata, slijedeći njegove pute, Istrom putovao uglavnom automobilom.

Tako je ova knjiga ustvari putopisarija o tom - drugom dijelu Istre. No, kako je danas istarski poluotok razdijeljen između Hrvatske, Slovenije i Italije, pri čemu se često Istrom naziva samo dio poluotoka koji pripada Hrvatskoj (pri tome ne misleći čak ni na obalu pod Učkom, od Preluke do Raškog kanala), bit će to putopis i o Primorskom (tako Slovenci zovu svoj dio Istre) i o talijanskom dijelu Istre.

¹ Küstenland: doslovno obalna zemlja; upravno područje uz Jadransko more od Venecije do Boke kotorske u doba K. u. K Monarhije

U njemu ću, kada je riječ o cijelom poluotoku, upotrebljavati toponim istarski poluotok ili jednostavno poluotok. Istrom ću nazivati njegov hrvatski dio, dok ću za slovenski i talijanski dio odgovarajućim pridjevom naznačiti o kojem se dijelu poluotoka radi.

Tko zna ne bi li se i Horvat, da ga nisu pretekli sudbonosni događaji (oni nakon 1919., a zatim i prerana smrt), u nekoj od narednih godina ponovno vratio Istri, prolandrao neprolandranim krajevima, napisao nastavak putopisa, i nazvao ga možda *Drugi istarski puti*?

Naumivši se ponovno *tornivat* Istri kako bih nastavio putopisanje i time vratio svoj (a na neki način i Horvatov) „dug“, ja sam u *Istarskim putima opet i iznova* zapisao: *Ponešto od toga sam do sada obišao, nešto ću tek obići, a nešto ću, nažalost, morati ostaviti za neke druge istarske pute.*

A kako bih u novom putopisanju već naslovom čitatelju poručio da se radi o nastavku putopisanja o Istri, za ovaj sam putopis izabrao naslov *Moji drugi istarski puti*.

Za razliku od Horvata, koji je najvjerojatnije u Istru krenuo s namjerom da napiše putopis, ja sam Istrom ali i morem započeo landrati mnogo prije nego sam uopće i pomislio na pisanje putopisa.

Još kao sasvim malog, slali su me na ljetovanja rodbini u Volosko, a jednom sam kao dijete ljetovao i u Medulinu. A onda sam kao četrnaestogodišnjak otišao na školovanje u Pulu i ostao u njoj gotovo četiri godine. Otad se Puli i Istri vraćam redovito nekoliko puta godišnje. Do 70-ih godina prošlog stoljeća vlakom, baš kao i svojevremeno Horvat. No, za razliku od Horvatovog vremena, u mojem se do Divače putovalo onim drugim pravcem, preko Ljubljane.

I ja sam se baš kao i Horvat otrpe zaljubio u Istru. O svojoj ljubavi prema Istri Horvat piše: *...i moj je put pri kraju i ja sam na završetku svog skitanja i svog leventovanja. I sada znam što ljubim. Prije sam vjerovao, da se može čitav narod ljubiti, a pravo sam ljubio možda tek Zagorca. Prije sam vjerovao, a sada znam i osjećam kao i to, da ono, što ljubimo, mora biti blizu i najbliže... i mora u tebi živjeti. A ja osjećam, kako moja ljubav živi...* Tako je Horvat razgalio dušu na kraju svog landranja Istrom.

Iako vjerujem da sam se u Istru zaljubio već pri prvom susretu, te sam ljubavi postao doista svjestan tek desetak godina kasnije; zadnjeg kolovoškog dana 1960. godine u trenutku kada je noćni vlak iz Zagreba za Pulu s rađanjem zore napuštao željezničku postaju u Divači.

Bio sam petnaestogodišnji klinac zaluđen morem i brodovima i te sam noći, putujući na školovanje u mornaričku školu, u njemu bio i Pale sam na svijetu.

Čitavu sam noć probdio. Putujem u neizvjesnost, nesvjestan (da parafraziram Ricka Blainea) ...početka jednog divnog prijateljstva između Istre i mene, koje traje i danas.

Dvoje, što su u polupraznom kupeu sjedili do prozora od Zagreba, izašli su u Divači pa sam se konačno dočepao mjesta uz prozor.

Gledam kroz prozor kupea zanimljivu kamenu zgradu željezničke postaje i čekam da vlak nastavi moje putovanje. Kroz onaj u prolazu ispred kupea, čudesno se rumenilo zore počelo razlijevati nebom. Izađem u prolaz i spustim prozor, a prohladni jutarnji zrak s mirisom i planine i mora nahrupi u vagon. Za njim uđe i zvuk dahtanja lokomotive, koja kao da hvata zrak prije nego će krenuti niz strminu Ćićarije ususret Istri. Iako sam putovao u nepoznato, obuzeo me neki čudan osjećaj smirenja koji me otad prati svaki put kada se nađem nadomak Istre.

Često se prisjetim tog prvog susreta s Istrom, koji mi je stubokom promijenio život. No sve mi je teže nakon proteka toliko godina, dovoljno realistično opisati impresiju trenutka kada vlak zađe u Istru. Posegnut ću za Horvatovim utiskom jer je *pisac s posebno razvijenim osjećajem za detalj i uočavanje vanjskih, vizualnih momenta*.² Opisujući putovanje niz Ćićariju Horvat kaže: *Lijevo ostaju livadice, oranice, šume, ali desno: svaki čas nestaje ispod nas obzorja, kao da jurimo mimo strahovite bezdani, ili da smo u magli i oblacima, ili da jurimo planinskim grebenom, odakle se dolini dna ne vidi*.

Na moj odnos prema Istri nesumnjivo su utjecali i Horvatov putopis i naši zajednički geni. Horvat je, naime, bio nećak moga djeda Stjepana. Jedan primjerak drugog izdanja njegovog putopisa, kao obiteljsku baštinu naslijedio sam od tete Bože, najstarije djedove kćeri, krajem 60-ih godina prošlog stoljeća.

² Šicel, Miroslav. 2002. *Istarski puti*. 3. izd.

Osim što mi je svih godine landranja Istrom bio svojevrsan vodič kroz Istru, gotovo pola stoljeća kasnije postao je i inspiracija za moja putopisanja.

No, za odnos Istre i mene nije odgovoran samo Horvat. Istru sam, očaran njezinom poviješću, jezikom i ljepotom, krenuo upoznavati i prije nego sam prvi put pročitao Horvatom putopis. Barbariga, Banjole, Šišan, Vodnjan, Bale, Fažana i Medulin, bili su moja prva istarska odredišta. Krećući uvijek iz Pule, svaki sam put poluotokom i njegovim morem putovao sve dalje i dalje.

Danas me more s kojim sam duboko povezan, neraskidiva prijateljstva koja sam tamo stekao i privez za Jutarnju zvijezdu (moje najdragocjenije materijalno dobro) u sportskoj lučici u Puli, uvijek me iznova mame u moj, mogu reći, drugi zavičaj.

Da se Istrom doista lako oduševiti, govore stihovi mog susjeda u Svetom Ivanu Zelini - Željka Pavičića, tekstopisca i autora mnogih hitova zabavne muzike. U vrlo pijevnom refrenu pjesme iz 1995., koja se i danas često pjevuši, nakon ljetovanja u Istri Željac je napisao ...*samo anđeli znaju kako je u raju //anđeli nebeski, što su Istru bar jednom vidjeli.*

No, moram vam reći da je mnogima koji dolaze u Istru, pa čak i nekima koji žive u njoj, Istru teško razumjeti pa stoga i upoznati. Ima to veze i s njezinom jedinstvenom ljepotom i njezinom burnom prošlošću.

Kada sam nakon 50 godina landranja samo sebe radi, odlučio napisati putopis o tome što se to u Istri *kambijalo* od vremena Horvatom landranja, osim što sam u nju bio nepovratno zaljubljen, mislim da sam ju donekle i upoznao i razumio.

Držeći se Horvatomog pravca putovanja i služeći se pritom njegovim putopisom kao svojevrsnim vodičem, moji su istarski puti više ili manje slijedili pravac njegovih iako sam putovao automobilom, a ne kao on vlakom ili pješice. Kako bih obnovio sjećanja i osjetio bar malo čari davnih putovanja, jednom sam putovao vlakom od Pule do Lupoglava, a jednom do Pazina. No, za razliku od Horvata, landrao sam i morem koje okružuje Istru. Kako mi je zamisao bila da se moji morski istarski putovi na neki način nastave na kopnene pute Horvatove, plovio sam od rta Barbarige i istoimenog mjestašca nedaleko Fažane na zapadnoj obali, do Trgeta u Raškom zaljevu na istoku. Horvat je, naime, obišao Peroj iznad Fažane, a Raškog se kanala spomenuo obilazeći Čepičko jezero, Kršan i nedaleki Pićan.

Za razumjeti Istru, potrebno je znati ponešto o njezinoj dugoj i burnoj povijesti. Zato ću čitatelja povesti na kraće putovanje kroz povijest Istre. Ne kronološki, već prvo kroz onu bližu; iz vremena Horvatovog, zatim i iz vremena mojih putovanja, a onda nakratko i kroz onu daleku koja seže u prapovijest.

Tako se uputih u Istru, našem hrvatskom rodu u pohode, piše Horvat na početku putopisa. U to su vrijeme u Istri pored najbrojnijih starosjedilaca Hrvata, manje brojnih Talijana (ali s prevladavajućim utjecajem u svim porama života) i Slovenaca, živjeli i mnogi pripadnici drugih naroda K. u. K. Monarhije, naročito u Puli, glavnoj ratnoj luci Monarhije. Bosanci, Crnogorci, Austrijanci, Mađari, Česi, Slovaci, Moravci, Ukrajinci, Moldavci..., ali i Nijemci, Francuzi, Englezi. Nešto ranije u njoj su živjeli jedan Danac koji je zadužio Pulu i Monarhiju i jedan Irac koji je kasnije postao toliko slavan pisac da su mu i Puležani podigli spomenik.

Zanimljivo je da se svako izdanje Horvatovog putopisa, a bilo ih je tri, vremenski gotovo poklapa s jednim od prijelomnih trenutaka novije povijesti istarskog poluotoka. Tako su mu *Istarski puti* prvi put tiskani 1919. godine, drugi put 1950., a treći put 2000. godine (ovaj put nešto kasnije u odnosu na posljednji sudbonosni događaj).

U drugoj polovici burnog XIX. stoljeća, zbog iredentističkih težnji manjinskog talijanskog naroda, a pod utjecajem narodnog preporoda u Hrvatskoj, u Istri je počela jačati borba hrvatskog i slovenskog naroda za nacionalnu i političku ravnopravnost svih triju starosjedilačkih naroda koji žive na poluotoku pa Horvat putuje Istrom početkom najturbulentnijeg doba njezine novije povijesti.

Ubrzo, nakon što je krajem srpnja Horvat u Medulinu završio svoje landranje Istrom, 6. kolovoza te 1914. godine Monarhija je objavila Kraljevini Srbiji rat kojim je počeo četverogodišnji svjetski masakr.

I dok je okončanje Velikog rata³ i nestanak Austro-Ugarske Monarhije s političke karte Europe, donio nekim narodima i krajevima veću ili manju mogućnost samoopredjeljenja, Istru je uz prešutni blagoslov zemalja

³ Veliki rat: *I. svjetski rat, od 1914. do 1918.*

pobjednica 1919. okupirala Kraljevina Italija, naplativši si time promjenu strane usred rata. Jer, Italija je u njega ušla na strani Austro-Ugarske, Njemačke i Japana, da bi se druge ratne godine priključila zemljama Antante.⁴

Iako u Istri i nije bilo izravnih ratnih operacija, posljedice rata bile su stravične. Oko 3 500 Istrijana poginulo je ili nestalo u njegovom vihoru, a oko 60 000, uglavnom žena, djece i staraca doživjelo je egzodus. U izgnanstvu je umrlo njih 10 000; najviše od gladi i bolesti.

Sudbonosni događaji za Istru u posljednja tri mjeseca 1918., zadnje ratne godine, smjenjivali su se jedan za drugim meteorskom brzinom.

Početkom listopada u Zagrebu je osnovano Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u koje su ušli i predstavnici Istre. Hrvatski sabor je raskinuo državo-pravne veze s Austro-Ugarskom i proglasio Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS). 28. listopada Hrvati su u zajednici s ostalim slavenskim narodima u Puli osnovali Narodno vijeće, a već je dan poslije održana i skupština talijanske nacionalne zajednice. Socijalisti su bili manje skloni Narodnom vijeću od liberala, no jedni i drugi surađivali su s pulskim odborom Narodnog vijeća, priznajući prešutno njegovu rukovodeću ulogu i pripadnost Pule Državi SHS.

31. listopada Mjesni odbor Narodnog vijeća Pule preuzeo je u ime novoosnovane države pulsku luku, glavnu ratnu luku Kraljevine, arsenal i cjelokupnu flotu K. u. K. Kriegsmarine⁵. Za prvog komandanta flote imenovan je admiral Janko Vuković Podkapelski, dotadašnji zapovjednik bojnog broda SMS Viribus Unitis. Već ujutro tog dana na jarbolu Viribus Unitisa podignut je trobojni hrvatski stijeg. No, tokom istog dana vrhovno ratno vijeće Antante složilo se u tajnosti da Italija zauzme sve krajeve uz istočnu obalu Jadrana, koji su joj obećani tajnim Londonskim ugovorom ratne 1915. godine.

I dok se do duboko u noć na brodovima u pulskom zaljevu i vojarnama u gradu slavio skori kraj Monarhije, iz Venecije je prema Puli zaplovio talijanski razarač na tajnu misiju. Iako je talijanska ratna mornarica još rano ujutro presrela radioporuku o predaji flote, onim je razaračem poslala dvojicu diverzanata sa zadatkom da se mimo protupodmorničkih zapreka uvuku u pulsku luku i potope komandni brod SMS Viribus Unitis.

⁴ Antanta: *ratni savez V. Britanije, Francuske i Rusije*

⁵ K. u. K. Kriegsmarine: *Carska i kraljevska ratna mornarica*

Rano ujutro 1. studenog odjeknula je Pulom strašna eksplozija. Viribus Unitis nagnuo se na lijevi bok. Nakon 20 minuta agonije brod je potonuo, a s njim, u skladu s pomorskim tradicijom, i njegov zapovjednik i prvi komandant flote nove države, Janko Vuković Podkapelski. U tragediji život je izgubilo oko 250 mornara i časnika.

3. studenog Italija i Austro-Ugarska sklopile su primirje što je otvorilo put talijanskoj okupaciji Istre. Tako je već 5. studenog u pulsku luku uplovilo 13 talijanskih ratnih brodova. Odmah je predloženo žurno zatvaranje svih hrvatskih čitaonica: *Južnoslavenska politička društva održavaju stalno budnim pobunjenički duh. Žarišta su koja nemaju veliku važnost, ali koja drže duhove napetim i ponekad oblikuju ponekog fanatika. To su mali Narodni domovi po selima. Zovu se „čitaonice“, odnosno čitalačka društva... Bilo bi svrhovito te političke klubove ... I Hrvatski list, koji selima Hrvati puno čitaju, održava živim jugoslavenske pobude i uvjerenje da je talijanska okupacija privremena.*

U tom, za Istru turbulentnom vremenu, u Zagrebu prvi put izlaze iz štampe Horvatovi *Istarski puti*.

Godinu dana poslije iredentist⁶ D' Annunzio, pustolov, pjesnik, pisac, vojnik i političar, umarširao je sa svojim legionarima u Rijeku kako bi ju priključio Kraljevini Italiji u kojoj upravo jača fašistički pokret.

Granica između Kraljevine SHS, stvorene umjesto Države SHS, i Kraljevine Italije utvrđena je sporazumom iz 1920. Njime su čitava Istra, Rijeka i zapadni dio Slovenije pripale Italiji.

Ojačavši, fašisti od 1922. sudjeluju u talijanskoj koalicijskoj vladi iako imaju tek 6 % mjesta u parlamentu, a već 1923. njihov vođa Mussolini postaje premijer talijanske vlade.

Fašizam i iredentizam donosi okupiranoj Istri neviđeni teror. Zatire se sve što podsjeća na postojanje Hrvata i Slovenaca u Istri. Spaljuju se narodni domovi, zabranjuje rad kulturnim, prosvjetnim i sportskim društvima Hrvata i Slovenaca, zatvaraju se i protjeruju iz Istre učitelji, svećenici, redovnici, antifašisti, nosioci narodnog prosvjetiteljstva. Zabranjuje se upotreba hrvatskog i slovenskog jezika na javnim mjestima, slavenska se prezimena

⁶ iredentist: član iredentističkog pokreta koji se zalaže za mijenjanje državnih granica kako bi etničke manjine koje žive na pojedinim prostoru, došle pod vlast države gdje čine većinu

latiniziraju. Šćave, kako je talijanska manjina pogrdno zvala Hrvate, Slovence i pripadnike ostalih slavenskih naroda, vlast jednostavno popisuju kao Talijane. Naravno, da je odgovor na teror i bijedu koja je vladala, bio narodni bunt. Najžešći u Labinu (prvi organizirani otpor fašizmu u Europi), u kojemu su rudari proglasili Labinsku republiku i nešto kasnije na Barbanštini i Proštini, gdje su ustali seljaci.

Ti otvoreni oružani otpori u krajevima na istočnoj strani poluotoka odjeknuli su čitavom Istrom, označivši na neki način organizirani početak borbe Istrijana za samoopredjeljenje.

U travnju 1941. Kraljevinu Jugoslaviju okupirala je i raskomadala Njemačka. U Hrvatskoj je uz pomoć Njemačke i Italije stvorena NDH. Italija, iz koje je krenuo ustaški pokret, zauzvrat je dobila i gotovo sav preostali dio hrvatske obale, pa je tako Italija kao nekad Mleci, zagospodarila zamalo čitavom istočnom stranom Jadrana od rijeke Soče do Grčke.

U NDH je već u lipnju iste godine započeo oružani otpor, a u Istri domoljubi nastavljaju izražavanje bunta prema fašizmu.

Kapitulacija Italije u srpnju 1943. donijela je tek kratkotrajnu radost napaćenom istarskom narodu. Čitavom Istrom narod je krenuo razoružavati talijansku vojsku; ponegdje, u organizaciji ili na poticaj Komunističke partije, a ponegdje samoinicijativno, iako im je u nekim garnizonima i vojarnama pružan snažan otpor. Do rujna oslobođena je cijela Istra osim Pule, Fažane i Vodnjana. No, Njemačka, dotadašnji saveznik Italije, spremno je dočekala njezinu kapitulaciju i jedinice *Werhmachta*⁷ već su 9. rujna ušle u Trst, a u Pulu 12. rujna. Sljedećeg je dana okružni Narodnooslobodilački odbor za Istru donio u Pazinu povijesnu odluku o sjedinjenju Istre s Hrvatskom.

U listopadu Nijemci pokreću veliku ofenzivu radi spajanja njemačke grupe armija u Italiji preko Istre, dijela Slovenije i Gorskog kotara s grupom armija u okupiranoj Jugoslaviji i gušenja ustanka u Istri. Slabo naoružani i neiskusni istarski partizani i narod pružali su herojski otpor njemačkoj vojnoj sili koja je imala zadatak *ferro ignique* (ognjem i mačem) ugušiti ustanak, ubijajući svakoga tko se nije pokorio, pa bio on Slaven ili Talijan. Njemačka ofenziva okončana je do sredine listopada, ostavivši za sobom u Istri grobove 2 000 u borbama palih ili strijeljanih partizana i 2 500 civilnih

⁷ *Werhmacht: njemačka kopnena vojska*

žrtava fašističkog terora, dok je 21 500 ljudi poslano u koncentracijske logore. Već 15. listopada okupacijska je vojska osnovala Adriatisches Küstenland: posebno upravno, sudsko i vojno područje gospodarski vezano uz Berlin, preko kojega je Njemačka dobila izlaz na Jadransko more.

Nove su okupacijske vlasti odmah, u Rižarni pokraj Trsta (Risiera di San Sabba), osnovale i koncentracijski logor u čijem je krematoriju do kraja rata spaljeno oko 4 000 domoljuba i antifašista raznih nacionalnosti. Iako je Werhmacht ofenzivom ispunio gotovo sve ciljeve u Istri u samo dva dana, oružani otpor Istrijana je nastavljen. Tako je prema vojnim izvješćima Werhmachta u samo sljedećih mjesec i pol dana zabilježen 181 napad na njemačke postrojbe, 125 napada na željezničke pruge, 22 miniranja mostova (na prugama i cestama), 25 sabotaža na telegrafskim i telefonskim linijama, pri čemu su ubijena ili ranjena 503 njemačka vojnika i uništeno 68 raznih motornih vozila. Stoga Nijemci u siječnju 1944. pokreću 2. ofenzivu s glavnim pravcima udara na partizanske položaje na Učki i Ćićariji.

Kako tom ofenzivom nisu ostvareni planirani ciljevi - uništenje partizanskog pokreta, Werhmacht je u travnju krenuo i u 3. ofenzivu u kojoj su do temelja spaljena sela Vranja, Brest, Studena te Vela i Mala Učka na Učki i Brgudac i Vodice na Ćićariji, dok su mnoga sela u potpunosti raseljena.

Landrajući za prošlog putopisanja Ćićarijom i Učkom, još sam nailazio na mnoge, pred gotovo sedamdeset godina spaljene ili napuštene kuće, kao posljedicu krvave taktike ognjem i mačem.

U završnim operacijama u oslobađanju Istre sudjelovala je i 43. istarska divizija.

I. armija NOV-e prodirući pravcem između rijeke Une i mora kroz Liku, Gorski kotar, Primorje i Istru, izbila je preko Trsta i Gorice na rijeku Soču, spojivši se sa snagama II. i III. armije koje su prodirale sjeverno, obuhvativši neprijateljske snage u „velika kliješta“. U okviru te operacije izveden je i desant na liburnijsku obalu na području oko Brseča i Mošćeničke Drage.

Posljednje borbe za oslobađanje Istre okončane su 7. svibnja 1945. u 6:04 sata potpisivanjem predaje u selu Zagorju kod Ilirske Bistrice.

Istrijani su posebno ponosni na svoju oslobodilačku i antifašističku borbu o čemu govore mnogobrojni spomenici koje putnik susreće putujući Istrom, podignutih u znak sjećanja na pale žrtve.

Pobjeda je ostvarena, no put do potpune slobode bio je još dug i trnovit jer se spremalo novo komadanje Istre. 16. lipnja u Pulu su ušle savezničke snage, a osloboditelji Pule morali su se povući iza demarkacione crte, 5 kilometara od grada. Istovremeno su jedinice NOV-e odbile napustiti okupiranu Julijsku krajinu, područje istočno od rijeke Soče, dok se ne riješi pitanje Istre i kvarnerskih otoka, što je izazvalo napetost između dojučerašnjih saveznika. Svaka od zemalja saveznica imala je svoje viđenje kako podijeliti Istru između novostvorene DR Jugoslavije i Republike Italije. Naravno, ne prema volji većine koja živi u Istri i njezinom zaleđu, nego prema geopolitičkim i strateškim interesima velikih sila. Ni Jugoslavija ni Italija nisu izravno sudjelovale u izradi prijedloga razgraničenja, već su ih zastupali s jedne strane SSSR, a s druge SAD, V. Britanija i Francuska.

Kao privremeno rješenje za Istru stvorene su: zona A - područje oko Trsta i grad Pula kojom su upravljale savezničke snage i zona B kojom je upravljala Jugoslavija. 1947. saveznici predaju Pulu na upravljanje Jugoslaviji, a osniva se STT (Slobodni teritorij Trsta). Grad i okolica kao zona A, dok zona B postaje područje od rijeke Mirne do gradića Milja (Muggie).

I dok su Talijani tražili da se kao polazište u daljnjim pregovorima poštuje Wilsonova linija⁸ koja Hrvatskoj ostavlja tek djelić Istre, dio Liburnije sjeverno od Brseča, (Sloveniji ni toliko), Jugoslavija je tražila uz Istru i čitavu Julijsku krajinu (Tržić- Monfalcone, Gorica-Gorizia).

U jeku najžešćih prijevora oko Istre štampano je drugo izdanje Horvatovih *Istarskih puta*.

1954. prestaje postojati STT; zonu A osim manjeg dijela preuzima Italija, a zona B ulazi u sastav Jugoslavije.

Okončanje rata i nova podjela Istre donijeli su novi strašan egzodus stanovnika Istre. I dok su jedni zbog svojeg fašističkog i iredentističkog djelovanja ili naprosto uvjerenja, bježali pred novom vlašću u Italiju ili u bijeli svijet (esuli) napuštajući imovinu, drugi (optanti) su iseljavali pa je njihova

⁸ Wilsonova linija: granica razgraničenja između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije iz 1919.

imovina postala predmetom sukcesije između Jugoslavije i Italije. U tom novom tragičnom događanju samo je iz Pule i okolice iselilo između 20 000 i 30 000 stanovnika.

Kada sam ja krenuo landrati Istrom, poluotok su dijelile SFRJ i Italija. Krajem 70-ih godina prošlog stoljeća, šezdeset i tri godine nakon što je Horvat drugi put vlakom krenuo iz Pule put Zagreba, istarsko je pitanje zatvoreno Osimskim sporazumima.⁹

Do kraja 60-ih godina prošlog stoljeća u Istru se najčešće putovalo vlakom i to onim drugim pravcem, koji je Zagreb preko Zidanog Mosta povezivao s prugom Beč – Zidani Most – Ljubljana - Trst.

Jedan od razloga povezivanje Istre i kontinentalnog dijela Monarhije dvama željezničkim pravcima bio je zacijelo strateški, dok je drugi bio težnja Mađara da u dvojnoj Monarhiji i Mađarska ima svoj izlaz na more. Je li tada slučaj ili sudbina presudila da se danas iz Hrvatske na hrvatski dio poluotoka željeznicom (ekološki i cjenovno najprihvatljivijim kopnenim prijevozom) može stići jedino preko druge države? Istina, 70-ih godina prošlog stoljeća u vrijeme onog drugog narodnog preporoda, rodila se ideja o povezivanju Rijeke prugom kroz Istru probijanjem tunela kroz Učku. Iako posve gospodarski opravdana, zamisao je proglašena nacionalističkom težnjom i ugašena zajedno s hrvatskim proljećem '72. Kao feniks, ideja je uskrsla ponovno nakon osamostaljenja Hrvatske. Čak su i svečano otvoreni pripremni radovi na probijanju tunela. Danas gotovo više nitko ne govori o takvom logičnom povezivanju čitave Istre sa središnjom i istočnom Europom najkraćim putem, koji vodi isključivo kroz Hrvatsku. Dapače, kada sam ujesen 2013. završavao prvi putopis, u jeku je bila rasprava o ukidanju pruge Divača-Pula. I to baš u vrijeme kada Europa sve više poklanja pažnju željezničkom prijevozu kao jeftinijem i ekološki prihvatljivijem, pa ako hoćete i vrlo atraktivnom, kada je riječ o prijevozu putnika. Tako joj prijeti sudbina odvojka Kanfanar-Rovinj, ukinutom u drugoj polovini prošlog stoljeća pa i Parenzane, uskotračne pruge koja je u prvoj polovici XX. stoljeća povezivala Poreč i Trst.

Odavno u Istru ne putujem vlakom. Početkom 60-ih godina prošlog stoljeća na ove su prostore polako počele stizati promjene. Konzumerizam

⁹ Osimski sporazumi: *ugovori između SFRJ i Republike Italije kojima su uređena pitanja granica između dviju zemalja, kao i zaštita manjina. Sporazumi su potpisani u gradiću Osimu i stupili su na snagu 1977.*

kapitalizma „neprijatelja naroda“ probio je ideološke i ine barijere pa su polako ali sigurno i preko istarskog poluotoka stizale promjene u svemu pa tako i u načinu putovanja. Prvih poratnih godina uobičajena putovanja rasklimanim autobusima ili željeznicom, najčešće III. ili II. razredom, zamjenjuju putovanja osobnim automobilom koja polagano postaju osnovni oblik i putovanja i prijevoza.

A onda je, gotovo osamdeset godina nakon što je Horvat s Hbf-a Zagreb¹⁰ krenuo u Istru našem Hrvatskom narodu u pohode, okončano razdruživanjem Hrvatske i Slovenije od Jugoslavije, međunarodnim priznavanjem novostvorenih država i Domovinskim ratom. Doduše, nakon razdruživanja ostali su i neki prijepori. Pitanje morske granice u Savudrijskoj vali, kopnene na rijeci Dragonji, ali i potpuno banalni poput onog, smiju li vinari Istre i dalje nazivati svoj teran teranom, ili to, kao rubin crveno vino dobiveno iz sorte grožđa teran, tako mogu zvati samo Slovenci na drugoj obali Dragonje, iako ta sorta nesumnjivo pripada čitavom istarskom poluotoku. Ta pitanja na svu sreću nisu nerješiva, riješit će se kad-tad ovako ili onako, iako ponegdje kod susjeda još postoje više ili manje prikrivene iredentističke težnje.

Domovinski je rat zaobišao Istru samo u smislu ratnih operacija, iako je zbog činjenice da je Pula bila vrlo jaka i pomorska i zrakoplovna i pješađijska baza bivše JNA, prijetila opasnost da dođe do oružanih sukoba istih ili sličnih razmjera kao i drugdje u zemlji. Samo zahvaljujući razumu to je izbjegnuto. Iako se u Istri nije ratovalo, Istra je kao i drugi dijelovi domovine, koji nisu bili zahvaćeni ratnim sukobima, dala veliki doprinos u Domovinskom ratu.

Deset godina nakon zadnjih sudbonosnih događaja po Istru, izlaze iz štampe po treći put Horvatovi *Istarski puti*.

Povijest istarskog poluotoka pisana je, naravno, i daleko prije nego je on postao prvo dijelom Küstenlanda, a zatim Italije, Jugoslavije i Italije i konačno Hrvatske, Slovenije i Italije.

Arheološka istraživanja otkrivaju nam da se na tlu poluotoka živjelo još u kameno, brončano i željezno doba. Iz vremena metalnog doba nailazimo na mnogobrojne ostatke utvrđenih naseobina, castelliera. Na mnogima od njih, u antici i kasnije u srednjem vijeku, sagrađeni su kašteli. Čarobni gradići gradinskog tipa što krune vrhove brda na strateškim mjestima, i

¹⁰ Hauptbahnhof Zagreb: glavni kolodvor Zagreb

danas prepoznatljivi dio krajobraza Istre i istarskog poluotoka i nezaobilazna odredišta onih, koji pohode poluotok.

O nekima od prastanovnika poluotoka postoje predaje. Tako je prema jednoj, život u pulskom zaljevu započeo dolaskom Aspirove družine koja se nakon neuspjele potjere za Jasonom, Medejom i ostalim Argonautima nije vratila u rodnu Kolhidu,¹¹ već se sklonila u duboki zaljev zaklonjen rtom kojeg su nazvali Proponom- Oholim rtom. Pod istim imenom taj rt zajedno s lukobranom u produžetku, zaklanja pulski zaljev od iznenadnih naleta *garbinade*¹² i *ponentea*¹³. Prema jednoj inačici iste legende praoci današnjih stanovnika zaljeva su sami Argonauti, koji su u potrazi za zlatnim runom do Istre stigli ploveći rijekama i putujući kopnom. A možda je istinita ona treća po kojoj su do Istre prvi doplovili stari Grci naseljeni u Sirakuzi?

Prvi prastanovnici poluotoku koji su ostavili i pisane tragove svog postojanja, bili su Histri, ilirsko pleme koje je poluotoku dalo ime. Razaranjem Nezakcija, glavnog histarskog grada u II. stoljeću prije Krista, od strane rimskih legija, nestaje histarsko kraljevstvo. Poslije junačke pogibije posljednjeg histarskog kralja Eupolona i njegovih boraca na zidinama Nezakcija, o kojoj s divljenjem pišu Julije Cezar i Tit Livije, Rim sustavno naseljava zemlju Histra islužanim legionarima. U VI. stoljeću u Istru prodiru Ostrogoti, a prema predaji nije ju zaobišao ni Atila. Na prijelazu iz VI. u VII. stoljeće počinju ju naseljavati Hrvati, a onda ju u VIII. stoljeću zauzimaju Franci. Od XII. stoljeća Istra pripada Svetom Rimskom Carstvu Njemačkog Naroda odnosno austrijsko-njemačkim grofovima pa akvilejskim patrijarsima. U X. stoljeću bila je dijelom (istočno od rijeke Raše) i u sastavu Tomislavove Hrvatske. Od XIII. stoljeća prvo je nakratko dijelom u vlasti kneževine Genove, zatim slijedi pet stoljeća u kojima dijelom poluotoka vlada Serenissima Repubblica di Venezia, a dijelom Pazinska grofovija. Prejasna Republika Venecija, uspostavljena 697. godine, bila je država na području današnje Italije, Slovenije, Hrvatske, Crne Gore, Albanije, Grčke i Cipra.

Opustošen kugom i međusobnim ratovanjem, istarski poluotok Mlečani i Austrijanci naseljavaju izbjeglicama s jugoistoka Balkanskog poluotoka koji su bježali pred Turcima.

¹¹ Kolhida: kraljevstvo na obalama Crnog mora, preteča današnje Gruzije

¹² garbinada: lebić, izuzetno snažan jugozapadni vjetar koji diže velike valove

¹³ ponenat: pulenat, iznenadni i kratkotrajni zapadni vjetar koji stvara teško more

U svom pohodu na Apeninski poluotok Napoleon 1797. godine zauzima Mletačku Republiku i sve njezine posjede. Istru i Dalmaciju sporazumom o miru ustupa Habsburškoj Monarhiji. No, već 1805. osvaja ih ponovno i pripaja svojim Ilirskim provincijama. Tim je činom prvi put u povijesti središnji dio Istre naseljen Hrvatima, pripojen Hrvatskoj u sastavu *Ilirskih provincija civilna Hrvatska*. U novom ratu između Francuske i Austro-Ugarske 1804., Istru ponovno okupiraju Austrijanci i ona postaje dijelom austrijske carevine, prvo kao dio Kraljevine Italije (1816.- 49.), a onda kao zasebna teritorijalna jedinica s glavnim gradom Pazinom u kojeg 1861. seli iz Poreča svoje predstavničko tijelo: Istarski sabor.

Radi te i takove burne povijesti, Istra je bila kraće ili duže razdoblje „domovinom“ raznih naroda i etničkih skupina, zbog čega su se na njezinom tlu sudarali različiti svjetonazori i govorilo mnogim tuđim jezicima. Pritom joj je svaki od tih mnogobrojnih „*gospodara*“ ostavljao ...*u nasljeđe nešto od svog, od svojih navika i strasti, od svojih slabosti, bolesti i otrova, od svojih ustanova i svog društvenog ustrojstva.*¹⁴

Ovo kratko putovanje kroz prošlost istarskog poluotoka ne znači da dalje u putopisanju neće biti putovanja i kroz prošlost, već namjeru da čitatelja provedem kroz bitna povijesna razdoblja i time mu približim današnju Istru i istarski poluotok na način kako ih ja razumijem.

Pa krenimo onda landrati i kroz sadašnjost i kroz prošlost, tim bijelim, sivim, crvenim poluotokom. Učili su na u školi: bijel je od ćicarijskog i učarskog kamena i stijena – *tog nepreglednog kamenog mora*. Siv od lapora i pijeska što gdjekad u središnjoj Istri stvaraju nevjerojatne forme. Za prošlog sam landranja nad Kotlima prošao pored laporastih brežuljaka, nalik propupalim djevojačkim grudima, a odmah zatim i pored jednog, što nalikuje okamenjenom valu. I crven je od crvene zemlje uz more na kojoj rodi maslina, malvazija i teran.

No, popnemo li se za lijepog dana na krov Istre - Vojak na Učki, vidjet ćemo duboko pod sobom ne trobojni, već četverbojni poluotok. Jer je onih 3.556 kilometara kvadratnih bijelo-sivo-crvenog kopna s tri strane okruženo i plavetnilom mora, ali i ispresijecano plavim tokovima četiriju rijeka, bezbrojnih rječica i potoka što iz unutrašnjosti žure prema moru,

¹⁴ Balota, Mate. *Puna je Pula*.

jednog jezera i više od tisuću lokava; *kala kalića* (kako te vode od *vajkada* zove puk).

Stojim na vidikovcu, kamenoj kuli koja kao da je izrasla iz stjenovitog i golog Vojaka, 1401 m/nm, okrenut prema sjeveru i gledam na ... *strahovito lijepu Ćićariju, koja me uznemiruje u duši*, kako kaže Horvat.

Više visoravan no planina, protegnula se kao kakav obrambeni bedem od istoka na zapad poluotoka u dužini od 40 km. Čine ju tri gorska niza, između kojih su brojne planinske doline, cvjetne livade i ponikve. S prisojne joj strane okomit kameniti greben, nalik nekoj golemoj stepenici nad kojom stoje ćićarijska sela: Brest, Brgudac i Semić. A pod njim ponosni Buzet, Roč - kolijevka glagoljice, Lupoglav i Dolenja Vas. Duboko u njedrima Ćićarije skrivaju se stara ćićarijska mjesta: Vodice, Dana, Račja Vas, Rašpor i Lanišće. S druge, sjeverne strane, zaklonjena gorskim nizovima Žejane, Vele i Male Mune. Sasvim desno sve nadvisuje 1272 metra visok Veliki Planik, najviši vrh Ćićarije.

Svrnem pogled pod kulu. Uski planinski hrbat Učke pruža se u smjeru sjever-jug. Sjevernim se krajem na nedalekom Poklonu, gorskom prijevoju koji povezuje istočnu obalu Istre sa središnjom, sudario s Ćićarijom. Pod Poklonom s jedne strane čudesna Vela draga, geomorfološki fenomen, možda najljepši u Hrvatskoj. U 3,5 kilometara dugom kanjonu nastalom djelovanjem vodenih bujica u vapnenačkoj stijeni, uske šiljate stijene nalik obeliscima penju se i do 100 metara u visinu. S istočne strane, plavo prostranstvo Kvarnera.

Na jugu hrbat Učke završava stjenovitim Sisolom, drugim najvišim vrhom, što se s 835 metara strmoglavljuje u duboki Plominski kanal. Istočnom se stranom kroz Liburniju, ništa manje strmo, spušta u Kvarnerski zaljev, a zapadnom, tek nešto blažom, u Čepičko polje. Čitav taj kraj od Sisola do Velikog Planika zaštićeni je Park prirode Učka.

Pod hrptom, duboko dolje uz more, kao na nekoj niski, zaredali se gradići koji su svoj današnji otmjeni izgled dobili u doba klasicizma: Mošćenička Draga, Medveja, Lovran, Ika, Opatija, a visoko nad njima bdiju srednjovjekovne Mošćenice, Veprinac, Kastav.

Sa zapadne strane i opet duboko poda mnom, nizovi brda središnje Istre, nalik valovitom moru kojemu su brda vrhovi vala, a njegove udoline riječne i potočne doline. Prva takva udolina, nadohvat ruke, usko je Boljunsko

polje na koje se nastavlja prostrano Čepičko polje. Njima teče rječica Boljunčica. U vrijeme Horvatovog landranja napajala je vodama s Ćićarije veliko Čepičko jezero. Za talijanske je vlasti jezero isušeno i pretvoreno u plodno polje. Duž obaju polja na zadnjim obrocima Učke, stara liburnijska Flamenata gotovo napuštena, ruševine čudesnog i zaboravljenog Kožljak-grada, Šušnjevica koja još čuva istrorumunjski jezik starih Ćića (što su se s Ćićarije spustili u dolinu) i Vranja pod izlazom iz tunela Učka, čiji je kaštel nadzirao prolaz preko Poklona.

Brda s druge strane Boljunskog i Čepičkog polja nose stare kamene gradiće: Boljun, Gologoricu, biskupski Pićan, Gračišće, Kršan. Iza njih, nova udolina vala, sljedeća riječna dolina – Borutska. Njome teče rječica Pazinčica što će se nakon kratkog nadzemnog toka izgubiti u ponoru pod Pazinom. Uz nju dolinom prolazi istočni krak Istarskog ipsilona i željeznička pruga Divača-Pula. Na brda nad njima s jedne strane Pazin, Lindar i Paz, a s druge Draguč i Grimalda pa nova dolina – čudesna Limska draga. Tamo će negdje početi moji drugi istarski puti. Nad Dragom s jedne strane Kanfanar, Dvigrad i Sveti Petar u Šumi, a s druge Kringa, Tinjan, Beram i razasuta sela središnje Istre. Brda koja ih nose, ne daju pogledu da dopre do Mirne i njezine doline nad kojom su ponosni Pinguente - stari Buzet, Petropilos, Sovinjak, Vrh, Oprtalj, Zren, Motovun, Grožnjan. Sasvim daleko je rijeka Dragonja i Momjan nad njom. A onda se brda, što su stigla od Učke, baš kao valovi u plićaku, rasplinu i zelena nizina krene prema Savudrijskoj vali i Koparskom zaljevu kojeg od Tršćanskog odvaja poluotok Muggia. Dalje mi pogled zatvaraju vrhovi Julijskih Alpa u daljini.

Spuštajući se na drugom kraju prema zapadnoj obali, prešavši središnju Istru, brda se izgube dvadesetak kilometara od mora na ravnici, pa je obala na toj strani za putovanje kopnom zericu manje atraktivna od istočne. No, i uz nju su, od krajnjega juga do krajnjega sjevera, nanizani povijesni gradovi i gradići i turističke meke, ništa manje turistički privlačniji od onih na istočnoj obali: Pula, Rovinj, Vrsar, Poreč, Novigrad, Umag, Piran, Portorož, Izola, Kopar i Muggie.

Okrenem se ponovno prema jugu. Iza Plominskog zaljeva 13 kilometara dugi Raški kanal. Stvorila ga je rijeka Raša što se do njega probila 30 kilometara dugim i dubokim kanjonom. Visoko nad Rašom na lijevoj obali rudarski Labin, a na desnoj Barban.

Na krajnjem jugozapadu kao kakav jezičak, dugački i uski premanturski poluotok završava rtom Kamenjak i hridi sa svjetionikom Porer, čije moćno svjetlo osigurava sigurnu plovidbu kroz Kvarner i duž zapadne obale Istre.

Za potrebe ovog putopisanja ni ovaj put neću putovati tim čudesnim krajem u jednom dahu, dok ne obiđem sve što sam naumio, kao što je to učinio Horvat. Utaboren u Ičićima i Puli, kroz cijelu ću godinu, a i dijelom iduću - automobilom, brodicom, pješice, ponekad i vlakom, svojim i Horvatovim *drugim istarskim putima*.

A stylized map of Croatia is shown in the background. The landmass is white, while the surrounding sea and neighboring land areas are in shades of gray. The map is centered and occupies most of the page.

I. DIO



PROLJEĆE,
LJETO, JESEN
2015.



Istrom; mislima i okom

1. JOŠ MALO HORVATOVIM PUTIMA

*Krasna zemljo, Istro mila
dome roda hrvatskog
Kud se ori pjesan vila
S Učke tja do mora tvog.*

Ivan Cukon

Spremajući se početkom 2015. za landranje po *drugim istarskim putima*, našao sam se u nedoumici. Kojim mjestom ili krajem Istre ovaj put započeti putopisanje?

Kako je ovo nastavak prethodnog putopisanja, očekivano bi to trebalo biti mjesto na kojemu sam završio prošlo landranje. Dakle, na ovo novo landranje trebao bih krenuti od Vrata Jadrana na istoku poluotoka. A onda opet, mislim si, za cijelog prošlog landranja jedino nisam prošao Horvatom putima na krajnjem sjeverozapadu Istre. Jer, dok je on sišao s vlaka prije Buzeta, u Rakitoviću (danas u Sloveniji) i iz njih krenuo put Ćićarije, ja sam joj u pohode krenuo iz Buzeta, do kojega me iz Matulja dovela cesta što se proteže duž Ćićarije s njezine južne strane.

Stoga ću, odlučio sam, po istarskim putima Horvata, onima kojima nisam bio prošao, a zatim krenuti svojim - *istarskim putima*, koji vode zapadno od željezničke pruge, krajem prepunom šuma, vinograda, maslinika, bršude, makije, plodnih polja.

Vjerujem da bi i Horvat, za promjenu, svoje treće putovanje Istrom započeo na toj strani, putujući do Istre preko Ljubljane, a ne kao prethodna dva puta, preko Rijeke. Tada bi mu Hrpelja, željeznička stanica na prijevoju preko Ćićarije ili selo Rakitović iznad Buzeta, a ne Matulji (*Evo ću se popet na voz, što će prema Matuljama, prvoj stanici na istarskom tlu, ondje ću saći pa u Kastav*), bila prva stanica u Istri na kojoj će sići s vlaka, kako bi krenuo landrati njezinim najzapadnijim dijelom.

Kao i prije tri godine, na početku landranja utaborit ću se u Ičićima. A kako u Ičićima već jesam u Istri, svoje ću druge istarske pute stvarno početi onda kada stignem na drugu stranu poluotoka i stanem se uspinjati na Ćićariju. Do tamo ću s njezine sjeverne strane i tako, više ili manje, slijediti pravac željezničke pruge kojom je Horvat putovao. Krenut ću za njom kroz Kastavštinu do Krasa u zaleđu poluotoka. Prolandrati slovenskim i talijanskim dijelom istarskog poluotoka i vratiti se u Ičiće putima kroz središnju Istru. Onda ću tabor preseliti u Pulu i nastaviti landrati preostalim dijelom tog bijelog, sivog, crvenog i modrog poluotoka. Dakle, ne samo kopnom već i morem, jer *Ploviti se mora, a živjeti se ne mora*, kaže latinska izreka uklesana na kameni stup što krasi prostor marine u Ičićima.

Iako automobil nije najsretniji odabir za jedno takvo landranje, znam to iz iskustva stečenog na prethodnom, ponovno ću, kao i prije tri godine (ali i svih godina prije) kroz Istru uglavnom njime. A morem oko nje opet ću *Jutarnjom zvijezdom*, sedammetarskim motoseilerom¹⁵, što vezana u Puli čeka nove plovidbe.

Stihovi s početka ovog poglavlja, nastali neposredno prije prvog Horvatovog putovanja, po svemu su dobar izbor za uvod u nastavak putovanja Horvatovim putima. *Krasna zemljo Istra mila* napisana kao himna Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, devedeset godina kasnije odabrana je za himnu Istarske županije.

IZ IČIĆA U RAKITOVEC

Tek što se tog kasnoproletnog dana zacrvenjelo jutarnje nebo i sunce krenulo na svoj prividan put prema zapadu, krenuo sam iz Ičića, turističkog mjestašca na Opatijskoj rivijeri stisnutog između Opatije na sjeveru i Ike na jugu, na novo landranje Istrom.

Ičići su ime dobili po susjednoj, starijoj i većoj Iki, a ona po božici iz davnine.

Na ovoj strani poluotoka prvi poznati stanovnici bili su Liburni, ilirsko pleme kao i susjedi im Histri s druge strane Učke. Nastanjivali su

¹⁵ motoseiler motorna jedrilica, hibrid između klasične jedrilice i motornog broda

gotovo čitavu istočnu obalu Jadrana, a glavni im je grad bio Scardona, današnji Skradin na rijeci Krki. Kraju između rijeke Raše i uvale Preluka ostavili su u nasljeđe ime Liburnija. Bili su odvažni pomorci koji su u doba najveće moći, od IX. do VI. stoljeća prije Krista, vladali cijelim Jadranom pa i dalje, sve do Krfa. Osim što su bili vrsni pomorci, bili su isto tako i dobri brodograditelji. Preteče današnjih barki; dalmatinskog leuta i kvarnerskog guca, njihovi su *lembul* i *paros*. Kada su u II. stoljeću prije Krista na zalasku svoje moći sklopili savez s moćnim Rimom, Liburni su postali glavni graditelji rimske flote. O njihovom brodograditeljskom umijeću najbolje govori podatak da su dvadeset stoljeća prije Amerikanaca gradili brodove pogonjene kotačem s lopaticama na boku, kojega su pokretali bikovi krećući se po posebnoj, kružnoj palubi. Liburnijsku liburnaeu, veliki bojni brod s dva reda vesala, Rimljani su kasnije prekopirali i usavršili.

Sve kuće u Ičićima poredane su samo s jedne strane glavne ulice koja opasuje prostranu valu. Ulica je zapravo dio cestovnoga pravca koji na istočnoj obali povezuje jug poluotoka s njegovim sjeverom. Od tridesetak kilometara udaljenog Plominskog zaljeva pa do Rijeke cesta je panoramska. Svejednako i uporno neprestano vijugajući prati obalnu crtu, najčešće usječena u stijenu, čas se penje visoko nad morem, čas mu se spušta. Negdje na drugoj trećini svoga puta stigne do Ike i čim prođe kroz njezinu valu, obgrli ovu u kojoj su Ičići. Prošavši s jednoga na drugi joj kraj, ostavi Ičiće iza sebe pa se prvo lagano, a onda sve strmije, stade uspinjati Opatijom.

Na jednom kraju vale mandrač, stara gradska lučica prepuna brodica mještana, a na drugom, mondena marina u kojoj svoje jahte futurističkog izgleda privezuju dokoni ljetni kapetani, ali i iskreni zaljubljenici u more. Između žalo satkano od oblutaka što ih valovi tisućljećima kotrljaju uz onaj predivan i prepoznatljiv šum mora, okrenuto istočnom suncu. Po samom rubu obale prolazi lungomare, čuvena 12 kilometara duga i više od sto godina stara promenade - šetnica uz more, koja baš kao i cesta iznad, spaja Lovran i Opatiju. Najstariji se dio Ičića stisnuo u samom dnu vale, dok se novi dio penje visoko po obroncima Učke, sve tamo do Svetog Petra, stoljetnog i idiličnog kamenog zaseoka na malom platou, okupljenog oko crkve istog imena. Do njega je posljednjih godina s obale prodrla apartmanizacija, novovjeki pojam kojim se označava legalna devastacija okoliša.

Uspinjem se zajedno s cestom i Opatijom obroncima Učke. Još se od Plominskog zaljeva neprekidno strmo spuštaju sve do mora, ostavljajući

tek gdje gdje ravni uski pojas uz more. Jednim takvim se kroz središte Opatije provlači cesta što je do marine u Ičićima jednosmjerna u suprotnom pravcu. Ona je, a ne ova gornja kojom vozim, zapravo pravi nastavak one panoramske ceste koja prolazi s jednog na drugi kraj Liburnije uz koju su, kao na kakvoj bisernoj ogrlici, nanizani svi gradići i mjesta Opatijske rivijere. Neka su na isti način kao i Ičići, a opet na različit, sebi svojstven način, okružila svoju više ili manje veću i dublju uvalu, dok se druga ustobočila na stijeni visoko nad morem.

Volosko, Opatija, Ičići, Ika, Lovran, Medveja, Mošćenička Draga. Svako od njih u svojoj vali. Gotovo sva međusobno spojena pa ne znaš kada si zapravo iz jednog bisera klasicizma zašao u drugi. Nasuprot ovima tik do mora, Brseć, Mošćenice i Veprinac, srednjovjekovni utvrđeni gradići stoje usamljeni visoko nad njime.

Oko Brseća i dalje sve do Plomina nekadašnje liburnijske Flamene, kamenog, zidinama opasanog i gotovo napuštenog gradića, kojemu bi tek trebalo vratiti dušu, cesta visoko nad morem prolazi kroz nekadašnje liburnijske zaseoke, a danas sve više turistička mjesta: Kraj, Zagore i Zagorje. Gdje gdje se od nje spuštaju strmi odvojci kakvom zaseoku uz more, ili se na drugoj strani uspinju do onih pod Vojakom ili Sisolom. Na dnu dugačkog Plominskog zaljeva cesta napušta svoje putovanje uz more i krene u unutrašnjost Istre. Njome će kroz Labin, Rašu, Barban, Marčanu sve do Pule na jugozapadnoj strani poluotoka.

Još sam na onoj gornjoj opatijskoj cesti, prikladnog imena Nova cesta. Između nje i mora sva raskoš Stare dame, turističke meke koja je to postala pred gotovo 150 godina zahvaljujući Društvu južnih željeznica, onim čije pruge i danas povezuju Istru s unutrašnjošću i njihovom Herr direktoru Schülleru, vizionaru koji je kupio vilu Angiolinu u tada malom mjestu stisnutom oko opatije sv. Jakoba. Sve što se otada nadalje zbivalo s Opatijom i njezinom rivijerom, ušlo je u legendu.

Zdesna, između kuća i preko starih opatijskih krovova, što se stepenasto penju od obale, vidi se Kvarner, najveći zaljev na istočnoj strani Jadrana, prepun otoka i otočića i među njima Krk, drugi po veličini jadranski otok. U daljini Velebit, najdulja hrvatska planina.

Ispod Krka, prateći obalu Istre i odvojeni od nje prolazom Vela vrata, protegnuli se otoci: Cres (tek neznatno veći od Krka), Zreče, Unije,

Lošinj, Srakane Vele i Male, Ilovik, Susak. Nekad su ti otoci bili dio istarskog poluotoka. U prapovijesti dio njegovog kopna se tektonskim poremećajima odvojio. Mnogo tisućljeća kasnije, u doba vladavine Mletaka i Austrije, činili su s njime upravnu cjelinu.

Jesu li ti otoci doista antički Apsirtidi? Otočje gdje su prema legendi Jason, Medeja i Argonauti Medejinom izdajom porazili svoje progonitelje - Medejinog brata Aspirta i njegove Kolhidane.

Iza njih odvojeni prolazom Srednja vrata: Plavnik, Pag, Rab, Goli, Grgur, Prvić koje s druge strane od kopna odvajaju Senjska vrata.

Nad Velebitom, ogoljelom stjenovitom planinom, za koju kažu kako je nekada bila šumovita, stoji bijela kapa. Kada se kapa od sinoć nakupljenih oblaka razide, bit će to siguran znak nautičarima da je na Kvarneru zapuhala bura.

Bura, sjeveroistočni vjetar što u zimskom vremenu mahnita Jadranom, u refulima koji dostižu brzinu i do 200 km na sat, nastaje kada se hladan zrak nakupljen iza Velebita, zbog temperaturnih razlika strmoglavljuje niz njegove padine prema moru. Zbog bure se zatvaraju prometnice što povezuju kontinentalni dio Hrvatske s primorskim, prekidaju se trajektne i katamaranske veze priobalja i otoka i zavlada prometni kaos. Olujnom snagom puše u Senjskim vratima, čitavim Kvarnerom i Tršćanskim zaljevom, dok je istovremeno na zapadnoj obali Istre uglavnom umjerene jakosti.

S druge strane Nove ceste još dva, ponegdje i tri reda gornjih opatijskih kuća naslonjenih na šumovite padine Učke, zapravo Ćićarije, jer je visoko nad Ičićima prijevoj Poklon, razdjelnica između gorskih masiva Ćićarije i Učke. Preko Poklona putuje cesta, stara veza unutrašnje i zapadne Istre s njezinom istočnom obalom i dalje s Primorjem i Dalmacijom, ali i kontinentalnim dijelom Hrvatske.

Masiv Učke, baš kao i onaj Ćićarije, oduvijek je bio neka vrsta prepreke. Zato se s druge strane Učke i danas često kaže, za one koji su se doselili (kod nas se u kajkavskom kraju kaže *dotepli*): *Ti si onaj ki je arival priko Učke.*

Od druge polovine XX. stoljeća umjesto preko, oko Učke ili kroz Sloveniju na drugu se, zapadnu stranu Istre putuje kroz Učku - tunelom Učka;



ondašnjim graditeljskim pothvatom, koji je sa svojih pet kilometara dužine dugo bio najdulji tunel na ovim prostorima. Njime, stoljećima razdvojen hrvatski nacionalni korpus, konačno s jednog na drugi kraj svoje zemlje putuje vlastitim državnim teritorijem, najkraćim putem. Tunelom ću časkom iz nekadašnje zemlje Liburna u zemlju Histra. Vozeći se tunelom kroz Učku, nalazim kako u tom putovanju kroz podzemlje Istre ima neke tajnovitosti i simbolike, jer me iz dijela Istre u kojem su vladali bogovi Perun i Veles, odvodi u kraj vila, *štriga*, *štriguna* i divova.

Negdje ispred mene nad Prelukom, uvalom kojom se Kvarnerski zaljev najdulje uvukao u kopno, nalaze se Vrata Jadrana. Na tom sam se cestovnom odmorištu znakovita imena s vidikovcem na Kvarner i njegove otoke, Učku i Ćićariju, smještenom uz suvremenu četverostaznu obilaznicu oko Rijeke, pred tri godine oprostio od Istre. Tu, pod starim gusarskim Kastvom, stisnutim zidinama i kulama, virtualni je ulaz i izlaz Istre, za kojega, penjući se iz raštrkanih Matulja, Horvat kaže: *...na vrhu čunjasta brda gromada starih kuća, a na lijevom rubu diže se toranj zasebice kao gospodin*. Riječka obilaznica koja vodi oko njega, povezuje istarski poluotok preko Istarskog ipsilona i autoceste A6 Rijeka-Zagreb s kontinentalnom Hrvatskom i dalje srednjom Europom, a Jadranskom magistralom, što se nastavlja na obilaznicu, s Primorjem i Dalmacijom.

Dok vozim iznad starog pitoresknog Voloskog, prepunog skala, *baladura*, tijesnih kaleta, minijaturnih pjaceta, tajanstvenih prolaza pod *voltama*, stisnutog između mora i strmih obronaka Ćićarije, što se tu obrušavaju gotovo do mora, prisjetim se svojih ljeta u Voloskom i iskustva prikupljenog u njegovom mandraču, na lukobranu, molu i kupalištu, što je kasnije nesumnjivo utjecalo na moj životni put.

S mislima na djetinjstvo minem pored zadnje kuće Voloskog – stare mosne vage. Cesta, sada umjesto kuća, okružena šumarkom, zavine lijevo pa desno i izbije na čistinu. Lijevo uzbrdo su Matulji, a desno nizbrdo obalna cesta nastavlja sve do Rijeke.

Neću kod ulazu u Matulje na riječku obilaznicu i s nje na autocestu prema Postojni i dalje Trstu ili Ljubljani, već ću starim putom kroz centar Matulja.

Prođem središtem još usnulih Matulja, gradića raštrkanog uokolo po brežuljcima, i već sam sa sjeverne strane Ćićarije na staroj cesti koji vodi na granični prijelaz Pasjak i dalje Krasom preko Slovenije za Italiju.

Za svih mojih landranja Istrom, tom sam cestom prošao dvaput ili možda triput, putujući baš kao i danas iz Liburnije na drugi kraj poluotoka u Trst.

No, od 80-ih godina prošlog stoljeća nisam putovao tim putom. A onda sam se u kolovozu 1995. prvog dana operacije „Oluja“, ne znajući što se točno zbiva, uputio u Pulu preko Ljubljane i Rijeke. Zadnji sam put manjim dijelom prošao pred tri godine, kada sam krenuo u pohod hrvatskom dijelu Ćićarije s njezine sjeverne strane.

Dvadesetak kilometara od Matulja, na granici sa Slovenijom, napuštam i Istru. Dalje ću Notranjskom kroz dolinu što se protegnula između Ćićarije, koja je svojim većim dijelom u Hrvatskoj i Brkine, planine u Sloveniji. Još od vremena Rimljana dolinom je prolazila cesta. Tada je, baš kao i danas, na Kastavštini bila raskrsnica putova koji su spajali rimske pokrajine i regije, Venetia et Histria, Illyricum, Pannoninicum i Noricum.

Od željezničke pruge kojom je putovao Horvat i koju sam slijedio od Matulja, rastajem se na graničnom prijelazu. Ja ću lijevo, a ona će nastaviti ravno na drugu strane Brkine. Susrest ćemo se ponovno u Kozini na Krasu.

Kras, talijanski Carso, vapnenačka je visoravan koja zauzima dijelove slovenskih pokrajina Primorske i jug Notranjske, a manjim dijelom talijanske pokrajine Trst. Trideset i nešto kilometara zavojite ceste kroz krašku vrlet s prekrasnim pogledima na sjevernu, pitomiju stranu Ćićarije i njezine vrhove dovest će me u Kozinu.

U Kozini, raskršću putova i željezničkih pruga, na slovensko-talijanskoj granici, visoko sam nad Trstom. Nakon sat vožnje ponovni susret sa morem i Horvatovom prugom koja je u Kozinu stigla preko Ilirske Bistrice (koja se u njegovo vrijeme zvala Bistrica- Trnava) i Divače. Jedan brzinski pogled na najveću jadransku luku, plitak i pjeskovit Tršćanski zaljev kojim završava Jadransko more i u kojega se na njegovom dijelu najdublje uvučenom u kopno, ulijeva rijeka Soča, talijanski Isonzo, furlanski Lusič. U gornjem toku bilo je poprište krvavih bitaka i stradanja u Velikom ratu u kojima je u dvije ratne godine stradalo preko 300 tisuća vojnika.

Iako Divača ima posebno mjesto u mojim sjećanjima još od vremena putovanja vlakom u Istru, neću u Divaču koja je s Kozinom povezana autocestom, već ću lijevo sporednim putima u Rakitović.

Divača zemljopisno nije u Istri već je na Krasu, no rano ujutro, kada bi se vlak iz Zagreba zaustavio na njezinom kolodvoru, osjećao bih se kao da sam stigao pred kućni prag. Tu bi povrh Tršćanskog zaljeva u zagušljive vagone dopro miris mora, siguran znak da ćemo uskoro zaći u Istru. Horvat je zapisao: *Meni se u Divači svejedno sviđa, ako - prem sam imao neprestano u duši osjećaj: u kakovu sam tuđem kraju evo! Ne po ljudima, jer ljudi su Slovenci, dakle naša krv, već po krajini. Nepregledni - ma i mjestimice šumoviti - Kras, bez istaknutih planina na horizontu, daje ti naslutiti, da si visoko, da si nešto kao na Tibetu.*

Horvatom Rakitović se danas zove Rakitovac, na što me upozori ploča uz cestu s imenom mjesta. Iako se zajedno s prugom već dosta dugo spuštam niz zadnje obronke Ćićarije, u njemu sam još visoko, 496 metara nad morem. Rakitovac, željeznička postaja i pogranično mjesto na hrvatsko-slovenskoj granici zavuklo se pod litice Žbevice, jednog od Ćićarijskih vrhova što su se kao lanac poredali njezinim središnjim dijelom od istoka prema zapadu. S druge strane granice također pod Žbevicom je Brest, prvi susjed Rakitovića na hrvatskoj strani, s kojim dijeli željezničku postaju. *Inače je Rakitović najjužniji okrajak slovenskog dijela Istre*, zapisao je Horvat prije sto godina dijeleći (u političkom smislu tada jedinstvenu Istru), prema prevazi u nacionalnom sastavu njezinih žitelja; na pretežno slavenski, a njega opet na hrvatski i slovenski ili pretežno talijanski kraj, kojega je propustio obići. Iz Rakitovića je za prvog putovanja Horvat krenuo pješice u Brest i dalje na Žbevicu.

Radni je dan prijepodne i mjesto djeluje pusto i to doslovno. Obišao sam mu središnji dio uz staru srednjovjekovnu obnovljenu crkvu koju krasi moderan toranj nimalo nalik prepoznatljivim istarskim; bilo zdepastim ili pak onim vitkim prisposobljenim zvoniku sv. Marka u Veneciji. Jedino zajedničko ove pomalo čudne graditeljske intervencije i ostalih starih crkvice po Istri, je to što je ovaj, ovovjeki zvonik kao i većina po Istri *posvađan sa crkvom*, kako to slikovito kaže Horvat. I baš kada sam izgubio nadu da ću sresti neko čeljade s kojim bih mogao prozboriti riječ-dvije o mjestu, ugledam čovjeka kako me podozrivo promatra. Padne mi napamet kako su tek morali promatrati Horvata dok je iz Rakitovića pješao put Bresta, u građanskom odijelu s kartonskim koferom u jednoj ruci i kišobranom u drugoj. Mahnem mu, a on



RAKITOVEC

IZHOD

S KOLESOM PO KRAŠKEM PARKU



Rakitović danas

odmahne i led bi probijen. Predstavim mu se; tko sam, što sam i zbog čega me put nanio u ovaj zabiti kutak Istre. Marijan, kako se zvao moj sugovornik, odmah se zainteresirao i za moje putopisanje i za Horvata pa me povede po mjestu. Pokaže mi odmah do crkve potpuno obnovljenu kuću o kojoj piše Horvat. *Eno - grade školu, a ova poveća zgrada, gdje je mali seoski dućančić, trafika i birtija – soba do birtije iznajmljena za školu.* A onda me povede i do zgrade škole dovršene netom nakon što je Horvat završio svoje prvo putovanje Istrom. Obnovljeno staro zdanje odavno ne uživa u dječjem cvrkutu i cinku školskog zvona. Marijan, koji korektno govori hrvatski, poznaje noviju povijest mjesta pa ga pitam za učiteljicu iz Varaždina koju je Družba Ćirila i Metoda iz Opatije poslala u Rakitović kada je Družba utemeljila školu za inat Talijanima iz susjednih mjesta na Krasu, koji su u čisto slovenskom mjestu nakanili 1909. otvoriti svoju školu. Zanimalo me, s obzirom da Horvat piše kako je ta učiteljica umrla, je li možda i pokopana na groblju u Rakitoviću. No, moj sugovornik zna da na njihovom groblju nije pokopan nitko tko nije iz ovoga kraja. Rastanem se s Marijanom na kraju mjesta uz lokvu, tamo gdje su posljednje kamene kuće sa strmine zašle u usko plodno polje. Kroz čitavu povijest Istre lokve, poput ove, bile su izvor života u Istri. Njihovom se vodom napajalo blago, ali i ljudi. Što zbog nemara, što zbog tehnološkog napretka, danas lokve u Istri pomalo nestaju. No, još uvijek ih ima između 1000 i 1500 samo na hrvatskom dijelu poluotoka. Bacim još jednom pogled spram usnulih kuća od kojih su se mnogim urušila krovista i kameni zidovi, objesile škure, naherili dimnjaci. Napuštene zauvijek - u njihovim se pocrnjelim *kominima* odavno ohladio pepeo. Odoše im vlasnici trbuhom za kruhom ili se jednostavno preseliše u one novije, što se kočopere među njima. A onda cesta zamakne za brdo i krene okružena gustišem koji ne da pogledu ni lijevo ni desno, put željezničke postaje. Skladna kamena kuća sa štihom nestale carevine udaljena od mjesta, teško da je izgubila išta od svog izvornog oblika. Tek zaključana vrata, prastari red vožnje, ploča s upozorenjem da je u pograničnom području *gibanje omejeno* i zapušteni kolosijeci daju naslutiti da su zaboravljena vremena, kada su se uz nju dahćući uspinjali deseci vlakova dnevno. Iza postaje gustiša uz cestu iznenada nestane i otvori se pogled na čudesni kraj, kakav još nisam upoznao u Istri. Pitomi brežuljci kao da izranjaju iz valovitih livada požutjele nepokošene trave. Prijeđem državnu granicu. Začudeni pogranični policajci raspituju se kako sam uopće pronašao ovaj granični prijelaz. I opet krene priča o Horvatu i mom putopisanju. Imaju vremena napretek, prometa domaćih nema u ovo doba dana.

Ponovno sam nakon dvije godine na Ćićariji nad Buzetom. I mene, baš kao i Horvata njezino beskrajno kamenito more uznemiruje u duši. Lijevo cesta ode za Brest i dalje duž Ćićarije sve do Kvarnera, a ja ću desno nizbrdo k Buzetu i dolini rijeke Mirne, što svaki čas proviruju iz gustiša nakon što cesta prođe kroz prostrane livade i krene rubom one okomite stijene, onog kamenog ruba što odvaja bijelu Ćićariju od sive Istre. Iako su i ovdje livade nepregledne kao i na Krasu, krajobraz je drugačiji. Nestalo je onih pitomih brežuljaka; tek na sjevernom obzoru vrhovi Ćićarije, a na južnom ponor. I ove su livade nepokošene pa se prisjetih razgovora s jednom staricom prije dvije godine, ovdje na Ćićariji: *Brižna ti je Ćićarija moj čovik, kad ju nima ki kosit.*

KROZ BUZET U DRAGUĆ

Sidem s Ćićarije i samo prođem kroz Buzet. Zapravo, kroz onaj njegov noviji, užurbani dio što leži u dolini Mirne, dok stari uspavani Pinguente na vrhu brda kao da i dalje čuva Ćićariju i dolinu. Prijedem preko mosta na Mirni pa ponovno uzbrdo. Put Draguća.

Ako bi imenu tog starog gradića središnje Istre oduzeli posljednje slovo i dodali slovo lj, dobili bi njegov najtočniji opis iskazan jednom riječi-dragulj.

Kada ga se prvi put ugleda desno od ceste Buzet- Pazin, kako nešto niže odjednom izranja na vrhu onog izduženog i usamljenog brda nad dolinom, podsjeti me na panoramu ostalih istarskih gradića koji joj krune vrhove. Kao i u većini drugih, tlocrt mu je gradinski, potpuno prilagođen terenu koji s tri strane završava strminama. I dijelovi obrambenih zidina, i kamene kuće, i zvonik što ih nadvisuje, već su viđeni. Pa i onda kada se skrene s ceste prema njemu po prilaznom putu, što vodi bilom koje spaja brdo na čijem je kraju gradić, s onim kojim sam se uspinjao od Buzeta, još me neodoljivo podsjeća na već viđeno za prijašnjeg landranja Istrom.

Uz taj prilazni put prije ulaska u gradić, groblje s crkvicom podsjeti me na prilaz Pazu, mjestašcu na brdu između Boljunskog i Borutskog polja. Grobljanska crkvice sv. Elizeja, najstarija je u Draguću. Zidova od kamena tamnije i svjetlije nijanse slaganog u redovima naizmjenično, daju joj jedinstven izgled za Istru (koji se može donekle prisposodobiti mornaričkoj crkvi u



Nad Buzetom

Puli, građenoj od kamena dviju različitih boja – bijele i ružičaste) upućuje na bizantski utjecaj. U XIII. stoljeću unutrašnjost joj je ukrašena freskama koje su otkrivene i obnovljene krajem XX. stoljeća. Tada je otkriveno kako je postolje oltara izrađeno iz dijela starorimskog nadgrobnog spomenika.

No, poznata povijest Draguća seže i dalje od antike, sve do brončanog doba, a nalik je više-manje povijesti svih istarskih gradića. Tada je na susjednom, višem vrhu koji danas nosi naziv Stari Draguč, a nasuprot je prilaza današnjem Draguču i samo kilometar dalje od njega, stajala histarska gradina; jedna od 150 koliko je njihovih ostataka dosad pronađeno na poluotoku. Ne zna se jesu li i nju, kao i većinu, razorili Rimljani u ratu s Histrima, ili su ju tadašnji stanovnici iz nekog razloga napustili dragovoljno i sagradili nešto niže novo naselje. U VI. stoljeću prastanovnici današnjih Dragučana zbog lakše obrane od prodora Slavena ponovno sele i osnivaju naselje na čijem mjestu stoji današnji Draguč, kojemu hrvatski i talijanski naziv (Draguccio) imaju isti, slavenski korijen, što nije posve neuobičajeno u ovom dijelu Istre.

Kao vlasništvo istarskih markgrofova prvi se put spominje 1102. pod imenom Dravuie. Ono što se još zna o njegovoj dalekoj povijesti je, da je od tada, darovnicom kneza Urlicha, gotovo 250 godina bio u vlasništvu Akvilejske patrijaršije.

U XIV. stoljeću prešao je u vlasništvo goričkih grofova, no ubrzo zatim (nakon smrti zadnjeg muškog potomka njihove istarske loze) prelazi u posjed Habsburgovaca, kojima ga 1523. otima Mletačka Republika. Stoga, što je smješten na važnom putnom pravcu još iz doba starog Rima, a koji je stoljećima bio veza između Istre i unutrašnjosti, ali i na granici između Mletačke Republike i Pazinske grofovije, Draguč je bio gotovo razoren u Uskočkom ratu (1615. – 1618.) da bi mu nešto kasnije preostalo stanovništvo desetkovala epidemija kuge.

Prije samog ulaza u gradić još jedna crkvice, na istoj strani kao i grobljanska. Ostavim auto između nje i prvih dragućkih kuća u hladu stabla razgranate krošnje. Dalje ću pješice. Crkvice Gospe od Ružarija sa zvonikom na dvostruku preslicu, sagrađena je sredinom XVII. stoljeća. U maloj sakristiji na bočnom zidu, suprotnom od glavne ulice, nalazi se, kažu mi, riznica u kojoj je pohranjeno pet drvenih oltara i oltarne slike, koji su nekad resili ostale dragučke crkve.



Oko Draguća

Između baroknih i klasicističkih kuća uzdužna kvrgava ulica popločena kamenom, kroz stoljeća uglačanim neizmjernim koracima, vodi laganom uzbrdicom prema vrhu brda. Lijevo od nje još je jedna krenula istim putom. Na njihovom kraju središnji je trg sa župnom crkvom Sv. Križa.

Uspinjući se prema trgu, ne vidim ni zavojite i uske uličice, ni odviše natiskane kuće, pa zato istarski kaštel Draguč danas odiše nekom neuobičajenom otvorenosti prostora. Zbog crkve „ono već viđeno“ usput se pomalo pogubilo, a ovdje na trgu i potpuno nestalo, jer trg je velik, a crkva gotovo monumentalna pa pomalo narušavaju onaj nekadašnji srednjovjekovni urbanistički sklad tijesnih uličica, malih pjaceta, stiješnjenih kamenih kuća i palača većine istarskih gradića.

Prijeđem preko trga do terase jedinog kafića u Draguču i sjednem u hladovinu 200 godina stare ladonje i divljeg kestena pored nje, s pogledom na gotovo cijeli trg. Desno od terase trg završava dijelom obrambenog zida i pravokutnom renesansnom kulom, tvoreći uobičajeni vidikovac s pogledom na jugozapad i zapad. Dok čekam naručenu kavu, prošetam do njih kako bih uživao u istinskoj istarskoj belavisti. Nekoliko stepenica vodi me na krunište kule. Na jednoj strani stepenica reljef krilatog mletačkog lava an fas, a na drugoj, spomen-ploča postavljena 1628; zahvala građana *providuru* Francescu Basadonniju, koji je za svojega providurata obnovio razrušeni Draguč i čitavog ga opasao zidinama.

S kule puca veličanstven pogled na brda središnje Istre koja u svojim njedrima skrivaju jezero Butonigu. Vidim mu onaj uski krak što se duboko uvukao među brda na južnoj strani ispod živopisnih mjestašca, Kašćerge s jedne i Vrha s druge strane. Niz njihove strme padine slijevaju se potoci. Jedan je Dragučki potok što vijuga dugom dragom put jezera. Vjerojatno je ime dao i gradiću nad sobom. Skrivena brdima što sa sjeverozapada nadvisuju jezero, rječica Butoniga je najveći vodotok u slivu jezera. Sasvim lijevo, visoko nad jezerom je seoce Grimalda u prapovijesti gradinsko naselje. Čudnog li imena i lijepog položaja. Morat ću do Grimalde nakon Draguča.

A pod kulom i zidom u dubokoj kraškoj udolini i po padinama nad njom mnoštvo njiva, terasasto smještenih vinograda, maslinika. Krajobraz istovremeno veličanstveno pitom i pomalo suri.

Na drugoj, osunčanoj strani trga, zvonik župne crkve. I on kao da je *posvađan sa crkvom* stoji udaljen od nje. Između zvonika i kule, gotovo

u samom središtu trga javna česma. Kada je sagrađena, vodu je dobivala slobodnim padom iz izvora podno Starog Draguča. Česmu krasi neobično brkato lice trokutastog oblika isklesano pri vrhu njezinog kamenog stupa. Nevjerojatno me podsjeća na oblik lica Guya Fawekesa¹⁶ zapravo na njegovu masku koju danas kao svoj simbol koristi internetska skupina Anonimusi. No, ne vjerujem da postoji bilo kakva veza između ta dva lica karakterističnog izgleda.

Lijevo od česme i zvonika nekoliko stepenica vodi do male pjacete. S dvije je strane zatvaraju kuće, a s treće klasicističko pročelje župne crkve. I opet „ono već viđeno“. Jer, iako je pročelje crkve velebno, kuće uokolo tog nevelikog prostora daju mu onu uobičajenu rustičnu jednostavnost kakvu sam susretao dosad. Crkva iz XV. stoljeća sagrađena na mjestu nekadašnjeg kaštela, u nekoliko je navrata preuređivana i dograđivana. Tako joj oltarna pala potječe iz XVII. stoljeća, grobnice i orgulje iz XVIII., a oltarna slika iz XIX. stoljeća. Svoj je današnji, klasicistički izgled dobila u XIX. stoljeću.

Iza crkve nešto drugačiji pogled. Zdesna u daljini sivoplavi hrbat Učke naslonio se na Ćićariju ispred mene, na kojoj jasno vidim Roč, kolijevku glagoljice i nad njim onaj greben nalik kakvoj dugačkoj kamenitoj stepenici. Po brdima bliže meni vinogradi, na suprotnom maslinici. Krenem lijevo za ostacima obrambenog zida i davno srušenog kaštela. Padina što se spušta prema Dragučkom potoku još je blaže položena pa ju zauzeše vrtovi, voćnjaci, brajde, a za njima dalje niz padinu maslinici i njive. Usred te raskoši ugodne oku, četvrta je dragučka crkvice, posvećena sv. Roku, zaštitniku od kuge i kolere. Sagrađena u XVI. stoljeću sa zvonikom na preslicu i lopicom, bogato ukrašena freskama domaćeg pučkog majstora Antona iz Padove (sela na istoimenom brdu nedaleko Kašćerge). Crkvice je zaključana, a „čuvarica ključa“ je danas odsutna pa ne mogu uživati u zadivljujućim freskama: Poklonstvo sveta tri kralja, Bijeg u Egipat, Imago pietatis¹⁷ i Navještenje, otkrivenim tek sredinom prošlog stoljeća.

Sjednem na zidić lopice kako bih uživao u pastoralu ispred sebe i jednoj sasvim drugačijoj, no ništa manje očaravajućoj slici brda oko Buzeta

¹⁶ Guy Fawkes: inicijator tzv. Barutne zavjere 1606. god. u kojoj su zavjerenici namjeravali bačvom baruta dići u zrak zgradu parlamenta u Londonu.

¹⁷ Imago pietatis: sućutna slika. U likovnoj umjetnosti slika Krista s vidljivim ranama i nagnutom glavom, često okrunjenom trnovitom krunom.

i na njih u nastavku ona nad dolinom Mirne, u daljini. Nadvisuju vrhovima, od kojih neki prelaze i 400 metra ovo na kojem sjedim i ona slijeva. U sjeni su pa djeluju mrko. Između te dvije krajnosti nadohvat ruke, još obasjane suncem - kraške udoline i potočne drage, a na padinama razbacani maslinici i vinogradi. Sasvim daleko planine na Krasu i jedva vidljivi vrhovi Dolomita.

Do kafića i središnjeg trga vraćam se dugim, niskim i polutamnim baroknim *portikom*. Kao da sam zašao u kakav polutunel. Stropne mu se grede s jedne strane oslanjaju na debeli kameni temelj kuće nad portikom, a s druge na masivne stupove koje povezuju široko raskriljeni lukovi kroz koje gledam unutrašnje dvorište kuće u kojoj je onaj kafić. Slika toliko autentična vremenu u kojem je portik građen, da očekujem da mi ususret svaki čas dođu tri Dumasova mušketira i D' Artagnian s isukanim mačevima. Zašto upravo oni? Zato, jer je ovaj portik bio scena pri snimanju jednog od filmova o tri, zapravo četiri mušketira, junacima moga djetinjstva.

Draguć nosi epitet istarskog Holywooda. U proteklih četrdeset i nešto godina u Draguću je snimano više filmova i televizijskih serija strane i domaće produkcije. Zbog toga su Dragućem šetali Carl Malden, Michael York, Richard Chamberlain, Gerard Depardie, Nastasja Kinski, Cuba Gooding jr., Terrence Howard, Boris Dvornik, Sven Medvešek, Zvonko Lepetić i mnogi drugi. Zidovi nevelikog kafića prepuni uspomena iz starije i novije prošlosti Draguća i njegov renome filmskog gradića. Popijem pivu, oprostim se s ljubaznom konobaricom i Dragućem uz čvrstu namjeru da mu se ovog ljeta još jednom vratim, kada se bude otvarala kuća fresaka.

I vratio sam se sredinom ljeta. U jednoj od baroknih kuća u glavnoj ulici na broju 11 - nekadašnjoj školi, otvorena je Kuća fresaka. U prizemlju turistički infopult i prostor za projekcije istarskih fresaka. Na katu iznad polivalentna dvorana za predavanja i održavanje znanstvenih skupova, a kat više stambeni i radni prostor za znanstvenike i istraživače istarskih fresaka.

Nevjerojatno koliko je, na tako malom prostoru kao što je istarski poluotok, crkava i crkvice oslikano freskama, a koje su zbog svoje čudesne tehnologije izrade sačuvane kroz tolika stoljeća. Jer, prve su freske u Istri nastale na prijelazu između VIII. i IX. stoljeća, a pravi bum doživjelo je oslikavanje zidova; mahom crkvice po gradićima, selima i usamljenim položajima u XI. stoljeću i trajao sve do sredine XVI. stoljeća, od romanike do gotike. Nakon tog razdoblja zidovi s freskama se počinju prežbukavati. Na



Dragučki portik

poluotoku danas postoji preko 140 lokaliteta s freskama, od velikih i raskošnih cjelina do pojedinačnih prizora i sitnih fragmenata. Daleko najveći broj ih je u unutrašnjosti Istre. Od toga je restaurirano i sačuvano od propadanja njih dvadesetak. Turistički bedekeri preporučaju obilazak i razgledavanje preko šezdeset onih najvrjednijih i najzanimljivijih. Mnoge od njih običi ću za ovog landranja, jer se pravac mojih drugih istarskih puti djelomično poklapa s rutom „Putom istarskih fresaka“, na kojoj se turistu nudi upoznavanje s tom bogatom kulturnom i povijesnom baštinom poluotoka.

Srednjovjekovna freska nije bila samo ukras. Nepismenima, a takvih je u srednjem vijeku bilo najviše, freske su bile svojevrstne biblijske i molitvene slikovnice, zapravo riječi pretočene u slike čija su svojstva nepismenima bila razumljiva. Zato i jesu majstori – slikari fresaka slikali strateški prizore posljednjeg suda na izlazu iz crkvice, kao opomenu onome tko griješi.

Meni pak, posebnu draž freskama, toj živoj i autentičnoj umjetnosti, daju mjesta na kojima ih nalazimo. Uglavnom u crkvicama (iako ih ima i u župnim crkvama) razasutim po slikovitim gradićima, selima, ali i na osami, na kakvom vrhu ili usred polja. U pravilu su to sićušna, skromna i skladna kamena zdanja sa zvonikom na preslicu; jednostruku, dvostruku ili trostruku, ponekad s lopicom ispred, čarobnim dodatkom uglavnom nadograđivanim koje stoljeće nakon što je izgrađena sama crkvice. Kažu da crkvice kao da i nije bila dovršena, dok ju nisu majstori – slikari ukrasili freskama. A ja bih dodao da crkvice kao da i nije bila dovršena ni dok joj majstori kamenoresci nisu dogradili lopicu – toliko je sklada i jednostavne ljepote, a u ponekima i neke nezgrapnosti, ali one koja plijeni svojim izgledom.

Uz fresku i lopicu još me očarava jedan srednjovjekovni spomenik vezan uz sakralnu arhitekturu. Glagoljaški zapisi! Glagoljica, staroslavensko pismo, nastalo sredinom IX. stoljeća na ovim se prostorima zadržalo do XIX. stoljeća. Istra je s Primorjem i otocima najjače uporište glagoljaša. Iz njih potječu Plominski natpis, Grdoselski i Supetarski ulomak, Bašćanska ploča... Pa je tu, u srcu Istre, nedaleko Draguća u Ročkom polju podignut jedinstven spomenik glagoljaškoj kulturi i pismenosti - Aleja glagoljaša. Njezinih jedanaest spomen-obilježja podignutih uz cestu od Roča do Huma obišao sam za prošlog landranja.

Ponovno sam na cesti Buzet – Pazin. Do Pazina je još 17 km što nizbrdice, što ravnog puta Borutskom dolinom kojom sam landrao pred

dvije godine. Natrag do Buzeta - 14 kilometara! Nastavljam put Pazina *u srce hrvatsva*, rekao bi Horvat. Danas je taj epitet izgubio na važnosti, no Pazin i dalje možemo nazivati srcem Istre, jer se zbog svog zemljopisnog položaja nalazi i u središtu istarskog poluotoka i u središtu središnje Istre čijem ću sjeverozapadnom i sjevernom dijelu u pohode sljedećih dana.

Pri kraju nizbrdice raskršće. Skrenem za putokazom desno prema Grimaldi. Novi i strmiji uspon odvede me u zaselak na 447 metara visokom brijegu u kojem dvije crkve; tik jedna iza druge, krune vrh. Razdvaja ih tek potporni zid groblja i uska uličica, bolje rečeno, prolaz pod njim. Prva starija, grobljanska s jedinstvenim zvonikom na dvostruku preslicu na kat iz doba romanike, a druga veća, sa župnim dvorom u maniri neoklasicizma. Uokolo zbijeno tek nekoliko starih kamenih kuća i pogled na sve četiri strane svijeta. Pod nogama mi, duboko dolje jezerska voda. Sjene onih brda nad jezerom kao da tjeraju večernju izmaglicu što se lagano vuče nad mirnom površinom. Posvemašnju tišinu na smiraju dana prekine staračko roptanje Tomosovog mopeda, kakvog su sredinom prošlog stoljeća proizvodili iza onih brda u daljini, za koja sunce samo što nije zašlo. Moped se mukom uspeo do crkve noseći krupnog vozača pod kacigom koji mi mahne u prolazu pa uz reski zvuk svog izmučenog motora veselo krene na drugu stranu nizbrdo. Zvuk mu se ubrzo izgubi negdje duboko dolje i tišina ponovno zaokupi vrh brijega. Sunce, što sam ga čitavog dana pratio, prividno utone za brda, ostavivši na zapadnom nebu tek crveni trag. Čarolija trenutka probudi u meni romantično raspoloženje. Padne mi na pamet Mate Balota, istarski rodoljub, pjesnik, novinar, sveučilišni profesor *alias* Mirko Mirković i njegovi stihovi „Na dragom kamenu“. Ne znam ih napamet pa posegnem za mobitelom i Googleom što me isti tren vrati u stvarnost, a čaroliju rasprši. No stihovi su tu, na ekranu čudesne male stvarčice, istovremeno i toliko suvišne i toliko potrebne. Dok ih čitam poluglasno, sričući polako čakavštinu tražim im potvrdu u pogledu na rumeni krajobraz. *Svejedno nan je drag ti oštar kamik svaki, // i skasi i pećine i doci i doline, // sve muke i sve patnje i sunca zraki jaki//*. Sve je iz tih Balotinih stihova tu oko mene, na vrhu brda iznad jezera Butonige. Mahnem za rastanak i pećini i docu, i dolini i onoj jezerskoj vodi pa krenem natrag.

Ista me uska i brdovita cestica ponovno vrati do pred kraj one nizbrdice na cesti za Pazin i začas me eto u Cerovlju. U nizini sam, na rubu Borutskog polja.

U Cerovlju se ponovo susrećem sa željezničkom prugom Divača – Pula što sam ju jutros ostavio na padinama Ćićarije, visoko nad Buzetom. Nedaleko pruge teče Pazinčica pa ćemo dalje dolinom do Pazina utroje. Prođem zaselak Novaki Pazinečki. Tik uz cestu, na osami crkvice sa zvonikom na preslicu i prostranom lopicom. Iako sam već posve blizu kraja doline, Pazin još ne vidim. Grad je skriven u onoj svojoj kotlini okruženoj brdima. Pruga skrene lijevo uzbrdo. Baš kao i u Buzetu i ovdje je kolodvor nad gradom. Pazinčica će desno. Obići će grad po suprotnom rubu i nestati u podzemlju podno najstarijeg dijela grada i Pazinskog kaštela. Cesta i ja njome ćemo između pruge i Pazinčice ravno, kao jedna od gradskih ulica centrom Pazina, pa uzbrdo povrh grada do ulaza na Ipsilon ili staru cestu Pazin – Pula.

Tu moje landranje Horvatovim putima završava. Na jednom sam kraju ostavio Buzet, nekad sjedište mletačkih kapetana, kojega je Horvat obišao za prvog putovanja, a na drugom, stari ponosni Pazin, glavno uporište Pazinske knežije, od davnine *srce Istre*, kako ga s ljubavlju naziva Horvat, pa sada mogu put onog još neprelandranog dijela vilinske Istre svojim, drugim istarskim putima.

Iako je Horvat landrao u okolini Draguča, nije bio u njemu ni u Grimaldi. U vrijeme kada je on putovao Istrom, oni su gotovo zaboravljeni stajali daleko od glavnih putova. No danas, u ljetnim mjesecima kažu da u taj, kako rekoh dragulj, navrati na dan i po nekoliko autobusa s turistima.



Grimalda



Aleja glagoljaša

2. ČAKAVŠTINA, ISTROVENTSKI I GLAGOLJICA

*Ki će ča mi reči
ko sam zaprontala
sve beside
kih više ni*

Branka Grakalić

Talijanskim ga grdi, ali joj teško, vrlo teško polazi od ruke te se hrvatskim pomaže. ... Privinuo se k njoj nježno ko djevojčica, tepao joj hrvatski i talijanski, a ona mu poda hljeba hrvatski. ... Da, da! U tuđem se jeziku može i svađati, ali kad uđe ljubav – tepa se po domaću, po svoju... Tako je o hrvatskom govoru u Istri pisao Horvat zanesen domoljubljem.

Koliko li se samo raznih govora hrvatskih govori u Istri, počevši od jezika koji se govori na desnoj obali Mirne, tamo prema Bujama i koji liči na neki hrvatsko – furlanski jezik, do klasične čakavštine u Liburniji i raspjevane ikavštine na Puljštini.¹⁸

Istrijani na hrvatskom dijelu poluotoka (ali i mnogi koji su ne tako davno tu pustili korijene) govore čakavštinom, jednim od tri narječja hrvatskog jezika i talijanskim, zapravo više njegovim istrovenetskim ili istromletačkim dijalektom. I jedan i drugi govor i njihovi lokalni dijalekti brižno se njeguju kroz mnoge oblike kulturnog djelovanja. Čakavština se čuva i njeguje djelovanjem Čakavskog sabora ali i vrlo aktivnim djelovanjem mnogih drugih, a talijanski, odnosno istrovenetski dijalekt kroz djelovanje talijanske zajednice u Istri. Susrećući se svakodnevno sa svim tim narječjima, imam osjećaj da ih Istrijani njeguju i čuvaju s puno više mara nego mi kajkavci svoju kajkavštinu. Koriste ih bez sustezanja u svakodnevnom govoru i u gradu i na selu, na svim radijskim postajama, od velikih poput Radio Pule, do najmanjih lokalnih i na

¹⁸ Balota, Mate. 1937. *Srednja Istra*.

televiziji; pišu se na njima pjesme i proza, ali i članci u Glasu Istre, regionalnoj tiskovini. Glasu Istre prethodili su Naša sloga i Hrvatski list koji su izlazili tokom Velikog rata.

Forši niste znali da je romanizacija unutrašnjosti istarskog poluotoku krenula iz Akvileje koja je osnovana 181. pr. Krista kao rimska vojna kolonija. 340. godine za njezine opsade, pod zidinama poginuo je car Konstantin. Nakon što su ju opustošili Huni u V. stoljeću i njome vladali Langobardi, procvat doživljava za vrijeme Franačkog Carstva, kada postaje snažna patrijaršija kojoj vladar Svetog Rimskog Carstva dodjeljuje istarski poluotok kao feudalni posjed.

Pod nadzorom Akvilejske patrijaršije počelo je pokrštavanje doseljenih Hrvata. Nakon što je Venecija zagospodarila većim dijelom istočne obale Jadrana, istarski poluotok dijele Venecija i Akvileja, odnosno Pazinska grofovija. Takva je podjela uz neprekidne sukobe trajala sve do pada Venecije. Otuda i danas tolika raznolikost i bogatstvo istarskih narječja.

Glagoljično pismo će me pratiti gotovo čitavim putem kroz Istru. Iako glagoljica nije nastala u Istri, kroz stoljeća je opstala kao pismo u dijelu Istre naseljenom Hrvatima. Glagoljicom su ispisane mnoge javne isprave iako je ona stvorena prvenstveno radi potreba bogoslužja, pa sam u mnogim crkvicama susretao grafite ispisane glagoljicom.

U IX. stoljeću bizantski car Mihajlo III. poslao je redovnike braću Ćirila i Metoda u Moravsku da među doseljenim Slavenima šire kršćanstvo. Za taj su im misionarski zadatak trebale knjige bogoslužja prevedene na staroslavenski. Budući da su latinično i grčko pismo bili za to neprimjereni, Ćiril je stvorio novo pismo – glagoljicu, koje su onda njihovi učenici širili krajevima nastanjenim Slavenima.

Kroz stoljeća glagoljica je opstala jedino među Hrvatima, i to baš u Istri i Primorju. A Hum i Roč bili su svojevrsni glagoljaški centri. Kao sjećanje na glagoljicu i glagoljaše, svećenike koji su umjesto na latinskom, mise služili na hrvatskom jeziku i pisali glagoljicom - slavenskim pismom, podignut je jedinstven spomenik Aleja glagoljaša. Deset postaja razmješteno je u polju duž ceste od Roča do Huma. Svaka od njih je spomenik za sebe: Stup Čakavskog sabora, Stol Ćirila i Metoda, Katedra Klimenta Ohridskog, Lapidarij, kopije najvažnijih glagoljskih spomenika, Klanac hrvatskog Lucidara - suhozid u obliku Učke (tog istarskog Olimpa, s kamenom na vrhu

kao oblakom nad njom), Vidikovac Grgura Ninskog, Uspon Istarskog razvoda, Zid hrvatskih protestanata i heretika, Odmorište žakna Jurja (spomen prvoj hrvatskoj tiskanoj knjizi), Spomen otporu i slobodi (tri kamene gromade koje simboliziraju stari, srednji i novi vijek). Jedanaesto spomen-obilježje su bakrena gradska vrata na ulazu u Hum čiji reljef prikazuje radove u polju svakog mjeseca. Pojedinačne simbolike ima u svakom od njih, no zajedničko im je, osim spomena na kontinuitet tisućljetne pismenosti na svom pismu, i kontinuitet četrnaeststoljetnog življenja Hrvata na ovim prostorima pa bi on zacijelo neizmjerljivo veselio Horvata.

VERŠI NA ŠTERNI

U autu nas je četvero. Uz mene, Branku (prijateljicu iz najranijeg djetinjstva koja poput mene živi na relaciji rodni Zagreb – Medulin iz kojega potječe tata Milan Grakalić), još su Sonja i Vlado koji vozi. Idemo s Brankom u Vižinadu udaljenu od Pule kakvih 60 kilometara. Tamo se svake godine početkom ljeta održavaju susreti čakavskih pjesnika romantičnog imena *Verši na šterni* na kojem pjesnici čitaju svoje stihove. Branka, koja svoje umirovljeničke dane provodi u Medulinu, svestrana je umjetnica pa između ostalog piše i *verše*, naravno na čakavštini. Čitat će ih na ovogodišnjim XXII. susretima, a Sonja, Vlado i ja bit ćemo joj večeras potpora.

Zato samo hitamo cestom E751 i ne osvrćući se na sve one odvojke što od nje vode lijevo i desno prema svim onim prekrasnim mjestima i gradićima na obali ili unutrašnjosti. Sunce je još visoko, vrijeme je kupanja i promet je slab. Mimoilazimo tek vozila domaćih koji se vraćaju s *dela*, i tek pokoje strane registracije.

Začas smo pred Vodnjanom. Ne ulazimo u gradić, već samo produžimo cestom i nastavimo put Bala. A one uzdigle se na raskrsnici putova kao da svojim položajem usmjeravaju promet; lijevo za Rovinj, desno za Vižinadu, Buje i dalje prema Trstu. Bez zaustavljanja prođemo kroz Limsku dragu, uspnemo se do odvojka za Vrsar na jednoj strani puta i u središnju Istru preko Kanfanara na drugoj. Prođemo mimo starog Svetog Lovreča što stoji zdesna od ceste, nastavljajući se neprestano uspinjati i nakon što smo se našli na drugoj strani Limske drage.



Vižinada

A onda se ipak zaustavljamo na trenutak. Zdesna uz cestu dvije neobične crkvice jedna uz drugu, jednostavnih pročelja okrenutih cesti. Na onoj prvoj skromni portal s kružnim otvorom nad njime i zvonik na netipičnu preslicu, a zvono obješeno samo na kameni romanički luk i s kamenim križem na vrhu. Možda zvonik nikada nije dovršen, ili su stoljeća preživjeli samo zvono i luk? Na onoj do nje nema portala već samo tri okrugla, ostakljena otvora, smještena neobično nisko, a visoko nad njima uski pravokutni prozor. Umjesto zvonika kameni postament nosi dvostruki željezni križ uokviren stiliziranim vijencem od trnja. Na postamentu uklesano PS IHS i godina 1908. Ni Sonja, ni Vlado ništa ne znaju o tim dvjema crkvicama, ali Vlado zna da se kroz jedan od ona tri otvora u unutrašnjosti ispred oltara vidi statua vojnika u uniformi, vjerojatno talijanskoj, pa nas troje zavirujemo kako bismo se i sami uvjerali u još jednu neobičnost.

Pred Vižinadom na vrhu smo brijega. Gradić se protegnuo duž ceste i desno od nje niz laganu nizbrdicu do mjesta gdje se nizbrdica naglo strmoglavljuje u dolinu rijeke Mirne. Na zaravnatom dijelu nizbrdice njegovo je povijesno središte. Zbog događanja danas se do njega ne može automobilom, pa auto ostavljamo usput, ne baš prikladno parkiranog u mnoštvu drugih. Uranili smo, što mi je drago, jer mi ostaje vremena da prošetam Vižinadom. Prema broju ljudi koji se zajedno s nama kreću od parkiranih automobila prema centru Vižinade, lako je zaključiti kako *Verši na šterni* imaju veliki broj poklonika.

Manifestacija nema natjecateljski karakter (kao pjesnički recital u mojem Svetom Ivanu, na kojem se čitaju kajkavski stihovi), pa se ne dodjeljuju ni nagrade. Nagrada pjesnicima je uvrštavanje njihovih stihova u zbirku susreta i njihovo javno izvođenje. No ciljevi su im isti. Da parafraziram kajkavskog pjesnika Domjanića:¹⁹ očuvanje *ljubljene domaće mi rieči*.

Današnje putovanje u Vižinadu moj je prvi susret s *Veršima na šterni* i uspoređivanje sa zelinskim Recitalom nameće mi se samo od sebe. *Verši na šterni* nekako su mi više otkvaćeni. To je prvo što mi pada na pamet. Dok čekaju na svoj red za čitanje, pjesnici sjede ispred publike na zidiću prekrasne šterne, rad arhitekta Battistellija, smještene na začuđujuće prostranom gradskom trgu. Nastup na otvorenom i sama scena prisno povezuju pjesnike i publiku, stvaraju opušteni, gotovo boemski ugođaj. Iako ne razumijem baš

¹⁹ Dragutin Milivoj pl. Domjanić: *pravnik i pjesnik rođen 1875. u okolici Svetog Ivana Zeline*

svaku izgovorenu riječ, mnogi me stihovi diraju u dušu. Čakavština je baš kao i kajkavština, milozvučna i pijevna.

Dok slušam verše što se posjednički zavlače u svaki kutak trga, osvrćem se znatiželjno. Kameni zidić opasuje dva kamena važa na kamenim pločama kojima je šterna popločena. Nad bunarima, pokrivenim metalnim poklopcem, ističu se barokni lukovi s motivima arabeske, prelijepi rad majstora kovača. Na svakom uglu parapeta po jedan klasicistički kameni stup, usamljeno strši u visinu. Zbog konfiguracije trga prednji je dio šterne viši pa se na nju ulazi preko dvokrakog stepeništa sa sjeverne strane, na kojem su isklesane lavlje glave. Kroz njih se ispuštao višak vode u gradsku odvodnju, a koja u Vižinadi postoji barem od XVII. stoljeća. Šterna je čuvala 600 tisuća litara vode što se tu dovodila s krovova okolnih kuća preko onih stupove i filtrirala se na uglovima cisterne. Do uvođenja vodovoda početkom XX. stoljeća, svakoj je obitelji bila propisana dnevna količina vode koju je mogla iz nje uzeti.

Stručnjaci drže da šterna zbog svoje veličine, stilske bespriječnosti venecijanskog klasicizma s kraja XVIII. stoljeća, predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika toga tipa u Istri. Restaurirana je prije nekoliko godina, a sredstva za uređenje tog prvorazrednog spomenika kulture dala je talijanska Regie Veneto.

U stankama između verši pogled mi odluta dalje. Prostor između šterne i niza starih kamenih kuća što se zajedno s uskim uličica penju uzbrdo, zauzela je publika. U tom, očito, najstarijem sačuvanom dijelu Vižinade, pažnju plijeni obnovljeni fontik s renesansnim lavom i klesanom uredbom o trgovini na Baštiji, luci koja se nalazila na Mirni.

Lijevo župna crkva. Srednjovjekovni zvonik, iako na prvi pogled tipično istarskog izgleda, istovremeno robustan i vitak i odmaknut od crkve, stariji od same crkve koja je građena u maniri klasicizma, djeluje mi nekako nedorečeno. Umjesto visokog šesterokutnog krova, završava posve niskim, skromnim krovicom pokrivenim kanalicama. Pod dojmom razmišljanja o narječjima i dijalektima, padne mi na pamet kako u agramersko-kajkavskom imamo za to jednu divnu, neprevodljivu frazu, „*kaj ne zgleda nekak šebik*“. Ispred zvonika katnica u rustici, možda župni dvor, očito je nedavno obnovljena. I ona je doživjela neku svoju metamorfozu. U prizemlju uz skromni natkriti portun i pravokutni prozor, uokvireni klesanim masivnim

kamenim okvirima, naknadno su probijena i jedna još skromnija vrata. Na katu, pored raskošne romaničke bifore nad portunom u prizemlju i jednostrukog romaničkog prozora nad pravokutnim prozorom, skromniji, očito naknadno otvoren pravokutni prozor. Iako je Vižinada kroz stoljeća doživjela svojevrstu preobrazbu, uostalom kao i mnogi drugi istarski gradići koji krune vrhove brda, izgubivši pritom onaj tipično gradinski izgled, belavista - to karakteristično mjesto svakog utvrđenog gradića na vrhu brda, naravno, je ostala. Mnogi kažu kako je ovo najljepši pogled u Istri.

I sam sam se htio uvjeriti u to. Još prije nego su pjesnici započeli čitati svoje stihove, prošetao sam do župne crkve iza koje se krije taj nadaleko čuveni vidikovac. Stajao sam nad strminom osupnut panoramom. Desno, na susjednom brijegu, u nekoj sivo-plavoj izmaglici u smiraju vrućeg ljetnog dana - Motovun. Duboko pod njim i poda mnom, prostrana dolina rijeke Mirne. Kao kakva plava vrpca na zelenoj podlozi, rijeka se i dalje lijeno vuče dolinom. I s druge se strane nad dolinom protegnuo lanac poznatih mi mrkih brda, viših od onih kojima sam prošao na putu za Vižinadu. Na jednom od vrhova je Oprtalj, pod njim Livade. Lijevo na drugom Završje i nasuprot meni Grožnjan. A negdje daleko, na onu stranu prema Dragonji i njezinoj dolini Momjan, kojemu ću uskoro u posjet.

S brda, što ih je Mirna rastvorila gradeći milenijima dolinu, žure bezbrojni potočići napajajući ju neprestano. Tu, između Motovuna i Vižinade, Mirna je već prava nizinska rijeka. Još od vremena Rimskog Carstva Mirna (lat. Ningus) je bila plovna od ušća sve do mosta Ponto portone ispod Vižinade preko kojeg je prolazila Via flavia, a danas na tom mjestu Mirnu premošćuje most na cesti E751. U luci Bastijei ili Baštiji ispod Grožnjana, roba se pretovarivala u manje brodove i vozila njima dalje uzvodno, ili pak cestom.

Mrak je odavno zagospodario brdima između unutrašnje Istre kada smo krenuli put Pule. Da skratimo vrijeme putovanja, u Baderni se popnemo na Ipsilon.

Istarski ipsilon je autocesta (još djelomično neizgrađena) koja jednim krakom, onim zapadnim kojim se vozimo prema Puli, povezuje jug poluotoka s mrežom europskih autocesta preko Slovenije i Italije, a onim istočnim što vodi središnjom Istrom, s Europom preko kontinentalne Hrvatske. Kod Kanfanara oba se kraka spajaju i kao jedan vode do tridesetak kilometara udaljene Pule, dajući autocesti karakterističan izgled nalik slovu ipsilon.



Battistellijska šterna

3. SREDIŠNJA ISTRA

ZEMLJA KAŠTELA, FRESAKA I TARTUFA

*Su pasali tuda z školjasti klobuki
z sikiron zad pason ni breki ni vuki*

*Daniel Načinović:
Dvigradski spomen*

Cijelom istarskom poluotoku možemo pripisati bezbroj neobičnih epiteta. Tako bez grižnje savjesti Istru možemo nazivati i zemljom kaštela, i zemljom crkvice i lopica, i zemljom kažuna, i dražesnih kamenih sela i zaselaka, i zemljom maslina, i amfora, i loze, i tartufa, i štriga, i divova, glagoljice i još mnogo čega drugog, jer ona je zbog svoje raznolikosti i bogatstva, doista sve to.

Još početkom lipnja tabor sam iz Ičića preselio u Pulu. Zbog svog položaja na vrhu jednakokračnog trokuta (na kojeg podsjeća istarski poluotok) koji je okrenut jugu, Pula je idealna kao polazna točka za putopisno landranje kakvo sam zamislio - da utaboren na jednom mjestu svaki dan pohodim neki drugi kraj, kako bih ispričao priču o njemu. Takav oblik putopisanja, kojeg bih mogao nazvati „izletničkim“ ili landranjem na refule, ima određenih prednosti u odnosu na onaj, više ili manje uvriježen običaj da putopisac neprekidno putuje od mjesta do mjesta, krajem koji je predmet njegovog zanimanja.

A kako je Pula moj drugi dom, kojem se gotovo čitavog svog života iznova vraćam, do kojeg uzduž poluotoka vodi već spominjana željeznička pruga, svojevrsna razdjelnica na onu Istru o kojoj sam već putopisao i na ovu o kojoj to upravo činim, te da do Pule ili iz nje (kako *ćete*) vodi Istarski ipsilon kojim se može u svaki djelić poluotoka, daje joj atribut dobre ishodišne točke za nastavak landranja po mojim drugim istarski putima – ovaj put zemljom kaštela, fresaka i tartufa, koja se proteže sjeverno od Limske drage do doline

rijeke Mirne i od posljednjih obronaka Ćićarije do ceste E751 u središnjoj Istri.

U DVIGRAD, DAVNO USNULI GRAD

Jutarnja zvijezda privezana je u Delfinu, sportskoj lučici na lijevoj obali uske, dugačke i dobro zaštićene uvale Veruda, stisnute između dva poluotoka. Noćas ću prvi put za ovog landranja spavati na brodu. Uvriježeno je među nautima (iako pomalo pretenciozno) brodom nazivati manje plovne objekte (kako zakon suhoparno imenuje onu skupinu plovila u kojoj su i čamci ili barke), u koje spada i *Jutarnja zvijezda*. A opet, smiješno mi ju je zvati barkom iako taj naziv ima prizvuk romantike, jer *Jutarnja zvijezda* ima kabinu za spavanje i to, molim lijepo, stajace visine, kuhinju, WC i potpuno je opremljena za višetjedna krstarenja Jadranom. Dobro, mogao bih ju nazivati brodicom, što također odgovara definiciji manjeg plovnog objekta, ali čini mi se da bi time moje neprocjenjivo sedammetarsko blago izgubilo na važnosti u očima drugih (ili bi možda trpio moj ego).

Za ovu noć meteorolozi uz zapadnu obalu Istre „zovu“ (tako u žargonu ovdje u Istri ribari kažu za najavu vjetra ili kiše u vremenskoj prognozi) buru. Najavljuju onu slabu, dakle ne jaču od 3 bofora. Prema Beaufortovoj skali snage vjetra brzina joj je između 12-19 km/h ili 7-10 čvorova na sat.

Volim prespavati na vezu u Delfinu za takve bure, jer izaziva milozvučnu, uspavljujuću ritmičnu „naprijed-natrag“ škripu, što dolazi od privjetrinskog pramčanog konopa koji se nateže i skuplja pod njezinim naletom tarući se o bitve. Škripu, koju ne nadjačava njezino tugaljivo zavijanje ili onaj prepoznatljivi i zastrašujući huk koji stvara jača bura dok se u refulima zapliće među sartije, leto i pripone snagom pet, šest pa i više bofora.

Ta, gotovo nježna škripa konopa, uvijek me podsjeti na opise u romanima i pripovijetkama iz doba jedrenjaka. Čula bi se za utihe, dok brod nemoćno pluta, a posada s neizvjesnošću iščekuje prve nalete vjetra, ne znajući hoće li se na njih sručiti sav bijes Posejdona ili će im Eol milostivo napuniti jedra.

Bura, koju su prognoze najavljivale već nekoliko dana, digla se pred jutro. Prvi me je reful probudio. Provirim iz kabine iz navike, tek da reda



Dvigradske volte

radi provjerim situaciju i otvorim pramčani otvor okrenut buri, pa se ponovo zavučem u vlažni krevet. Iako je sredina ljeta, navučem dodatni pokrivač, jer bura će uskoro rastjerati vlagu i sparinu što već desetak dana pritišće brodice na vezu.

Ušuškan „retromuzikom“ utonem u polusan. Dok dremuckam, padne mi na pamet ime jednog od mnogobrojnih slavnih kapetana jedrenjaka, čijim sam se podvizima zanosio kao dječak- sir Hernya Morgana. Gusara, kojem je engleski kralj podario plemićku titulu (baš kao i slavlom mu „kolegi“ Francisu Drakeu) poradi zasluga u bitkama s omrznutim i konkurentskim Španjalcima na Karibima. Sir Morgan nemilosrdno je gusario po prekomorskim posjedima Španjolske uz blagoslov engleskoga kralja, pljačkajući po tom sjevernoameričkom otočju gradove i trgovačke brodove što su iz njih prevozili u Španjolsku oteto indijansko blago. A kada se umorio od gusarskog života, s vjernom se posadom sklonio u Istru, a svoje je blago, kaže jedna od legendi, sakrio u Dvigradu.

Ta je priča dobar razlog da se nakon jutarnje kave kopnenim putom uputim prema Limskom kanalu, tridesetak kilometara udaljenom od Pule, povrh koga na brežuljku okruženi bršudom i makijom, stoje ostaci Dvigrada. Na mjestu antičke gradine koja je branila sjevernu i istočnu granicu pulskog *agera*, niknulo je u srednjem vijeku naselje, a onda na njegovim temeljima i kaštel - utvrđeni gradić.

Iz Pule moram državnom cestom E 751 do Vodnjana ili Dignana, kako se Vodnjan zbog dvojezičnosti još službeno zove.

Od Velog vrha, gradskog naselja na rubu Pule do Vodnjana, cesta prolazi kroz široku ravnicu što se gotovo neprimjetno spušta prema moru. S vremena na vrijeme slijeva mi se između vječito zelene bršude i nježnog plavetnila neba, danas bez ijednog oblaka, ukaže more kao tanka modra crta. Tu nekoliko kilometara dugačku gotovo idiličnu – pastoralnu sliku, sasvim nenadano zamijeni druga. Osakaćena i ogoljela stabla s ponekom granom kao kakvim batrljkom stravična su posljedica prošlogodišnjega požara. Tek modra pozadina mora donekle ublažava njezinu apokaliptičnost. Nasuprot slici kataklizme, s druge strane ceste, kao protuteža, posljednjih godina raskršćivana makija malo je pomalo ustuknula pred mladim nasadima maslina i okućnicama.

Iz Vodnjana dalje put Kanfanara moram sporednom cestom za Pazin. Zato mi stari dio Vodnjana ostaje slijeva. Gradić prekrasnih palača starih *bumbarskih fameja*, crkve s najvišim zvonikom u Istri, bogatom riznicom sakralnog inventara i zbirkom mumija, dobrog maslinovog ulja i vina, kažuna i suhozidova, smjestio se na strateškom položaju. Na nevisokoj je uzvisini, odabranoj još u prapovijesti. Legenda kaže da je taj urbano-ruralni srednjovjekovni gradić, koji je kao i mnogi drugi u Istri i danas zadržao to obilježje, nastao udruživanjem sedam rimskih villa rustica²⁰, koje su nekad davno tu postojale. Na ostatke poneke nalazimo i danas u gustoj makiji i bršudi. No, prvi pisani zapisi o Dignanu datiraju iz 932. godine.

Kako sam vodnjanskim *ćestama* i njegovim *pjacetama* landrao za prethodnog putopisanja, danas ću samo mimo njega i njegovih čak deset crkvi i crkvice.

Odvojak za Kanfanar kakvih je desetak kilometara dalje. Naselje što se smjestilo tamo gdje brdoviti kraj sive Istre zalazi u crvenu Istru, usku zaravan uz more, oduvijek je bilo raskrsnica putova. Od vremena rimske Via flavie i vicinalnih cesta²¹ koje su vodile u unutrašnjost Istre, korištenih i u srednjem vijeku, do suvremenog Istarskog ipsilona koji se upravo tu razdvaja na zapadni i istočni krak. Nekada je Kanfanar bio i željezničko čvorište. Sagradili su Austrijanci krajem XIX. stoljeća od pruge Divača - Pula odvojak za dvadesetak kilometara udaljeni Rovinj.

U središtu mjesta crkva. Uobičajeno, prepoznatljiv oblik zvonika kakve je po Istri podizala za svoje sedamstogodišnje vladavine Serenissima – Prejasna Republika Venecija. Robustan, posivio od starosti kamena, završava jednim redom bifora pri vrhu i istakom nad kojom počiva šesterokutna nadogradnja – tambur koji nosi isto tako šesterokutni piramidalni krov. I odmaknut od crkve! *kao da je s njom posvađan*, zapisao je Horvat susrevši se s takvim smještajem zvonika po prvi put u Kastvu.

Od crkve krenem za putokazom ravno ususret Dvigradu.

Nedaleko crkve ulica lijevo vodi prema željezničkoj postaji. Skrenut ću usput na trenutak kako bih obišao raskošno kameno zdanje željezničke

²⁰ villa rustica; prvotno veliko poljoprivredno imanje, kasnije ladanjsko, izvan grada

²¹ vicinalna cesta: lokalne, sporedne ceste starog Rima

postaje na kat, čitavo građeno u rustici²². Ispred redovi tračnica obraslih travom, sigurnim znakom da se radi o nekad važnom čvorištu kojim danas vlakovi rijetko prolaze. Zadnje u nizu, potpuno zarasle u travu, su tračnice koje su vodile u Rovinj. Kanfanar, baš kao i Divača, za mene je još od mojih prvih putovanja u Istru imao posebno značenje. I dok je Divača najavljivala skori ulazak u Istru, zaustavljanje vlaka u Kanfanaru najavio je da sam ubrzo u Puli.

Vratim se nazad na put za Dvigrad, prijeđem prugu i već sam izvan gradića. Cesta dalje vodi uz stari suhozid iza kojeg proviruje veliki i njegovani maslinik. Nježno zeleno more mladih maslina, postepeno smjenjuje pokoja stara što ju guši makija. S mladim maslinikom polako nestaje i suhozida, a kultivirano se zemljište malo-pomalo stopi s makijom. Možda mu ostatke skriva zavjesa makije i bršude, što se sada kao kakva kulisa uzdiže brdima s obje strane ceste. Slijeva je cesta usječena u stijenu, sva satkanu od slojeva vapnenca. Zbog toga pomalo nalikuje onom suhozidu pored kojega sam maloprije prošao. Zdesna, na mjestima gdje su makija i bršuda niža, s vremena na vrijeme ugledam dugačku kamenu liticu što se pruža pod zaobljenim vrhom brda u daljini, posve nalik onoj golemoj kamenoj stepenici na Čićariji.

Neprekidno se lagano spuštam. Ona zelena zavjesa uz cestu i brda nad njom ne daju pogledu ni lijevo ni desno. Kao da putujem kroz neku tajnovitu, možda vilinsku zemlju. A onda neka nevidljiva ruka razmakne onu zelenu zavjesu i cesta zađe na prostrani proplanak usred kojega stoji usnuli kaštel Dvigrad. Davno napušten, bijel zbog ispranog kamena, uspinje se uzvisinom nad proplankom. Kuće bez krovova nadvisuju ostaci zvonika župne crkve sv. Sofije iz XI. ili XII. stoljeća koja dominira sablasnim ruševinama. Kaštel je umro 1631. godine nakon kugine pošasti. Preživjeli stanovnici ostaviše mrtve, da im duše lutaju pustim uličicama, vjetru da pogasi ognjišta i raznese pepeo, pa osnuju novi gradić- Kanfanar. Možda su tada stanovnici Dvigrada u svoju novopodignutu župnu crkvu prenijeli propovjedaonicu iz Sv. Sofije, na kojoj je isklesan lik zaštitnice Dvigrada kako u svakoj ruci drži po jedan utvrđeni grad. Jer, nekad je, na susjednom brdu, nešto sjevernije od Dvigrada, postojao još jedan gradić, kaštel Parantin. Otuda Dvigradu ili Duecastellu, prvotno Montecastellu i njegovo znakovito ime.

²² rustika: u graditeljstvu naziv za kamene blokove, koji s vanjske strane nisu oklesani

Skrenem s ceste ostavljajući ju da dalje putuje sama tim tajnovitim krajem. Ostavim automobil na proplanku među nekoliko ranije pristiglih i krenem uzbrdo kroz grad širokom ulicom popločenom kamenom između visokog unutarnjeg obrambenog zida, opasno nagnutog i bršude slijeva, što se malo-pomalo zavlači među ostatke gotovo do kraja porušenog vanjskog bedema i temelja prigradskih kuća. DANGER! Vrišti ploča već na ulazu opominjući na opasnost. Ostaci gradskih vrata uvedu me u čudesan splet uličica i prolaza što vrludaju među gradskim terasama, ostacima kula i kućama bez kućnih brojeva. Mrtvačka glava na upozorenjima zlokobno se ceri svaki čas s nekog od zidova u kojima pod voltama i masivnim dovratnicima zjape prazni otvori. Što više zalazim među kamene zidine, to me sve više s jedne strane obuzima tjeskoba što ne da dalje, a s druge me pak strane tjera crv landravca i nadošli adrenalin da usprkos jasno istaknutim obavijestima kako se među zidinama kreće na vlastitu odgovornost, zađem i u najtamnije kutke u kojima vlada zlokobna tišina. Zbog njega zavirujem iza ograda postavljenih zbog opasnosti od urušavanja, prolazim sjenovitim prolazima u kojima, iako je sunčan dan, vlada nelagodna polutama, očaran nekad očitom ljepotom, skladom i majstorstvom starih majstora graditelja. A onda odnekud dopru glasovi onih što su prije mene ostavili automobile na proplanku i prekinu tu istovremeno i zlokobnu i čarobnu tišinu, donoseći mi neku vrstu olakšanja. Nekoliko turista što se razmiljelo po zidinama Svete Sofije, vuče znatiželja baš kao i mene pa ne mare za upozorenja ni zaključana rešetkasta vrata na vrhu stepenica, što vode do ulaza u svetište. Možda traže Morganovo blago?

Na povratku istim putem, osokoljen i oslobođen tjeskobe, opažam ono što mi je promaklo dok sam se uspinjao put prostranog trga ispred ruševina Svete Sofije. Zadržim detaljniji pogled na vijaduktu u daljini kojeg nose visoki, vitki stupovi. Visoko nad bršudom kao da dotiče nebo, spaja strme strane dvaju brda. Pod njim tajnovita Limska draga, dugačka riječna dolina između brda obraslih bršudom i makijom, završava u moru Limskim kanalom.

Malo dalje od trga ispred crkve, među gotovo porušenim zidovima jedne od kuća, ugledam gotovo posve očuvanu krušnu peć. Kao da je još sinoć neka nonica u njoj pekla kruh. A onda sa strepnjom prođem ispod jedne volte (tog čuda graditeljstva) građenoj od kamenih blokova što veličinom i oblikom nalikuju cigli, koja zajedno sa svojim zaglavnim kamenom, osim što nosi samu sebe, nosi i zid nad sobom i izađem iz labirinta minijaturnih uličica, prolaza



Krušna peć

i pjaceta. Eto me ponovno na onoj širokoj, vjerojatno nekad važnoj gradskoj ulici, možda prilaznoj, po širini ispresijecanoj kamenim pragovima koji su očito služili kao svojevrsni „ležeći policajci“ kako bi zadržali natovareni voz što su ga vukli *boškarini*, da im teret ne prevagne i voz krene nizbrdo.

Napuštajući ruševine Dvigrada još zanesen jednosatnim boravkom među njima, postajem odjednom svjestan kako sam prošetao izvornim srednjovjekovnim gradićem u kojem ništa nije dograđivano ili mijenjano još od XVII. stoljeća.

Prije nego što ću dalje, popit ću pivo u improviziranom kafiću na rubu proplanka nasuprot ulaza među zidine, da osvježim osušena usta. Ljubazna i brbljava konobarica, očito tek pridošla u Istru, možda kao sezonska radna snaga, koja ne zna mnogo ni o gradiću ni o njegovoj okolini, dobro prosuđuje. Ne shvaća nebrigu odgovornih za ovaj vrijedan spomenik kulture. Obilaze ga mnogi, kaže mi. Zadivljeni prošeću, fotkaju mu zidine i upiju ih u sjećanje, pitajući se zasigurno gdje su čuvari, vodiči i oni koji naplaćuju ulaznice, a na odlasku ponesu sa sobom kakav „suvenir“ držeći valjda kako time ne devastiraju ionako davno umrli grad. Pred koju godinu među zidinama su pronašli ljudski kostur, vjerojatno nekog davno umrlog stanovnika Dvigrada.

Bacim još jednom pogled na gradić koji me se toliko dojmio i nastavim dalje cestom nizbrdo. Pod Dvigradom na dnu Limske drage malo groblje i usred njega srednjovjekovna crkvice sa zvonikom na dvostruku preslicu. Nema lopicu, ali ima nad portalom nadsvod-lunetu ili ga je možda bolje zvati timpan, jer je trokutast i u njemu se ne krije reljef kao kod lunete, koja je uglavnom polukružna, već freska. Iako oštećena od prohujalog vremena, još se može nazrijeti žensko lice, vjerojatno Majke Božje, okruženo anđelima. Kasnije čitam kako joj je i unutrašnjost ukrašena još dobro očuvanim freskama iz XV. stoljeća, rad vjerojatno domaćega majstora.

Odavde se dalje cesta strmo uspinje iz drage. Još jedan pogled na Dvigrad i crkvicu ovaj put s visine, natjera me da izađem iz auta. Malo zatim na vrhu sam brijega na kojem čuče Mrgani. U njima se legenda o kapetanu Morganu i njegovim gusarima nastavlja. Nekad se to selo zvalo Morgani. Legenda kaže, po njegovom osnivaču gusaru Henryju Morganu, koji je doplovio u Limski kanal, što ima smisla, jer je korijen imenice isti. No, u stvarnosti teško da je bilo tako, jer se prezime Morgan prvi put u Istri spominje 1620., a slavni je Velšanin rođen 1635. pa on nije mogao biti utemeljitelj sela, a i



Gusarsko gnijezdo

druge činjenice ukazuju kako se ipak vjerojatno radi samo o legendi. No, kako bilo da bilo, priča o gusaru s Kariba s titulom *sira* je intrigantna i piarovska i treba ju što više eksploatirati pri čemu je malo važno skriva li Dvigrad doista Morganovo blago i jesu li današnji Mrganci doista potomci slavnog gusara.

Ulaz u selo ničim ne potkrjepljuje legendu. Nekoliko novijih kuća okruženih bogatim raslinjem poredanih uz cestu, uopće ne odaju sliku sela nastalog u XVII. stoljeću. A onda ulica oštro skrene. Jesu li stare kamene kuće, što sam ih odjednom ugledao, poredane s jedne i druge strane uzduž nečeg što nalikuje kakvom izduženom trgiću iz vremena o kojem priča legenda, ili su sagrađene nešto kasnije, uopće nije važno. Slika je toliko pitoreskna da mi graniči s čarobnošću i više nalikuje nekom gradskom, nego seoskom prostoru. Odmah slijeva robusna kamena *šterna*, kako i priliči javnom prostoru iz davnine. Jednom se stranom naslonila na kuću. Nekoliko stepenice vodi do *važ* kroz koji se zaimala voda pomoću kolotura na čipkastoј konstrukciji od kovanog željeza. Na prednjoj strani šterne rozeta s uklesanim grbom: dva pauna u krošnji drveta.

Lako si mogu zamisliti kako pored šterne žure muškarci s trorogim šeširima ili crvenim maramama oko glave, pokoji i s crnim povezom preko oka ili drvenom nogom. Iz zanesenosti prohujalim vremenom u realnost tehnološkog doba vraća me ogroman tanjur satelitske antene, nesmotreno postavljen nad još posve crvene kanalice, koje otkrivaju da su kuće iza šterne ne tako davno obnovljene. Odnekud dopire pjesma. Pivska, zvonka na njemačkom. Očito ju pjevaju Nijemci, možda iz Bavorske. Ili Austrijanci! Njima priliči da u pol bijela dana uz *bokaletu*, kao rubin crvenog terana, zapjevaju pjesme kakve se pjevaju u pivnicama Löwenbräua ili Paulainera. Nasuprot šterne napuštena katnica, niskog, blago položenog krova gotovo bez strehe, pod kojom su otvori za prozračivanje *šufita*. Jednostavnoj, ožbukanoj fasadi, načičkanjoj prozorima, jedini su ukras klesani bijeli masivni pravokutni dovratnik ulaznih vrata i isto takvi okviri oko prozora otpalih škura. Sušta suprotnost ovoj nekad jednostavnoj ljepoti stare tradicijske gradnje, skupina je kuća u rustici na dnu trga. I one su tradicijske. Obnovljene su i dobro održavane, s masivnim portunima pod voltama i prozorima zakriljenim škurama, tradicionalno obojenim u zeleno. Cijeli prizor sela, obuhvaćen jednim pogledom, mogu u mislima prisposodobiti izgledu Morgana, nekad davnog gusarskog utočišta iz legende.

U Mrganima sam ponovno visoko nad Limskom dragom. No, tu se rastajemo. Limska će draga lijevim krakom ravno do nedalekog mora i dalje nastaviti kao Limski kanal, a desnim kroz gudure sve do Berama. I ja ću desno udaljujući se od drage, kanala i mora. Prođem kroz Červare, selo starih kamenih kuća i ovovjekih zdanja. Tajnoviti krajobraz drage i kanala posve se promijenio. Ovdje me umjesto brda okružuje plodna polja, što se preko visoravni pružaju prema moru. Kroz njih ću do Svetog Lovreča kojim prolazi dobra stara magistralna cesta E751 iz Pule za Trst.

KRUŽNO KROZ SVETI LOVREČ

Toliko sam puta, kao i mnogi drugi, prošao pored ovog gradića, a da mu nikada nisam zavirio u dušu. A on je sve do danas sačuvao izrazito gradinsko obilježje. Pogled s ceste na dobro očuvane srednjovjekovne bedeme s obrambenim kulama i gradskim vratima, zaklanja red nešto novijih kuća. Sagrađene izvan gradskih zidina, kao svojevrzni bedem, čuvaju ovaj srednjovjekovni biser od užurbane današnjice što juri magistralom. Unutar bedema jedna kružna ulica s romantičnim kamenim kućama, gradski trg popločen kamenim pločama od vremena izlizanim i ostacima stupa srama.

I prije srednjovjekovnog kaštela tu je u željezno i brončano doba bilo naselje. Na jednoj karti iz 1030. godine Grad, kako mještani zovu Sveti Lovreč, označen je kao *castrum sancti Laurenti*, na putu od Dvigrada do nedalekih Gradine (Kaliseda) i Vrsara. O postojanju castelliera prije antičkog doba svjedoče njegovi ostaci vidljivi u donjem dijelu gradskih zidina. U mletačko doba Sveti Lovreč je jedno vrijeme bio središte pazenatičke – seoske kapetanije (od paezanatico). Otuda mu i pridjev imenu: Sveti Lovreč Pazenatički.

Auto ostavljam u hladu drvoreda uz bedem, u ulici što bedem slijedi s vanjske strane. Jedna me od triju sačuvanih gradskih vrata – ona glavna, uvedu u prošlost. Mir i tišinu ljetnog dana, zarobljene između onog reda kuća i bedema, ovdje u najstarijem dijelu Svetog Lovreča, gotovo da mogu opipati. Čak i Grga, čupavi lagoto romaniol,²³ štenac uvijek spreman za kakvu nepodopštinu, koji mi je na ovom putovanju umjesto uginulog legendarnog labradora Nera, povremeni pratilac, pristojno i bez glasa hoda uz moju nogu.

²³ lagoto romaniol ; *pasmina porijeklom iz sjeverne Italije gdje ga koriste kao tragača tartufa*



Plac

Kratka uličica vodi ravno do Placa - središnjeg gradskog trga. Slijeva mi dvokatnica, tradicionalno niskog krovišta i jednostavnog pročelja, kojemu su jedini ukras svježe zeleno *opiturance* škure i slapovi cvijeća iz lončanica pod njima i, ne mogu vjerovati - klima uređaj! Ravno ispred mene Plac zatvara dulji zid župne crkve na koji je naslonjena gradska loža u kojoj caruje prošlost u obliku bogatog lapidarija s rimskim i mletačkim motivima. Crkva sv. Martina, trobrodna bazilika s tri apside krije freske iz XI. stoljeća pa spadaju među najstarije freske dosad pronađene u Istri i otuda im obilježja bizantske umjetnosti. Djelomično ih prekrivaju mlađe freske nastale u 14. stoljeću. Zvonik, prepoznatljiva veduta Svetog Lovreča s prsobranom i kruništem umjesto stožastog krova, uobičajeno odmaknut od crkve. Takve obrambene zvonike sve ću češće sretati što dublje budem zalazio u središnju Istru.

Landranje zemljom kaštela i tartufa nastavio sam sljedećeg dana tamo gdje sam jučer stao. Doduše, ne doslovno, jer prošavši pored Dvigrada, nisam nastavio prema Mrganima i dalje opet do Svetog Lovreča, već sam krenuo desno preko Draguzeta do Mofardina u kojima ću na cestu što dolazi od Svetog Lovreča, a ona će me dovesti u Kringu, prvu postaju mog današnjeg landranja.

Od Draguzeta vozim zemljom ruralnog turizma, jer unutrašnjost Istre, naročito njezin središnji dio, to doista i jest. Mnoge stare, kamene kuće, pa i čitava sela (ili ih je bolje nazivati zaseocima) – nekoliko kuća što su desetljećima stajale prazne i napuštene, pretvorene su najčešće u prvorazrednu turističku ponudu. Udaljene od vreve na obali, a ipak gotovo na obali, jer je u Istri i iz najudaljenije točke moguće stići do jedne od njezinih obala – naravno automobilom, za manje od sata. Ta nova ruralna Istra, spoj tradicionalnog i ovovjekog, zamijenila je u posljednjem desetljeću onu iz vremena Horvatovih lutanja – ispaćenu i osiromašenu.

Vozim kroz Červare, Draguzete, Frankoviće ..., sela i zaseoke kojima prolazim i ona do kojih od mog puta vode uske, često bijele ceste, uglavnom nose imena po prezimenima obitelji koje tu žive, ili su živjele.

VAMPIR IZ KRINGE I PUTOVANJE DUŽ LIMSKE DRAGE NA SJEVER

U Kringi, koja ima jako dugu i zanimljivu povijest, ponovo sam uz sam rub Limske drage. A ona je nedaleko Dvigrada promijenila smjer. I dok joj je Limski kanal, njezin morski dio, slijedio pravac paralela, kopneni joj dio slijedi smjer meridijana.

Prema veličini Kringa je mjestašce, možda mjesto, a po urbanom izgledu zapravo ruralni gradić, nastao na mjestu gradine iz željeznog doba²⁴, kasnije i rimske utvrde. No, oko nje se živjelo i mnogo ranije, o čemu svjedoče gotovo umjetnički izrađeni idoli²⁵ datirani u mlađeg kamenog doba²⁶, pronađeni prilikom arheoloških istraživanja ovog područja. Tako je priča o Kringi gotovo preslika priče o povijesti skoro svakog gradića Istre.

U pisanim vrelima Kringa se prvi put spominje 1102. godine. U srednjem vijeku bila je u sastavu prvo akvilejskog patrijarha, pa posjed porečkog biskupa. Od XII. stoljeća dijelom je Pazinske knežije.

U Kringi je 1890. rođen Božo Milanović, svećenik i javni radnik koji se svesrdno zalagao za pripojenje Istre domovini Hrvatskoj. Za vrijeme službovanja u Kringi (između dva rata), zbog pružanja otpora talijanizaciji Istre, fašisti su ga često fizički maltretirali i u doba prije nego su osvojili vlast u Italiji. Čak su 1921. zapalili župni dvor, a njega teže ozlijedili. Velečasni Milanović je kao delegat Istre sudjelovao na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine na kojoj je rješavana poslijeratna sudbina Istre. Netom prije nego me je cesta dovela u središte mjesta, prošao sam pored njegove rodne kuće i spomen- ploče na njezinom pročelju.

Očarao me mali središnji trg. Na povišenom položaju župna crkva svetog Petra i Pavla. Iza crkve pogled na valovita brda što se odavde uspinju prema Ćićariji i Učki, čiji sivoplavi obrisi u daljini dodiruju nebo. I ona je kao i sve barokne crkve uokolo, sagrađena na temeljima puno starije crkve. Njezino raskošno barokno pročelje posve je nalik pročeljima crkava u Svetom

²⁴ željezno doba: *prapovijesno razdoblje koje počinje 1000 godina prije Krista i traje tokom I. tisućljeća pr.Kr.*

²⁵ idol: *kip ili slika mnogobožackog boga*

²⁶ mlađe kameno doba ili neolitik: *na jugoistoku Europe počinje 6500 godina pr. Kr.*



Dva bunara

Petru u Šumi, Tinjanu, Rovinju..., što se međusobno razlikuju tek po izboru i broju kipova svetaca u nišama i naravno, veličinom. Na ovom su kipovi svetog Petra, svetog Pavla i Majke Božje. Do župne crkve, ali nešto niže, jer je ispod nivoa trga, stoji srednjovjekovna crkvice svete Ane sa zvonikom na preslicu, najstarija crkva od četiri koliko ih u Kringi ima. Uz nju malo groblje s pogledom na Limsku dragu. Iza grobljanskog zida krenula strmina prema dnu drage. Dokle oko seže, duga zelena plodna udolina okružena šumovitim brdima. Usred tog zelenila, kao kakve zakrpe, proviruju komadići obrađene crvene zemlje.

Uz crkve, ali na suprotnoj strani, trg krasi i dvije rustikalne gušterne i razgranata ladonja (*Celtis australis*), uz murvu neizbježan ukras gotovo svakog mjesnog trga u Istri. Bjelogorično drvo za koje mnogi drže da je zapravo drvo lotos, o čijim plodovima i njegovim učincima na one koji ih pojedu, pjeva Homer u Odiseji. Doplovivši na otok lotosojeda dio se Odisejeve družine najede tamnoljubičastih plodova lotosa i zaboravi na Itaku i svoj dom. Kringa me se dojmila toliko ljupkom da bih lako, bez lotosovih bobica, mogao zaboraviti svoju „Itaku“.

I Kringa ima svoju legendu - onu o vampiru Jurju Grandi. Zabilježio ju je 1689. J. Valvasor²⁷ u enciklopediji *Slava Vojvodine Kranjske*, čime je Grandi postao prvi europski vampir koji se imenom i prezimenom spominje u nekom pisanom djelu, daleko prije čuvenijeg Drakule. Kasnije su Valvasorovu priču o vampiru iz Kringe uz puk prepričavali i drugi putopisci i pisci, pa je kao legenda sačuvana do danas. Prema njoj Grandi, nakon što je sahranjen 1563. godine, noću je pohodio svoju udovicu i prisiljavao ju na vršenje bračnih dužnosti, ali je i lupao po vratima kuća svojih sumještana. Ubrzo bi nakon toga netko u tim kućama umro. Grandi je šesnaest godina uznemiravao mještane Kringe, a onda je župan²⁸ Miho Radetić zajedno s devetoricom župljana otkopao grob u kojem su našli njegovo potpuno očuvano truplo rumena lica. Kako ga nisu uspjeli probosti glogovim kolcem (uobičajenim i efikasnim načinom ubijanja vampira), odrubili su mu glavu i zatrpali grob. Otada Grandi više nije uznemiravao žitelje Kringe. Mene, ali

²⁷ Valvasor, Johan Weickhard: *barun, vojskovođa, topograf, etnograf i putopisac (1641.-1693.)*, rođen u Sloveniji sudjelovao uz Nikolu Šubića Zrinskog u obrani Sigeta. U *Slavi Vojvodine Kranjske* autor opisuje putovanje Istrom i Liburnijom, nekad dijelovima Kranjskog vojvodstva.

²⁸ župan: *seoski poglavar*

očito ne i samo mene, intrigira Valvasorova priča pa Grandu u Kringi ima svoj muzej, a i jedan kafić nosi njegovo ime. No, mještani kod kojih sam se raspitivao o Grandu, uglavnom su odmahivali rukom. Prošle godine, nekako u vrijeme između dva odlaska u Istru, baš kada sam planirao i posjet Kringi, u Zelini je održana revija kratkog filma na kojoj je bio prikazan i animirani film o Jurju Grandi, što očito nije bez vraga, pardon bez vampira.

Dalje od Kringe na sjever cesta vodi visoko nad dragom. Zdesna su mi stalno u vidokrugu brda što nadvisuju plodnu udolinu kojom za izrazito kišnih jeseni i zima zna poteći vodena bujica put Limskog kanala. Osim što je Limska draga jedinstveni geomorfološki fenomen na čijem bližem i daljem rubnom području nailazimo na mnoge kulturno-povijesne spomenike, ona je još od rimskog doba granica - limes, pa joj otuda i prefiks Limska.

Nakon propasti Rimskog Carstva Limska je draga i dalje kroz povijest mjesto kojekakvih razgraničenja.

Limska je draga nastala nakon što je današnja rječica Pazinčica na svom putu prema moru našla novi, podzemni put, za što je možda odgovoran div Dragonja. Naime, Istru oduvijek nastanjuju dobroćudni divovi i to upravo nedaleko Limske drage, u Motovunskoj šumi i u brdima između rijeka Mirne i Dragonje. Legenda kaže kako je div Dragonja ispred pazinske gradine, lupivši nogom o tlo, skrenuo rijeku Pazinčicu u ponor pod gradom (čuvena Pazinska jama – *fojba*), ostavivši joj suho korito dalje prema moru.

Šalu na stranu! Nekad davno vodene bujice su na svom putu od Ćićarije do mora stvorile kanjon dug kakvih 40-ak kilometara. U vrijeme posljednjeg ledenog doba, dakle pred nekih 10 000 godina, razina mora se naglo izdigla, možda i za sto metara i potopila najniži dio kanjona. Uzdizanje razine mora, ali i kopna, onemogućilo je daljnji protok vodenih bujica pa su one kroz podzemlje pronašle novi put do mora. Dakle Limska draga je zavala - suho korito neke pradaivne rijeke, najvjerojatnije današnje Pazinčice. To je ujedno najdulja zavala na poluotoku (druga po dužini je Raška, dugačka 31 km). Limska draga počinje kod gradića Berama, nedaleko Pazina, gdje joj je kota dna na 230 metara, a završava izlazom iz vjerojatno najljepšeg zaljeva na Jadranu, na otvoreno more. Uski, morem potopljeni dio kanjona nazivamo Limski kanal, a nepotopljenu kopnenu zavalu Limska draga čija je širina različita i kreće se od 400 do 1000 metara, dok joj je prosječna oko 800 metara.

Cestom od Kringe do Tinjana, sljedećeg većeg mjesta nad dragom i općinskog sjedišta, put je kratak; kakvih 5 kilometara. Kringa je *doli* (303 m n/m, a Tinjan *gori* (319 m n/m), a ja sam vozeći tih 5 kilometara stalno imao osjećaj da vozim nizbrdicom.

Duboko dolje, dnom drage (kota dna joj se ovdje spustila na nekih 200 metara) vodi od Kringe do Tinjana i poljski put - Povijesna staza suhozida, zamišljena kao pješačka staza duž koje se proteže suhozid u kojega svaki posjetitelj može ugraditi kamen, označen kao njegov. Iako je uzduž i poprijeko ispresijecana mnogobrojnim putima, često prohodnim tek traktorima i terencima, ali i ponekom asfaltiranom cestom, dnom drage ne prolazi nijedna cesta ili poljski put čitavom njezinom dužinom, s jednog na drugi kraj. Zato do Tinjana, sljedećeg odredišta nakon Kringe, moram nastaviti onom cestom povrh drage.

Tinjan se baš kao i Kringa smjestio na rubu visoravni nad samom dragom, udaljen kratkim odvojkom od magistralne ceste Pazin-Poreč, na koju sam zašao neposredno prije dolaska u Tinjan.

U TINJANU, GRADU ISTARSKOG PRŠUTA

Ne samo po veličini, očuvanoj urbanoj fizionomiji, već i prema povijesnim izvorima, Tinjan je i doslovno gradić. Uočio sam to već pri dolasku. Iako od bedema postoje tek tragovi, povijesna jezgra je sačuvana.

Kao gradić spominje se u pisanim vrelima 1578. Nastao je na ruševinama antičkog Attinianuma koji je čuvao granicu između porečkog agera i područja kojeg su naseljavali neromanički narodi i nadgledao prolaz cestom za Trsatice.

Ostavljam auto na trgu pod najvišim i najstarijim dijelom od starosti posivjelog kamenog gradića. Naravno da je i on, kao više-manje i svi ostali kojima sam prošao, kroz stoljeća mijenjao izgled. Oslobođen u jednom periodu svoje prošlosti okova moćnih bedema i obrambenih kula, dobio je mogućnost da se širi. No, srećom nije to bilo nekontrolirano, pa mu je, možda nešto više od većine sličnih gradića, sačuvana cjelina povijesne jezgre.



Umijeće i ljepota graditeljstva

Prije nego ću zaroniti u vrelinu uskih uličica, odšecem do nedaleke duboke hladovine što ju pružaju krošnje nekoliko razgranatih ladonja, i vidikovcu nad dragom. Ako sam s onog na groblju u Kringi zanesen prvo izustio *Ma ke bellavista*, na ovom sam najprije ostao bez daha. Ne samo zbog pogleda na dragu. On se ionako malo ili gotovo nikako ne razlikuje od onog koji mi se pružao s groblja u Kringi. I ovdje vidim duboko pod sobom zelena polja drage kako se izmjenjuju s pokojom crvenom oranicom. I ovdje su mi preko puta ista šumovita brda što ju prate. Samo što sada kriju Veli Ježenj, rodno mjesto biskupa Jurja Dobrile (1812.- 1882.), velikog istarskog rodoljuba i jednog od pokretača narodnog preporoda. Jednom od stazica kroz dragu mali je Juraj pred gotovo dvjesto godina svakodnevno hodio u pučku školu u Tinjan. Ispred mene, iako s druge strane drage, gotovo mi je nadohvat ruke 361 metar visoki Veli vrh s kojeg puca pogled gotovo na čitavu središnju Istru.

Iza kamenog zida, ostatka nekadašnjeg bedema, spušta se puteljak do onih zelenih polja i crvenih oranica na dnu drage, odakle počinje i Staza suhozida. Lijevo od Velog Ježenja, stari Pazin. Propustio sam ga običi za landranja Horvatovim putima. Nekad tipično srednjovjekovno gradinsko naselje koje je dominiralo nad pazinskom kotlinom, danas je prigradsko naselje Pazina 100 metara nad novim dijelom grada. Sasvim desno, nasuprot Kringi, skrivene bršudom, proviruju kuće Svetog Petra u Šumi. K njemu kroz dragu vodi cesta. Nasuprot toj pastoralu kao njezina protuteža, gusto natiskane kamene gradske kuće Tinjana, razdvojene uskim vijugavim uličicama. Kojih desetak kilometara jugoistočno od Velog Ježenja, selo je Trošte – zemljopisno središte Istre.

Ono što me ostavilo bez daha, je pogled na cjelovitu sliku srca Istre utonulog u popodnevnu tišinu toplog ljetnog dana.

Sjednem za okrugli kameni stol, smješten usred hladovine, da predahnem od ljepote što me dira u dušu. Stari je to županov stol. Zasedali su za njim župan, starješina gradića i suci i rješavali pitanja zajednice. Nasuprot, uz ulicu kojom sam stigao – kuća. Stara kamena, dotjerana i umivena. Na bočnom joj zidu velika silueta Istre. Nedavno sam pročitao u Glasu Istre, da je zapravo u Tinjanu, a ne u Pićnu, prvi put izvedena koračnica Krasna zemljo, Istro mila. I to 1911., a ne 1912. godine, kako se mislilo. Gledajući svu tu divotu oko sebe, teško da mogu zamisliti pogodnijeg mjesta za prvu izvedbu te milozvučne i rodoljubne pjesme.

U hladovini ladonja zajedno sa mnom je i kameni kip sv. Ivana Nepomuka, zaštitnika siromaha. Okrenut je licem prema uskoj uličici što uzbrdo vodi u najstariji dio Tinjana. U srednjem je vijeku na njezinom početku stajao drveni most preko opkopa koji je uz bedem čuvao Tinjan.

Ustanem i krenem kroz dio grada kojega domaći zovu Geto zaviriti u srednjovjekovnu dušu grada. Da iz jedne od kuća, što su se doslovno nadvile nada mnom, ne dopire ritam *rock end rolla*, mogao bih se zakleti da hodam tom kamenom popločenom ulicom u neko davno prošlo vrijeme. Na ponekoj od kuća upisana je godina gradnje pa tako nalazim da je najstarija sagrađena 1442. Na nekim pročeljima simboli obrta, svojevrsni „cimeri“, kao znak posla kojim se vlasnik bavio. Najčešće su to *kosiri* po čijoj su izradi Tinjanci oduvijek bili čuveni.

Župna crkva sv. Šimuna i Jude Tadeja kao i ona u Kringi građena je u maniri kasnog baroka. No, zvonik i ovdje odmaknut od crkve, razlikuje se od uobičajenih istarskih zvonika što su nalik zvoniku svetog Marka u Veneciji. I tinjanski nosi pri vrhu bifore, ali krovište nad njima nije ni visoko ni šiljasto.

I ove će jeseni, deveti put zaredom, ovdje biti održan Internacionalni sajam pršuta. Rijeka ljubitelja ove, vjerojatno najpoznatije suhomesnate delicije, dva će dana hodočastiti u taj, od 2006. godine nadaleko čuveni grad istarskog pršuta.

Oprostim se od Tinjana i evo me ponovno na magistralnoj cesti Pazin – Poreč. Vozim u smjeru Pazina. Posvuda, uokolo i dalje, nastavljaju se brda središnje Istre. Kao more valovit, zelenosivi krajobraz. Tek ga na horizontu ispred nadvisuju Učka i Čićarija. Izranjaju iz treperave izmaglice nalik kakvim dalekim, tajanstvenim otocima. A na horizontu meni za leđima, nakratko, prije nego cesta krene nizbrdo, bljesne obasjana suncem srebrnoplava crta onog pravog mora. S desna mi rub kanjona. I dok vozim uz njega, više mogu naslućivati no vidjeti duboko dolje dno drage kako vijuga. Brda što putuju za dragom s njezine obje strane, baš su ovdje negdje i najviša i najmanje međusobno udaljena. Iako je draga na svom početku, nekoliko kilometara dalje, široka više od kilometra, ovdje se sužava na kakvih 400 metara, a kota dna spustila se na ispod 250 metara.

Nešto prije nego nizbrdica zađe u dno drage i posve se smiri, odvaja se cesta za Motovun. Na nju bih trebao skrenuti ako želim prema svom sljedećem odredištu – Trvižu, dok će ova, kojom sam se družio još od Kanfanara, nastaviti

kroz Podberam za Pazin. No, red je da svoje putovanje duž Limske drage, započeto na jednom njezinom kraju, završim na drugom. Zato produžim nizbrdicom ravno i eto me začas po drugi put za ovog landranja na samom dnu drage. A ona se ovdje raširila pa nalikuje dlanu kakvog diva kome su prsti suhi vodotoci, zavučeni među niža i pitomija valovita brda što ju okružuju. Tek jedno zdesna, ogoljele strmine, jer mu minama razniješe utrobu, usprkos svojoj nevinoj bjelini, zajedno s brdima u daljini, narušava pitomost krajolika. Ona mi zaklone pogled na Ćićariju što sam ju do sada s visoka stalno gledao pred sobom. Od nje, razdvojena dolinom kojom se probija, cesta iz Rijeke za Buzet spušta se prema moru.

Na brdašcu lijevo od ceste, uzdignutim nad samim krajem drage, Beram. Još jedan od onih čarobnih kamenih gradića koji svojim položajem, poviješću i graditeljstvom toliko nalikuju jedan drugom, a ipak tako su različiti i svoji. Skriven bujnim zelenilom, vidim mu tek zvonik. Za razliku od ostalih, Beram kroz legendu još čuva uspomenu na posljednju bitku pod svojim zidinama s početka XIX. stoljeća, beramske žene, kapetana Lazarića i njegovu nenaoružanu vojsku, koji su tu natjerali Francuze na predaju.

Beram sam obišao dvije godine prije, za landranja Horvatovim putima i dvoumim se je li oportuno sada ponovno o njemu pisati. Iako držim da će me ponovni odlazak u Beram odvući od zacrtanog plana putovanja, ipak odlučim časkom do njega - da si privežem dušu upijajući ljepotu što se tamo skriva. Tijekom ovog putopisanja zasigurno ću još koji put proći mjestom ili krajem kojim sam prošao za prethodnog landranja koje ću, jer me se u njima nešto posebno dojmilo, morati spomenuti. Iako je Beram po mnogočemu neponovljiv, do njega ću prvo zbog crkvice Majke Božje na Škrilinah. Teško mi je ne obići ju svaki put kada se nađem u okolici Pazina.

U tu malu jednobrodnu gotsku crkvicu sa zvonikom na preslicu, pomalo tajanstvenu zbog svoje lopice, različite od većine koje sam obišao, dozidane u XVIII. stoljeću, skrivenu u šumi, kakvih petstotinjak metara od središta Berama, ušao sam prvi put tek 2011. godine. Tada mi je pogled uživo na freske kojima je oslikana čitava crkvice, ostao doživljaj za pamćenje. Najpoznatija među njima fascinantni je Beramski *makabre dens*-ples mrtvaca, majstora Vincenta od Kastva koji me nije ostavio ravnodušnim ni kada sam ga kao fotografiju vidio prvi put izloženu u samostanu svetog Franje na pulskom kaštelu još sredinom druge polovice prošlog stoljeća. Iskreno, pomalo me



Limska draga

razočaralo to što Horvat nije prepoznao njezinu ljepotu i vrijednost i nije ju obišao za svog landranja, a eto, bio je u Beramu.

DALJE KROZ SIVU ISTRU

Poslije Berama ponovno se vraćam onoj cesti što me vodila uz rub drage. I tek što sam se počeo uspinjati njome, putokaz za Trviž usmjeri me desno. Dok se nastavljam uspinjati, sve se više udaljavam od drage. A onda uspon završi na visoravni. Istovremeno sam i visoko i daleko od ruba drage. Krajobraz je ponovno promijenio sliku. Čini se manje pitomijim od onog oko Berama. Ona mrka brda koja sam gledao nad Beramom, sada su mi gotovo nadohvat ruke, a iza njih ponovno vidim Ćićariju.

Cesta se nastavi čas penjati kakvom uzvisinom, čas spušta u plitku udolinu. Vijuga lijevo-desno između plodnih polja, makije i pokojeg šumarka bršude. Desno od ceste, na jednoj od uzvisina, uobičajena slika. Nešto starih kamenih kuća okružilo još stariji zvonik prepoznatljivog venecijanskog izgleda. Trviž! No, ovdje mi oku ugodnu vizuru narušavaju novije kuće. Razbacane uokolo bez nekog vidljivog reda, uspele se od podnožja i zarobile one stare tradicionalne, narušivši sklad krajobraza i srednjovjekovnog graditeljstva.

I Trviž je bio naseljen u prapovijesti o čemu svjedoče ostaci gradina u okolici. Nekim čudom, uokolo nema značajnijih antičkih nalazišta. Iako je današnje naselje staro, prvi se put spominje već 1177., a u burnim vremenima kasnog srednjeg vijeka Trviž je bio i pogranično mjesto, nikad nije bio utvrđen kao susjedni mu Beram ili Tinjan. Za obranu je služila tek kula smještena usred mjesta, kojoj se prilazilo preko pokretnog mosta. Kule odavno više nema, no zahvaljujući Valvasorovom crtežu danas znamo kako je izgledala.

Kada sam prvi put čuo za Trviž, iznenadilo me njegovo pomalo neobično ime. Zvučalo mi je više slovensko nego hrvatsko. Onaj „tvrđi“ suglasnik na kraju nikako mi se nije uklapao u milozvučnu i mekanu čakavštinu. Danas sam, iz čiste znatiželje, vozeći put Trviža, zavirio u njegov telefonski imenik. Iz telefonskih imenika jednog mjesta i kraja zapravo se može puno saznati o njihovim stanovnicima. Čitam prezimena; uobičajena koja srećemo po čitavoj Istri. Pomalo sam razočaran što moje malo istraživanje nije

dalo rezultat kakvom sam se nadao. A onda, stigavši u mjesto, saznam kako je zvono za crkvu sv. Petra, koje je 1440. izradio majstor Giovanni, odneseno krajem XIX. stoljeća u Ljubljanu (ha ha, znao sam da mora postojati neka povezanost Trviža i Slovenije). To pomalo neobično ime možda su mu dali Kelti. Oni su na područje Istre provalili u IV. stoljeću prije Krista, kada su za svog seljenja sa zapada na istok prodrli na čitavo područje današnje Hrvatske. U Istri, naročito u gorskim predjelima, Kelti su podjarmili ilirsko stanovništvo, no s vremenom su se potpuno asimilirali s Histrima.

Nekoliko uskih uličica odvedoše me od ulaza u mjesto do župne crkve posvećene Blaženoj Djevici Mariji. Sagrađena je krajem XIX. stoljeća na mjestu srednjovjekovne. I grobljanska crkva svetog Petra iz XI. ili XII. stoljeća nije izvorna. Nekoliko je puta preuređivana, pa samo bočni zidovi datiraju iz tog vremena. U XIII. ili XIV. stoljeću crkva je dobila četverokutnu apsidu, a u XIX. je pregrađeno pročelje. Sačuvana su tri sloja fresaka i glagoljski natpis iz 1533. godine.

Iz Trviža ću cestom ravno za Motovun.

Već sam duboko zašao u središnju – sivu, flišanu Istru. Uokolo laporasta brda prekrivena bjelogoricom pomiješanom s crnogoricom. Ispočetka bregoviti krajobraz kojim neprekidno putujem još od Kanfanara, kao da postaje još bregovitiji i šumovitiji.

Sve sam bliži onim brdima u daljini koja bi mi zatvorila horizont kada bi cesta u oštrom zavoju ili na nenadanom proplanku pobjegla bršudi i makiji, što nas neprekidno prate nalik visokom zelenom bedemu. Ta daleka sivoplava brda, što podsjećaju na kakvu kulisu, više nisu pitoma, ni usamljena, ni odviše visoka. U pozadini im Ćićarija.

Kroz Karojbu samo prođem. Žurim, pa ostavljam landranje Karojbom za neko drugo putovanje.

Od Kajrobe stalno sam na nizbrdici koja me vodi u dolinu Mirne.

ČETIRI KAŠTELA, ČETIRI BISERA U ZEMLJI TARTUFA

Oduvijek me oduševljava izgled i arhitektura srednjovjekovnih gradića Istre. Rasuti biseri s kakve niske: Kastav, Veprinac, Mošćenice, Brseč, Plomin, Labin, Barban, Buzet, Roč, Hum, Boljun, Pićan, Gračišće, Beram, Žminj, Savičenta. Akropolskog izgleda, stoljećima su krune vrhova brda. Sve sam ih obišao za prethodnog landranja.

Volim im zaći u prošlost što obitava među bedemima. Prošetati uskim vijugavim uličicama i pjacetama popločenih kamenom. Zaviriti u župne crkve što dominiraju i njima i krajolikom. Obići romantične crkvice, sjesti na zidić lopice ili gradske lože i predahnuti u njihovoj hladovini. Istražiti bedeme i kule, uživati u pogledu s vidikovaca u sjeni starih ladonja, murvi i kestena.

Teško da bi među svim tim gradićima ijednog od njih mogao izdvojiti i kazati kako mi je baš on najdraži, najljepši, naj.... Ne zato što zbog položaja i vremena kada su nastali, nalikuju jedan na drugog, već zato jer je usprkos tome svaki od njih jedinstven i svoj. Većina ih je nastala na ostacima prapovijesnih gradina –castellierima, obnavljanih u antici i za vladavine Rimskog Carstva i Bizanta, da bi svoj današnji oblik kaštela- utvrđenih gradića prilagođenih konfiguraciji terena, dobili u kasnom srednjem vijeku.

Nakon Draguća, Dvigrada, Svetog Lovreča, danas ću toj rasutoj niski dodati još četiri bisera: Motovun, Završje, Oprtalj i Grožnjan.

Motovun, zacijelo, najočuvaniji, najveći i ujedno najpoznatiji istarski kaštel, nenadano se pojavi ispred mene na onom svom 253 metra visokom stožastom brdu, kao da izranja iz doline Mirne i Motovunske šume. Ime mu je staroslavensko, no nastalo je kao izvedenica iz ili keltske riječi mont ili rimske riječi mons i u obliku Montona, kako ga nazivaju Talijani, što doslovno znači grad na gori. Gledajući ga dok se sa susjednog brda nizbrdicom spuštam do podnožje brda na koje se trebam uspeti kako bih mu zavirio u dušu, pada mi na pamet kako se pričom o Motovunu zapravo može oslikati povijest većine istarskih kaštela, pa čak i Istre, od prapovijesti do današnjih dana.

Još u srednjem brončanom dobu (oko 1500. pr. Krista) na mjestu današnjeg Motovuna razvila se histarska gradina. Za razliku od nekih, ostala je naseljena nakon što su u Istru prodrli prvo Rimljani, zatim Ostrogoti, ali i



za vrijeme bizantske vladavine. Kako je bila na važnom strateškom položaju, u VIII. se stoljeću razvila kao kaštel- utvrđeno naselje. Godine 788. Montonu su zaposjeli Franci i ona postaje sjedište feudalnog posjeda. Franci na područje Istre donose feudalni društveni poredak što izaziva napetosti između stanovnika romanskih gradova i Slavena, čije su naseljavanje u Istru Franci poticali, kako bi im Slaveni bili kmetovi. Da bi se smirile brojne napetosti i nesuglasice, 804. godine održan je sabor na rijeci Rižani (danas Slovenija) na kojemu su bili i predstavnici Motovuna. U dokumentu sabora prvi se put tada spominje ime Montone, odnosno Motovuna. Gotovo čitavim X. stoljećem u Motovunu desetinu ubiru porečki biskupi pa i nakon što je u drugoj polovici XI. stoljeća rimsko-njemački car Henrik IV. darovao motovunski feud istarskom markgrofu Urlichu. U vlasništvu Urlichovih potomaka Motovun je ostao sve do 1209. godine kada je Istarskom markgrofovijom²⁹ zavladała Akvilejska patrijaršija³⁰ i njime vladala do 1278. godine. Bilo je to doba procvata obrtništva i trgovine pa se Motovun razvija u tipičnu istarsku srednjovjekovnu urbanu sredinu. Gorički tj. pazinski grofovi kao podestati akvilejskih patrijarha upravljaju i Motovunom sve do pobune dijela građana koji vlast predaju Mletačkoj Republici. Gotovo čitavo stoljeće traju sukobi između mletačkih i patrijarhovitih pristaša, a onda su se ujedinili u borbi protiv susjednog Završja i Oprtlja, kojima su upravljali gorički grofovi, odnosno akvilejski patrijarsi, zbog nadzora nad Motovunskom šumom, glavnim gospodarskim resursom u tom dijelu Istre. Hrast lužnjak iz Motovunske šume bio je strateška sirovina u gradnji mletačkih brodova. Čitavo XIV. stoljeće Motovun se razvijao kao i svi gradovi u unutrašnjosti poluotoka i na čitavoj istočnoj obali Jadrana. A onda je u XV. stoljeću epidemija kuge desetkovala stanovništvo Istre - opustošila kaštela, gradove, sela. Tokom XV. i XVI. stoljeća Venecija opustošenu Istru, pa tako i motovunski kraj, naseljava hrvatskim stanovništvom izbjeglim pred osmanlijskom najezdom. Na daljnji razvoj Motovuna utjecao je njegov položaj na granici između Mletačke Republike i Pazinske grofovije. Kao najvažnija i najveća pogranična utvrda u Istri, postao je od obrtničkog i trgovačkog grada - vojni grad i takav status zadržao sve do pada Republike Svetog Marka 1797.

²⁹ Istarska markgrofovija: *Kada je u 11. stoljeću njemački car Henrik III. izdvojio Istru kao posebnu marku i predao ju na upravljanje grofu Urliku Weimar –Orlamündeu, nastao je ovaj povijesno-geopolitički pojam.*

³⁰ Akvilejska patrijaršija: *Po gradu Akvileji; bila je i crkveni i državno pravni entitet na području Julijske krajine nastao u ranom srednjem vijeku.*

godine. Naročito važnu ulogu Motovun je kao snažna vojna utvrda odigrao u Uskočkom ratu, kojega su od 1615. do 1618. vodile Austrija i Mletačka Republika. Iako zaraćene strane nisu polučile neki značajniji uspjeh, taj je rat za Istru bio poguban. Procjene govore da je Istra u njemu izgubila između 30 do 50 % stanovništva i između 90 i 99 % stoke. Spaljeno je ili porušeno između 60 i 90 % kuća i zapušteno 90 do 98 % obradivih površina. Njegove posljedice još su se dugo osjećale po cijeloj Istri i suvremenici su ga smatrali pravom katastrofom.

Nakon što je Napoleon zauzeo Veneciju, Motovun je nakratko bio pod austrijskom vlašću, a zatim i francuskom u sastavu Iliriskih pokrajina. 1805. Austrijanci su protjerali Francuze iz Istre, a Motovun doživljava novi gospodarski uzlet. Grade se ceste i uskotračna pruga Parenzana koja ga povezuje s Porečom. Propašću Habsburške Monarhije čitava Istra ulazi u sastav Kraljevine Italije. Za vladavine fašističkog režima iz Motovuna je iseljena većina hrvatskog stanovništva, a oni koji su ostali silom su talijanizirani. Nakon NOB-e i konačnog pripojenja Istre matici zemlji, Motovun je u sastavu Hrvatske. Uoči i nakon završetka II. svjetskog rata Motovun je napustilo (što milom, što silom) gotovo cjelokupno stanovništvo talijanskog podrijetla. U Motovunu su 1951. živjele svega 3 talijanske obitelji. Kako su Talijani i u ostalim dijelovima Istre doživjeli istu sudbinu, mnoge dijelove Istre trebalo je iznova naseljavati.

Napuštene talijanske kuće koje su nakon tog egzodusa nacionalizirane, u vrijeme privredne reforme u drugoj polovici XX. stoljeća prodavane su kao vikendice. To je omogućilo da 70-ih godina prošlog stoljeća započne turistička valorizacija Motovuna i u sklopu nje restauracija i obnova grada. Danas je Motovun biser na turističkoj karti ne samo Hrvatske, već i Europe.

Nema toga što u Motovunu nije vrijedno vidjeti. Zbog svoje graditeljske vrijednosti Motovun se nalazi među prijedlozima za upis na UNESCO-ovu listu svjetske baštine.

Još sam nizbrdici nasuprot. Gledajući ga iz udaljenosti, može se razaznati kako se Motovun, kojemu obrambene zidine još ljubomorno čuvaju onu tipično gradinsku vizuru, sastoji od tri međusobno povezane cjeline, očito nastale u različitim povijesnim razdobljima. Iako taj pogled otkriva mnogo, da bi se Motovun istinski doživjelo, potrebno ga je obići od podnožja do vrha. Hodajući uličicama kroz njegovu povijest (bit će to naravno šetnja



obrnutim kronološkim redom njegova nastanka) spojiti sva tri dijela grada. Jer donje je podgrađe građeno od XVII. do XIX. stoljeća. U njemu su jedan nasuprot drugog: hospicij,³¹ sagrađen 1622. i crkva sv. Antuna Padovanskog, nastala pregradnjom starije crkve iz XV. stoljeća, dok se gradnja gornjeg dijela odvijala tokom XIV. stoljeća. Najstariji dio gradića – kaštel, okružen posve očuvanim bedemom, današnji je oblik počeo dobivati u XII. stoljeću.

S trga, gdje se spajaju nekadašnji istočni i zapadni prilaz, a danas dvije glavne ulice, krenem strmom ulicom u najstariji i najatraktivniji dio Motovuna na samom vrhu brda.

Ono što odmah nakon prolaza kroz vrata zaokupi pozornost, je pogled. S tri strane; one ispred mene, iza mene i one zdesna, razgalila se u dubini dolina Mirne, prostrana, pitoma i zelena sa smeđim krpama žitnih polja, okružena nepreglednom šumom. Sva je ispresijecana ravnim linijama što ih crtaju i rijeka i cesta i granice između zelenih i smeđih ploha. Slika nalik kakvoj kubističkoj. Na horizontu posljednja istarska brda, kojima ide granica sa Slovenijom, uspinju se iz doline kao neki bedem. Stigla su zajedno s rijekom od južnih obronaka Ćićarije. Slijeva, dio grada u kojem su najvažnije svjetovne (komunalna palača, gradska loža patricijske palače) i crkvene građevine Motovuna (župna crkva). U njega se ulazi kroz unutrašnja gradska vrata šiljatog gotičkog luka. Do njih na nekadašnjoj četverokutnoj kuli podignuta je u XVII. stoljeću gradska loža. Manja poligonalna³² građevina s tri strane otvorena stupovima s koje se pruža još jedna motovunska *bella vista*. Središnji gradski trg, okružen javnim i sakralnim građevinama, sagrađen je na javnoj vodospremi za kišnicu iz koje su se stanovnici snabdijevali vodom iz dva bunara. Na onom, na južnoj strani trga, najstariji je prikaz Motovuna iz vremena kada je grad bio okružen tek jednim bedemom, a u doba u kojem je već bio sagrađen današnji zvonik - visoki romaničko-gotički toranj iz XIII. stoljeća. Na vrhu je ukrašen dvostrukim biforama iznad kojih je, umjesto stožastog krova, obrambeni prsobran s kruništem. Toranj je danas zaštitni znak Motovuna. Župna crkva svetog Stjepana kojoj zvonik pripada, građena je kasnije (od 1580. - 1614.) u kasnorenesansnom stilu, a vjerojatno stoji na mjestu starije romaničke crkve. Trobrodna crkva, bogatog inventara, poput srebrnog posuđa, stropnih slikarija, mramornih kipova na glavnom

³¹ hospicij: *konačište, osobito za svećenike*

³² poligonalna: *mnogokutna*

oltaru, slike Posljednja večera, orgulja. Brodove joj odvajaju lukovi koje nose mramorni stupovi.

Vratim se do onih gotičkih vrata pa krenem u kružnu šetnju bedemom dugim 436 m i visokim između 9 do 15 metara. S unutarnje strane bedem je ojačan nišama sa šiljatim lučnim otvorima.

Bedem je elipsastog oblika građen i dograđivan od XII. do XVI. stoljeća i okružen romaničkim i gotičkim patricijskim palačama. Na zapadnoj strani kružnu šetnju bedemom prekida komunalna palača sagrađena u XIII. stoljeću, koja je svojim vanjskim dijelom predstavljala dio fortifikacije. Pogled s bedema je priča za sebe. Uokrug panoramski pogled na središnju Istru. Brda što sa svih strana zatvaraju horizont, daju slici pomalo tajanstven izgled divljine, sputane idilom Mirne dolje pod bedemom, na jednom kraju okružene onim zlatnim poljima, a na drugom omeđena Motovunskom šumom.

„Stara legenda kaže kako su nekad davno, prije nego su Istru naselili ljudi, u dolini Mirne živjeli divovi. Glavni div bio je Dragonja. Zvali su ga i div-orač jer je zaorao brazdu od Čićarije prema moru. Ista legenda kaže da je voda kroz brazdu počela teći vrlo polagano i da je zato div Dragonja prozvao rijeku Mirnom po imenu svoje žene. Divovi su izgradili niz gradova u Istri: Motovun, Vrh, Sovinjak, Oprtalj, Završje, Roč, Grožnjan... Bili su toliko veliki da su, radeći svaki na svom brdu, jedan drugom dodavali alat. Po legendi, nakon što su napravili sve gradove, ostalo je još malo kamenja i tako je nastao Hum – najmanji gradić na svijetu.“

Priče o divovima, koje se i danas pričaju u narodu, inspirirale su i Vladimira Nazora za priču o Velom Joži, jakom kao bik, kuštrave glave, koji je mogao rukama tresti zvonik crkve u Motovunu. Uspomena na dobrog diva Velog Jožu (borca protiv gospodara Mlečana, koji su tlačili istarskog seljaka) čuva se ovdje oko bedema u obliku zidnih slikarija na fasadama. U jedan od minijaturnih vrtova, stisnutih između bedema i kuća, a na kraju šetnje oko kaštela, isprati me trodimenzionalni lik Velog Jože, kao podsjetnik da legende o divovima ovdje još žive. Prema jednoj, sin diva Dragonje, div Gorazd i danas se skriva u istarskim šumama.

Oprtalj, moje sljedeće odredište s druge je, sjeverne strane Mirne. Silazim s motovunskog brda. U podnožju ću na desno pa oko brda, a slijeva će oko njega trasa stare Parenzane koja je u podnožje stigla iz Vižinade na susjednom brdu i tu će na južnoj strani Motovuna zaći u tunel. Parenzana,



Veli Jože

uskotračna željeznica izgrađena 1902. godine, povezivala je Trst s Porečom ili Parenzom pa joj otuda i ime. Prevozila je lokalno stanovništvo, turiste i robu do 1935. godine, kada je Italija demontirala tračnice i dala ih prevesti u netom osvojenu koloniju Abesiniju. No, kako obično biva kada se radi o nedjelima, a prema onoj narodnoj: oteto-prokleta, brod koji je prevezio tračnice potonuo je u Sredozemnom moru. Na trasi koja je bila dugačka 123 km i imala 8 tunela, 11 mostova, 6 vijadukata te brojne kolodvore, sačuvan je najveći dio infrastrukture i onog što željezničari zovu „donji stroj“, pa je trasa danas dijelom revitalizirana u turističke svrhe. Umjesto spore zahuktale parnjače, sada izložene na željezničkoj postaji u Kopru, trasom danas prolaze pješaci i biciklisti koji se zaklinju kako je to najljepša njima namijenjena staza na poluotoku. Stari mostovi, vijadukti, postaje i tuneli na njoj podsjećaju ih na neke druge, romantičnije putove, toliko različite od užurbanih, zakrčenih cesta kojima su stigli u Istru.

Opašem dopola brdo s gradom na vrhu i već sam na južnoj strani prostrane doline okružene Motovunskom šumom. Mirna - ukroćena (nakon što je izašla iz kanjona) gorska rijeka, što se uzvodno rušila niz slapove i bezbrojnim brzacima žuborila preko kamenitog dna, sada lijeno i bez glasa teče na putu prema moru u svom umjetnom koritu, pomaknutom južno od njezina, tko zna koliko milenija starog toka.

Prijeđem preko nje i ceste što ju prati od vrleti Ćićarije do obale. Cestom u oba pravca jure automobili. Zbog njih mi ona nalikuje kakvoj beskonačnoj metalnoj rijeci. Nakratko će sa mnom i trasa Parenzane. A onda ona ode lijevo prema Bujama i dalje put Kopra i Trsta, spajajući granicama razdvojene dijelove poluotoka, a ja ravno, još malo udolinom, što se kao kakav jezičak iz doline Mirne uvukla među brda na njezinoj sjevernoj strani.

Još sam nakratko okružen mističnom Motovunskom šumom, nastalom na tlu što je naplavljeno rijekama Mirnom i Butonigom. Hrast lužnjak koji raste u njoj cijenjeno je drvo. Zbog njegove zakrivljenosti naročito su ga cijenili brodograditelji u doba drvenih brodova. Od doba prije Rimskog Carstva šuma je bila u vlasništvu svake od država koja je tu vladala i njezino je korištenje oduvijek bilo regulirano posebnim zakonima. Za vladavine Mletačke Republike prostirala se na 1738 ha. Danas je gotovo upola manja i prostire se na 994 ha. Čudna je to šuma, vlažna i neugodna pa šetnja njome nije nimalo romantična. Ali pod nogama vam je podzemno blago, skupo



U zemlji tartufa

poput suhog zlata. Jer Motovunska šuma je i najveće zaokruženo stanište bijelog tartufa na svijetu i, naravno, divova.

Uskoro će vrijeme objedu i ne dam se tek tako iz Livada, carstva tartufa.

Raskošno zdanje restorana na rubu sela u ovo je doba dana pusto, no to mi neće umanjiti doživljaj gozbe tartufima na koju se spremam.

Tartuf bijeli i crni, podzemna gljiva, najpoznatiji stanovnik Motovunske šume i kraja što gotovo u nekom luku od Buja do Huma prati ona brda nad Mirnom, vrhunac je gastronomije, kažu jednoglasno poznavatelji. No, u nečem se ne mogu složiti: jesu li tartufi jelo ili začini i da li su bolji talijanski ili francuski? A dileme zapravo ne bi trebalo biti jer tartuf, ponajprije onaj bijeli *Tuber magnatum* spada među najcjenjenije tartufe u svijetu i s pravom ga je nazivati istarski. Jednog, teškog čak 1,31 kg našao je 1999. u okolici Buja Giancarlo Zigante iz Livada. Kao rekorder u težini upisan je u Guinnessovu knjigu rekorda. Maketa tog divovskog tartufa dočeka me na ulazu u restoran Zigante.

Tartuf, bio bijeli ili crni spremaju *chefovi* u kombinaciji s mnogim namirnicama. No pitam se, zašto ga dodavati bifteku, kakvoj ekskluzivnoj pašteti, kobasicama ili nečem drugom, kada je doista najbolji s paštom, ponajprije *fuzima* ili dobrom palentom? Zato, prezalogajim paštu s crnim tartufom, ispijem uz to čašu malvazije i krenem dalje put pod noge.

Poslije Livada čeka me uspon. Svakim metrom ceste sve sam dalje od one užurbane svakodnevice u dolini Mirne i sve bliže još jednom od onih istarskih gradića i mjesta koji su nadomak suncu, a stari im srednjovjekovni zvonik posvađan s crkvom, dodiruje nebo.

Oprtalj, jedini je kaštel nad Mirnom koji se ne vidi iz njezine doline. Zavukao se u osamu, duboko među brda koja sam gledao sa zidina Motovuna. Visoko, 385 m nad morem pripadao je lancu utvrđenih gradića koji su čuvali kopnenu granicu Venecije od upada s istoka. No, Oprtalj je kao i većina kaštela i prije nego je u srednjem vijeku opasan zidinama i kulama, bio utvrda. Prvo histarski castellier na granici s Venetima i kasnije s Rimskim Carstvom, a potom i rimska utvrda.

Cesta od Livada do Oprtlja vodi šumovitim predjelom koji, osim što skriva djeliće idile kakva priliči ovom brdovitom kraju Istre i susjedne Primorske (potočiće, slapove, jezera; osamljene stare kamene kuće, srednjovjekovne, crkvice oslikane freskama pa i čitavo selo), ne da mi pogledu da potražim dolinu iz koje sam krenuo. A kada je uspon završio, izroni iz šume stari Portole. Šćućurio se na onom svom vrhu brda, isturenom i teško pristupačnom, okružen drugim vrhovima s njim ravnim, nižim i gdje kojim višim. Zbog tog položaja pripadao je obrambenom sustavu nazvanom zatvarač Julijskih Alpa, te je bio dobro utvrđen - opasan čak s tri reda bedema. Kako je zbog triju bedema imao i troja gradska vrata, talijansko mu ime vjerojatno ima korijen u imenici porta – vrata, a hrvatsko možda u pridjevu otprt – otvoreni (grad), nastalom kada su Portole Mlečani naselili Hrvatima izbjeglim pred Turcima, kako bi ojačali njegovu obrambenu i ekonomsku moć.

Odmah mi upada u oči crkvice s lopicom i barokna gradska loža; kažu, jedna od najljepših u Istri. Nakon probijanja ceste obje su se našle na vanjskom rubu grada. Crkvice zdesna, a loža slijeva od ceste, na ostatku nekadašnjeg bedema koji danas ne da cesti da spuzne niz strminu što se od grada sunovratila u dubinu. Nasuprot su joj jedina preostala gradska vrata. Zajedno s vidikovcem pored, na kojem je parkiralište, predstavlja nezaboravnu belavistu na posljednji niz brda na poluotoku, iza kojih se do mora prostire plodna dolina rijeke Dragonje. Ona crkvice na ulazu u grad posvećena je Sv. Mariji. Nju su freskama oslikala čak četiri majstora. Tu, u Oprtlju ponovno nailazim na rad majstora Antuna iz Padove. I ovdje je majstor oslikavao crkvicu sv. Roka. Po freskama je poznata i crkvice sv. Jelene koja se nalazi izvan grada.

U ratu Mletaka i ugarsko-hrvatskog kralja Sigmunda Luksemburškog, Oprtalj su nakratko osvojile njegove čete. Oprtalj je često bio i u sukobu s Motovunom zbog granica posjeda u dolini Mirne i iskorištavanja okolnih šuma. A kao pogranični kaštel, napadan je i u sukobima Mletaka i Pazinske grofovije. Kako su s vremenom nestajale opasnosti od stalnih sukoba, gradski se bedemi postepeno stapaju sa stambenim tkivom. Za kratkotrajne vladavine Francuza zaobišao ga je gospodarski razvoj koji je zahvatio gradove i gradiće na obali. Tako Oprtalj nije doživio preobrazbu svog urbanog prostora pa se danas u njemu jasno uočava razvoj od prapovijesne gradine, preko rimskog i kasnije bizantskog kaštela do tipičnog istarskog srednjovjekovnog gradića. Uske i vijugave uličice popločene kamenom, male pjacete, prolazi pod voltama,



Nadomak sunca

s gusto zbijenim dvokatnim, ponegdje i trokatnim kućama iz vremena od XVI. do XVIII. stoljeća, većinom uređenih i održavanih iako ima i onih ruševnih, oko središnjeg gradskog trga. Župna crkva sv. Jurja iz 1526. građena je u kasnogotičkom stilu, a kasnijim preuređenjem dobila je barokno pročelje i monumentalno prilazno stubište. Zvonik iz istog doba na suprotnoj je strani ulice što prolazi pored crkve. Visok i vitak dotiče nebo i zajedno je s gradom nadomak sunca kako to lijepo piše na rozeti postavljenoj na pročelju jedne kuće, odmah do gradskih vrata. Crkva ima vrijedan inventar: nad oltarom slika sv. Jurja s početka XV. stoljeća, rad majstora Baldassarea D' Anne, biskupsko prijestolje iz sredine XVIII. stoljeća, a orgulje s kraja XVIII. stoljeća.

Kada sam planirao landranje ovim dijelom Istre, namjera mi je bila da iz Oprtlja preko Zrenja stignem do Buzeta, to prije što je od Oprtlja do Zrenja 5 km, a od Zrenja do Buzeta kakvih 10 km. A onda, kada sam već nizbrdicom odmaknuo koji kilometar prema Zrenju, ispostavilo se da, kako to često biva u Istri, cesta nakon Zrenja ne vodi nikamo. Stoga mi nije preostalo drugo nego da promijenim plan. Istim putom vratim se u Livade i krenem put Završja (jedinog gradiću u Istri s kosim tornjem) i dalje u Grožnjan; nekad kaštel, a danas grad umjetnika. Istina, mogao sam u Oprtlju lijevo do Grožnjana ili kroz brda na drugu stranu do Dragonje, još jedne istarske rijeke i Momjana nad njom.

Razlog za obilazak Zrenja, čija je utvrda također podignuta na ostacima nekadašnje prapovijesne gradine nad dolinom Mirne 472 m/nm, našao sam u njegovom talijanskom imenu – Stridone, kojega povezuju s antičkim Stridonom, rimskim gradićem. U Stridonu je u IV. stoljeću rođen sv. Jeronim, prevoditelj Biblije na latinski, jezikoslovac, filozof i teolog. Kako sam svetac navodi, da je gradić u kojem je rođen bio na granici između Dalmacije i Panonije i razoren od Gota, kao moguće mjesto svečevog rođenja navodi se još nekoliko mjesta sličnog imena u Dalmaciji, Srijemu, Bosni i Međimurju. Je li Zrenj ili Stridone doista Stridon, vjerojatno se neće nikada sa sigurnošću utvrditi. No, posljednja istraživanja upućuju da je razoreni Stridon bio negdje u zaleđu Rijeke i Opatije, pa je doista moguće da je Zrenj zapravo davno razoreni Stridon. No, kako ipak nisam otišao do Zrenja, propustio sam priliku ponovno obići i najviši stup srama na poluotoku. U gotovo sasvim napuštenom mjestu Salež, nedaleko Zrenja, smještenom, a gdje drugdje nego na strmom brijegu, izvan prometnih pravaca, u blizini ceste Buzet- Sorčega, nalazi se 2 metra visok stup srama, za kojeg su vezivani lopovi i nevjerne žene. Vjeruje

se da kameni stup iz 1796. u obliku muškarca, nevješto oblikovan, potječe iz kaštela Petropilosa – Kosmatog kaštela danas ruševnoga, čijem je feudalnom posjedu Salež pripadao. Inače Salež je nastao kao podgrađe prapovijesnog gradinskog naselja Sv. Juraj na vrhu 423 m visokog brijega, od kojega su ostali tek jedva vidljivi tragovi.

Nakon odustajanja od posjeta Zrenju evo me ponovno u Livadama. I opet sam, žureći prema Završju, zaboravio fotkati dvije stare kamene oznake donijete iz Motovunske šume kojima je Serenissima nekada obilježavala *kofine* po šumi.

U Završje mogu ravno iz Livada. No, ja sam odbrao povratak na onu glavnu cestu uz Mirnu. Kratko ću komad puta za Mirnom, a onda skrenuti ponovno desno, prijeći stari tok Mirne pa uzbrdo bijelom cesticom.

Brda nad Mirnom sve su niža kako putujem dalje na zapad put mora. Polako se spuštaju prema prostranom, pretežno ravnom kraju poluotoka koji se proteže duž cijele zapadne obale. A i Mirna koju slijedim, već se dobro proširila onom svojom dolinom, odnoseći milenijima brdima djelić po djelić obronaka, naplavljujući more oko svoga ušća.

Kratko vozim za Mirnom komad puta put mora, a onda skrenem ponovno desno. Prijeđem preko starog toka Mirne pa uzbrdo bijelom, dobro održavanom cesticom, važnim putem koji je nekada vodio na sjever kroz unutrašnjost Istre. Nakon uspona pod samim sam gradom, što stoji na pomno odabranom strateškom položaju.

Da se kaštel Završje nalazi na nižoj nadmorskoj visini (270 m) od ostalih utvrđenih naselja nad desnom obalom rijeke i vrhova brda uokolo, govori njegovo romansko ime - Piemonte d' Istria. Piemonte doslovno znači „u podnožju brda“, a d' Istria je dodano kako bi se razlikovao od talijanske pokrajine Piemonte koja je u podnožju Alpa. Hrvatsko mu ime vjerojatno ima korijen u riječi koja na slikovit način opisuje njegov položaj, jer vrhom na kojem je Završje završavaju viša brda koja ga okružuju s tri strane. S četvrte, brda se spuštaju prema dolini Mirne. Iako su brda niža, krajobraz oko Završja i dalje prema Grožnjanu još pomalo nalikuje onom manje pitomom - gorskom, sjeveroistočno od njih.

Završje se prvi put spominje kao kaštel u pisanim dokumentima - darovnici grofa Urlika II. akvilejskom patrijarhu 1102.) I u Završju se priča



Zaboravljeno Završje

ponavlja. Stara prapovijesna, ilirska gradina, koju su Iliri napustili nakon poraza 177. godine pr. Krista, ponovno je naseljena u doba antike. Kako joj je položaj bio na važnom cestovnom pravcu, bila je vjerojatno već tada dobro utvrđena. Kao važan kaštel na granici s Pazinskom grofovijom, Mlečani su Završje dodatno utvrdili s dva reda bedema.

Na vrhu sam uspona. Gledam mu zvonik s kruništem na vrhu kako se uspinje put neba, okružen ruševnim kamenim kućama. Moćne bedeme porušiše mu tokom XVIII. i XIX. stoljeća kako bi se gradić mogao širiti. Ostao je sačuvan tek dio s gradskim vratima na strani okrenutoj prilazu iz doline.

Desno trasa Parenzane, poduprta visokim kamenim zidom, vodi poprijeko strmine brda nad dubokom kraškom usjeklinom. Na platou pod gradom još ruševna postaja Parenzane. Europskim novcem iz IPARD-a danas se uređuju i gradić i Parenzana koja mu je, kada je puštena u promet, na trenutak udahнула novi život, a onda ga posljednjim zviždukom svoje lokomotive ponovno ugasila, vrativši gradić u brdima ponovno zaboravu. O uređenju obavještavaju ploče postavljene ispred postaje Parenzane i nešto dalje netom uređene zgrade nekadašnje škole pored župne crkve. Putujući središnjom Istrom, često sam nailazio na obavijesti kako se nešto uređuje sredstvima iz istog tog programa ruralnog razvoja.

Auto ostavim na prostranom trgu ispod sjevernog ulaza u grad, pokraj današnje župne crkve kako bih put kroz gradić nastavio pješice. Crkva Rođenja Blažene Djevice Marije sagrađena je 1792. kao kasnopaladijevska³³ jednobrodna građevina, na mjestu starije crkvice. Unutrašnjost crkve bogato je ukrašena s više oltarskih pala i opremljena vrijednim slikama i orguljama. Zanimljiv mi je zvonik na preslicu, minijaturan u odnosu na samu crkvu, smješten na njezinoj stražnjoj strani, neposredno uz doista visoku polukružnu apsidu.

S jednog na drugi kraj Završja vodi dugačka i zavojita romanička ulica. Desno i lijevo od nje tamne, uske, kratke i vijugave uličice kao da nestaju među starim kamenim kućama. U središtu mjesta na vrhu brijega nekadašnja je kasnogotička župna crkva Blažene Djevice Marije od Krunice. I ona je sagrađena na mjestu starije, romaničke crkve od koje je ostao sačuvan tek onaj

³³ kasnopaladijevska: tzv. *primorska skupina baroknih istarskih crkava, građenih prema graditeljskim rješenjima talijanskog graditelja Palladia tokom XVI. stoljeća*

obrambeni, nakošeni zvonik. Njegov je otklon od vertikalne osi pri vrhu oko četrdesetak centimetara. Iako kosi zvonici baš i nisu neki posebni izuzetak; neka rijetko viđena atrakcija u svijetu zvonika (osim onaj u Pisi), ovaj u Završju jedini je kosi toranj u Istri. Više od pogleda na nakošeni zvonik dojmila me se priča kako je jedan zlatni kalež s ocakljenim medaljonima izrađen 1476., iz crkve kojoj zvonik pripada, danas izložbeni eksponat u Louvreu. U taj je glasoviti muzej dospio iz zbirke umjetnina obitelji Rotschild koja ga je davno kupila u Završju. Žalosno je da su mnogi artefakti nastali u prošlosti na tlu Istre, naprosto oti i odneseni u muzeje i zbirke u gradove država koje su gospodarile Istrom. Do crkve je srednjovjekovni kaštel kasnije preuređen u palaču Contarin, na kojoj se i danas u prizemlju vide puškarnice iz doba kada je zdanje palače imalo obrambenu ulogu. Otuda se ulica spušta prema malom trgu. Za ulazna vrata jedne od kuća na trgu pribijen pravi pravcati *bajs* (berda). Mlađa žena izađe iz portuna s voltom i objasni mi da je iza onih vrata muzej starih instrumenata koji je zatvoren, jer gospodin koji je vlasnik, nije u Završju. Kratka informacija izrecitirana u jednom dahu, bez trunke emocija nije mi ostavila prostor za još koje pitanje, jer se vrata za njom istog trena zatvore.

Na drugom kraju dugačke i zavojite romaničke ulice izađem kroz nedavno obnovljena južna vrata, odšecem s vanjske strane grada do mjesta gdje sam ostavio automobil, da nastavim put Grožnjana koji uz Motovun zauzima posebno mjesto među istarskim kaštelima. Nije to zato što su ta dva kaštela puno drugačiji od ostalih, koje sam obišao ili namjeravam obići. Pa kako bi se u bitnom i razlikovali od drugih, kada svi oni još od svog nastanka dijele gotovo u svemu na vlas istu sudbinu! Danas su Grožnjan, Motovun i još poneki utoliko različiti od ostalih, jer su sretne okolnosti po njih bile što su do sada jedino oni odabrani da budu sačuvani od propadanja i zaborava te da je njihova revitalizacija počela dovoljno rano da se to i ostvari.

I opet mogu birati put. No, vratit ću se istim putem Mirni, koja me neodoljivo privlači, pa krenuti desno prema moru uz njezin stari tok. Cesta bijela, kamena. Lijevo Motovunska šuma i stara Mirna, više kakav potok no rijeka, desno okomite stijene kroz koje se Ningus probijala milenijima prije nego su joj stari Latini dali ime i premostili ju na mjestu do kojega me je doveo put. Ponte Porton. Oštarija, most preko starog i novog toka i cestovni kružni tok. Desno bijela cestica za Grožnjan. Prije nego ću k njemu, navratit ću do još jednog kaštela, koji nije uspio, za razliku od Motovuna i Grožnjana, u tolikoj



mjeri sačuvati svoju srednjovjekovnu urbanu cjelinu, ali je zato, za razliku od Završja, sačuvan život u njemu.

Ošro na desno pa uzbrdo do Kostanjice! Putem što vodi kroz vinograde i maslinike.

Kostanjica kao prva linija obrana Završja s juga iz doline Mirne, stoji na uzvisini iznad Mirne. Kao i većina kaštela tog dijela Istre, svojim je tlocrtom prilagođena terenu na kojem je građena. Dvije usporedne ulice kroz naselje dijele kuće u tri reda. Na njih okomite uličice pružaju se od jednog do drugog ruba naselja. U tom antičkom rasteru kuće većinom potječu iz XVIII. i XIX. stoljeća. U XVIII. stoljeću detaljno je obnovljena srednjovjekovna župna crkva, sagrađena u gotičkom stilu 1500. godine na nevelikom gradskom trgu na ulazu u mjesto. Do crkve svetog Petra i Pavla, gradska je loža, a na drugoj strani trga i njezin zvonik. Na kraju bočnog zida crkve, neobično visoko smještena je kamena glava Atile sa psećim ušima. Od bedema koji je opasivao Kostanjicu, danas tek ostaci na strani što gleda na Mirnu. Ostavim Kostanjicu, koja je za razliku od Završja preživjela sve nedaće XX. stoljeća i vratim se istim putom do Ponte Portona, pa bijelom cestom ponovno uzbrdo Grožnjanu u posjet.

Ugledao sam ga na onom njegovom vrhu još iz doline uz Mirnu, a sada mi se pojavljuje u vidokrugu nakon svakog zavoja i dok se uspinjem.

Iako nam se može učiniti da hrvatsko ime jednog od najstarijih gradića na sjeverozapadu Istre ima korijen u riječi grožđe, zapravo ne postoji etimološka veza između imena tog čudesnog kaštela i vinograda kojima zajedno uz maslinike obiluje pitomi krajobraz oko njega. Talijansko mu pak ime Grisignana ima korijen u grčkom ili možda latinskom nazivu za kamenito brdo koje je zapravo laporasto. Grožnjan se smjestio na posljednjem od vrhova brda koja se od obronaka Ćićarije, prateći Mirnu kroz sivu Istru, spuštaju prema moru, do kojega oni neće stići, jer se između njihovog sivog laporastog tla i mora ispriječila crvena Istra.

Na ostacima stare prapovijesne gradine sagrađene na čunjastom vrhu za vladavine Bizanta, podignuta je manja srednjovjekovna utvrda za obranu okolnih sela koja su naselile slavenske pridošlice. U pisanim izvorima kaštel se prvi put spominje 1102. godine. Mlečani su ga zauzeli 1358. i njime vladali do propasti Republike 1797. Kako je bio na strateškom položaju s kojeg se nadzirao glavni trgovački pravac, u XIV. je stoljeću dva puta obnavljan i



Sinjorina

učvršćivan, a bio je jedno vrijeme i sjedište pazenatičke kapetanije koja je kasnije preseljena u utvrdu Rašpor na Ćićariji, a zatim u Sveti Lovreč Pazenatički. Početkom XVII. stoljeća, za Uskočkog rata spaljen je kao i većina kaštela u Istri, a onda ga je opustošila i kuga. Gotovo napušten životario je i za francuske i za austrijske vladavine, jer se našao izvan, tada glavnih prometnih pravaca, iako je još od doba antike imao izlaz na more preko luke Baštije na Mirni nedaleko Porte Portona. Životarenje je nastavio i u vrijeme talijanske pa njemačke okupacije Istre, a i kasnije za savezničkog upravljanje tim dijelom Istre. Tragične okolnosti započete pred više od četiri stoljeća, iako zvuči nevjerojatno, zapravo su omogućile Grožnjanu da bude ono što je danas: grad umjetnika i mjesto u kojemu se posjetitelji susreću sa zamalo nedirnutom poviješću. Naime, okolnosti su mu priskrbile da, usprkos burnim stoljećima što su protekla, sačuva, do unazad pedeset godina, gotovo u cijelosti izgled obrtničkog i trgovačkog središta s početka XVII. stoljeća. Tako je ispalo po onoj narodnoj *Svako zlo za neko dobro*. Nakon svih ratnih razaranja i kuge u proteklom stoljećima, Grožnjan je nakon pobjede nad fašizmom 1945. potpao pod Zonu A. Tek ukidanjem STT 1953. dio zone A (do današnje granice Slovenije i Italije) pripao je Jugoslaviji. Optanti, pripadnici talijanske narodnosti koji su se izjasnili da žele iseliti iz Jugoslavije (pod pritiskom nacionalizacije, kolektivizacije i snažne talijanske propagande), masovno su do 1956. napuštali Istru, pa je iz kraja uokolo iselilo 2/3 stanovništva. Tako je u Grožnjanu ostalo živjeti svega nekoliko porodica. Revitalizacijom, započetom sredinom 60-ih godina prošlog stoljeća usnuli gradić otrgnut je zaboravu. Zalaganjem kipara Aleksandra Rukavine³⁴ Grožnjan je 1965. dobio likovnu koloniju, a proglašen je i „gradom umjetnika“, u kojem likovni umjetnici iz Hrvatske, Slovenije i Vojvodine naseljavaju prazne kuće pretvarajući ih u ateljee i stambene prostore. U dio praznih kuća uselile su se i obitelji iz okolice, a preostale su date 1969. na korištenje tadašnjoj Muzičkoj omladini Jugoslavije.

Dvjestotinjak stanovnika (početkom XX. stoljeća bilo ih je gotovo osam puta više), tridesetak ateljea, galerije, oštarije, kafići, obrtničke radionice, zvuci klavira, klarineta, saksofona,..., što se zajedno s turistima ljeti zavlache pod arhitrave, venecijanske balkone čipkastih ograda, uspinju baladurima i provlače uskim uličicama, vratili su kamenom gradu gotovo izgubljenju dušu.

³⁴ Rukavina, Aleksandar: *kipar i slikar (Zagreb 1934. - Sežana 1985.)*, živio i radio u Istri

Cesta iz doline dovede me do gradskih vrata. Obrambeni opkop preko kojeg se u prošlosti prelazilo pokretnim mostom, dodatno je štitio grad s istoka. Ona druga, na sjeverozapadnoj strani, odavno su porušena. Bedemi, što još na mjestima opasuju grad, građeni su od XIII. do XV. stoljeća. U staru gradsku jezgru se automobilom ne može. Potražim parkiralište na drugoj strani pa krenem u ophod kroz gradska vrata.

Prolaz s romaničkim lukom ukrašen grbovima podestata - gradskih načelnika, provede me iz svijeta što dolje cestom uz Mirnu žuri gotovo bezglavo prema, nekom od odredišta na morskoj obali ili na suprotnu stranu prema svom domu, u svijet meni tako drage prošlosti koju uvijek iznova otkrivam svakim prijednim korakom, kilometrom ili preplovljenom miljom.

Do ulaza, ali s vanjske strane, crkvice svetoga Kuzme i Damjana iz XVI. stoljeća s lopicom, ukrašena 1990. freskama slikara Ivana Lovrenčića, mog i Horvatovog Zagorca. Unutar grada, također odmah do gradskih vrata, renesansna gradska loža nad kojom je nekada bio fontik- spremište žita; dva simbola gotovo svakog istarskog gradića, meni tako srcu prirasla. Lopica: natkriven trijem, najčešće ispred manjih crkvice, zapravo je njihov dodatak prigradivan naknadno iz potrebe da se unutrašnji skućeni prostor proširi. Nevjerojatno, koliko je jednostavnosti, skromnosti i sklada, čarolije i neke tajanstvenosti u slici kamene istarske crkvice sa zvonikom na preslicu i njezine lopice. I gradska loža! Iako i loža i lopica rabe kameni stup kao osnovni element, za razliku od lopica, lože djeluju raskošno i prozračno. U gradskim se ložama sudilo i donosile važne odluke za život zajednice.

Posvuda uokolo šarenilo. Čarobno uređeni izlozi, najčešće u minijaturnim prozorima, lepršavi natpisi nad butigama - svojevrsni cimeri slikara, kipara, oštarija i kafića, maštoviti detalji poput ovog pokraj kojega sam upravo prošao: cvijeće u starom emajliranom laboru na stalku iz vremena kada ljudi nisu znali za vodovod i lavandine. Sve to daje Grožnjanu šarm boemske otkačenosti XX. stoljeća, zatočene u kamena zdanja srednjeg vijeka.

Glavi gradski trg sa župnom crkvom sagrađenom na početku XVII. stoljeća na temeljima tri stoljeća starije, okružen koncentričnim uličicama, na onoj je strani grada na kojoj je nekada bio onaj drugi ulaz u njega. Temeljito je, kao i većina crkava po Istri, obnovljena u XIX. stoljeću, kada dobiva današnji izgled. Unutrašnjost crkava svetog Vida, Modesta i Krešencije opremljena je baroknim mramornim oltarom i isto tako baroknim klupama.

U rijeci znatizeljnih posjetitelja hodam tijesnim uličicama, među starim kućama. Pročelja su im škrtih i jednostavnih linija ili raskošnih renesansnih, poput onog podestatove palače ili pak baroknog palače Spinoti. Uživam u čudesnom spoju ambijenta, umjetnosti i sporta, koji inspirira i potiče, u kojem današnji Grožnjan ljeti živi punim plućima. Dok su dolje pod gradom trasu Parenzene okupirali biciklisti ili samo hodači, gore u kamenom zdanju, uličicama usijanim; za dana suncem, a navečer hladene vjetrom, odzvanja ritam dobrog starog *jazza*. Večeras je *Jazz is Back!* Sutra će biti neki drugi ritam.

Kojim putem nastaviti landranje nakon što sam obišao Grožnjan? Mogao bih krenuti na sjever do Buja i dalje kroz Sloveniju do Muggie, koja mi je važna kao druga krajnja točka mojeg landranja istarskim poluotokom ili se vratiti u dolinu Mirne i produžiti zajedno s rijekom nizvodno do njezina ušća, pa krenuti obalom prema jugu ili sjeveru poluotoka. A mogu i...!

A da se još malo zadržim ovdje? Ta je zamisao pred mene stavila pomalo hamletovsku dvojbu. Naime, odlučim li još malo landrati središnjom Istrom, u nekoliko ću navrata morati već prijeđenim i opisanim putima. A toliko je toga ovdje još ostalo za vidjeti da razloga za dvojbu ne bi trebalo biti.

Dakle, vraćam se sutradan srednjem dijelu toka Mirne, da s njezine južne strane još malo prolandram tim intrigantnim rubnim krajem središnje Istre.

TRAGOM ISTARSKOG RAZVODA

Kako je uz mnoge kaštele i utvrđena naselja vezana priča o Istarskom razvodu, ne mogu, a da u putopisanju o zemlji kaštela ne krenem i tragom tog značajnog povijesnog događaja neobičnog imena. Tu, među brdima nadomak Mirne krije se jedinstveni podsjetnik na Istarski razvod. Zato me, evo ponovno u Kajrobi, kroz koju sam jučer na putu za Motovun samo projurio. Naime, nedaleko od nje kreće tematska staza Put Istarskog razvoda.

Istarski razvod, hrvatskoglagoljski spomenik koji opisuje i uređuje međe (»termene i kunfine«) između pojedinih istarskih seoskih općina (»komuna«), njihovih feud. gospodara i Mletačke Republike. Napisan je kao javna pravna isprava na hrv. jeziku, glagoljicom, u obliku notarskoga instrumenta. Prvi ga je



Između Kajrobe i Rakotula

objavio Ante Starčević u latiničkoj transkripciji kao Razvod istrianski od god. 1325 u Kukuljevićevu Arkivu za povjesnicu jugoslavensku (1852). Hrvatski je tekst datiran god. 1325., a datacija je proširena navođenjem feudalaca koji su tada vladali Istrom, od kneza Albrechta (umro 1325), oglejskoga (akvilejskoga) patrijarha Rajmunda (umro 1299) i drugih feudalaca koji su svoje posjede imali u Istri, ali koji su živjeli u različito vrijeme, i nisu se mogli skupiti na jednom takvom razvodu. Taj podatak dovodio je u pitanje formalnu autentičnost spomenika. Sam pojam razvod ili zavod stari je hrv. pravni termin, i zapisan je i u lat. ispravama na širokom prostoru od Istre do Dalmacije (zavod facere, 1191., savodiçare, 1237., savodum, 1182), a označavao je čin uvođenja u posjed ophodom po zemlji. Samo se razvodom utvrđuju granice i osigurava nesmetano uživanje posjeda, nakon što stranke utvrde međe i granice na spornom zemljištu. Tako prof. dr. Josip Bratulić u Istarskoj enciklopediji opisuje Istarski razvod.

Da bi se na terenu učinio razvod između vlasništva Mletačke Republike i Pazinske grofovije u pograničnim dijelovima, komisija sastavljena od tri javna bilježnika 21 je dan *ophodila* sporna mjesta i pri tom obilasku prešla oko 150 kilometara. Svaki je član vodio zapisnik na jednom od tri jezika: hrvatskom, latinskom i njemačkom. Zapisnik na hrvatskom glagoljskom pismu vodio je pop Mikula, župnik gologorički.

Svaki od ta tri zapisnika predstavljao je originalni dokument razvoda. Nažalost, nijedan od tri originalna zapisnika nije sačuvan. Vrijeme je to kada su knjige i dokumenti još umnožavani prepisivanjem po samostanima i crkvenim središtima. Tako 1502. Jakov Križanić prepisuje sva tri zapisnika. I ti su prijepisi izgubljeni kroz burna istarska stoljeća. Danas postoje svega dva nešto mlađa prijepisa razvoda, oba na glagoljici, koje je 1546. napravio Levaca Križanić. Jedan se primjerak čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a drugi u Državnom arhivu u Rijeci.

Poučna staza Put Istarskog razvoda počinje između Karojbe i Rakotula. Karojba je u antici bila raskrsnica četiriju putova, pa joj otuda vjerojatno potječe njeno ime koje u latinskom ima korijen u riječi quadrium, što znači mjesto gdje se račvaju četiri ceste. Danas se u Karojbi račvaju tri puta, a jedan od ona četiri zacijelo je i put što još od antike vodi prema Višnjanu. S njega ću desno u nedaleke Rakotule u kojima je grobljanska crkvice svetog Nikole iz XIV. stoljeća, oslikana freskama. Rakotule su zapravo ime za više manjih sela i zaselaka okupljenih oko župne crkve sv. Roka, pa je crkvice s grobljem udaljena oko kilometar od njihovog središta.

Imam dobar razlog da prije poučne staze navratim do Sv. Nikole okruženog čempresima i zidom groblja. Rakotule s crkvicom svetog Nikole nalaze se među dvadeset jednim odabranim mjestom na poluotoku uvrštenim u publikaciju Istarske freske. Romaničko zdanje od grubo tesanih kamenih kvadra s dvostrukom preslicom, krije freske što pripadaju ciklusu legendi o sv. Nikoli, poznatim pod imenom „Rakotulska legenda o sv. Nikoli“ koju je oslikao talijanski majstor. Na bočnim zidovima prikazi su iz života svetog Nikole. Posljednji je onaj o darivanju vrećica zlatnika trima siromašnim djevojkama. Nepoznati glagoljaš, očito potaknut prizorom darivanja, upisao je na kazuli sveca riječi: *Daj meni niki so(l)din, Miko, tako ti Boga!* Osim ove bizarnosti vrijedilo je svratiti u Rakotule i zbog lijepog pogleda što se od crkvice pruža na dolinu Mirne, ali i zbog onoga na Motovun.

No, Rakotule su na neki način više od drugih istarskih mjesta povezani s razlogom mog landranja Istrom i ovog putopisanja. Naime, tu je 1931. umro don Luka Kirac narodnjak, povjesničar-amater, neumorni proučavatelj istarske povijesti i borac za istarski narodni preporod. Isti onaj svećenik kod kojega je u Medulinu zadnje dane svog landranja Istrom proveo Franjo Horvat Kiš. Nekoliko dana nakon što je Kiš napustio Medulin i Istru (krajem srpnja 1914.), don Luka, trn u oku austrijskih, a kasnije i talijanskih fašističkih vlasti, bio je prisiljen napustiti rodnu župu Medulin te je nakon godina izgnanstva premješten (zatočen) ovdje u Rakotule i u njima kao župnik proveo desetak posljednjih godina života. Tu je 1928. dovršio i svoje „Crtice iz istarske povijesti“ u kojima se obračunava s iredentističkim tumačenjem povijesti Istre, koje prešućuje i ignorira činjenice o duboko ukorijenjenom slavenstvu na ovom prostoru. Don Luka je 1925. godine otkrio freske u crkvi sv. Nikole. A o njegovoj povezanosti sa župljanima i danas kruže brojne priče među mještanima. U legendu je ušao događaj iz 1921. Na dogovoreni znak zvona s tornja sv. Roka, mještani su se oružjem suprotstavili pokušaju fašista da odvedu njihovog župnika i spale mu knjige.

Nakon Rakotula vraćam se Putu Istarskog razvoda koji počinje kod crkvice Gospe Lurdske i slijedi put kojim su se pred gotovo osam stoljeća kretali sudionici razvoda. Uz predstavnike vlasti u povorci su bili i predstavnici lokalnog stanovništva: starci koji su poznavali međe i djeca, kako bi za buduća pokoljenja naučila o utvrđenom razvodu. Kao mjesta razgraničenja birane su uočljive točke u okolini, od kojih su neke vidljive i danas; poput izvora Veligaštar, mjesta razvoda između trviške i motovunske komune. U ono

doba Istra je bila organizirana u komune na čelu sa seoskim županima. Čak četrdeset i četiri komune obišla je komisija na svom putu radeći na razvodu. Izvor Veligaštar danas je samo kameni važ dubokog zdenca, a u ono vrijeme punio je lokvu na kojoj su svoju stoku napajali seljaci jedne i druge komune, ratujući oko toga čiji su izvor i lokva (poznato, zar ne?). U dokumentu o razvodu je određeno da obje strane u sporu smiju napajati stoku, svaka na svojoj strani, s tim da je svaka obavezna održavati svoju stranu lokve i izvora. Kao znak razvoda označena su stabla oko izvora. Nedaleko je i drugi izvor-Badavica, koji se također spominje u razvodu. Na kamenu uz njega uklesan je križ, kao znak razgraničenja, vidljiv i danas.

Da su ljudi oduvijek naseljavali pa onda i ratovali za ovaj kraški kraj i danas prepun vode i pašnjaka, maslinika i vinograda, makije i bršude što su rasuti po udolinama i brežuljcima, svjedoče brojni lokaliteti; oni istraženi i oni još neistraženi. Kamene sjekire i kremeniti noževi iz kamenog doba, gradine iz brončanog doba, vojnički nadgrobni spomenici 4. rimske legije Flavije Felix, ostaci kanala za navodnjavanje polja iz doba antike, ali i legende! Prema jednoj, na potoku Krvar koji se kanjonom probija do Mirne, odigrala se bitka između domorodaca i Huna³⁵ koje je predvodio sam Atila – Bič Božji. Zbog krvi koja je za bitke njime tekla, potok je i dobio ime. I Atila se spominje u mnogim istarskim legendama. Prema jednoj on je dijete princeze i psa. Otuda je na kamenim reljefima po Istri prikazan kao okrunjena glava sa psećim ušima i isplaženim jezikom. I Uskočki je rat kojeg su vodili Mlečani i Austrijanci, ovdje ostavio tragove: desetkovano stanovništvo, razrušena sela i gradiće, spaljene ljetine. Prema Istarskoj enciklopediji u čitavoj Istri je „...ubijeno 30–50% stanovništva i 90–99% stoke, porušeno ili spaljeno 60–90% kuća, napušteno 90–98% zemljišnih površina. Potaknuo je mnogobrojna unutarnja migracijska kretanja. Suvremenici su ga smatrali pravom katastrofom, a njegove su se posljedice još dugo osjećale u čitavoj Istri.“ Rat je započeo 1615. i trajao je do 1917., a okončan je mirom u Madridu. No, na području Istre završio je tek 1618. godine. Kako su u sukobima u Istri prije objave rata važnu ulogu imali uskoci, rat, inače poznat pod imenom Rat za Gradišku (utvrda u Furlaniji), ovdje je znan kao Uskočki.

³⁵ Huni su u Istru prodrli u V. stoljeću i pri tom prodoru doprli sve do Akvileje koju su razorili 453. godine.

Za povratak u Pulu, umjesto kraćeg i bržeg puta cestom E 751 ili autocestom, biram okolni, preko Kajrobe i Trviža koji me i doveo u ovaj predio središnje Istre, jer mi je namjera obići i Sopajac u neposrednoj blizini Puta Istarskog razvoda. Trebam samo od izvora Badavice produžiti poljskim putom koji vodi iznad dolca i izaći ću u selu Škorpeti na cestu između Kajrobe i Trviža.

Kraški se teren javlja tamo gdje je tlo sastavljeno od lako topivih vapnenačkih stijena. Kao posljedica te topivosti nastao je reljef prepun udubina i uzvisina. Udubine se dijele na nadzemne i podzemne. Jednih i drugih, dakle: vrtača (ponikva), škrapa, dolaca (dolina), špilja i ponora, ovaj je dio Istre prepun. Najveći među nadzemnim udubinama u Istri je dolac Sopajac. Teško mi ga je sagledati u cjelini, jer krajobraz više skriva no što otkriva, ali i daje naslutiti da je ono što skriva, u najmanju ruku i čarobno i tajanstveno. Zato i ne čudi da Sopajac ima svoju legendu, prema kojoj se na njegovom dnu može postati nevidljiv. Onaj tko želi postati nevidljiv, treba poštivati u davnini određeni postupak koji uključuje jednu crnu mačku i jedan kotlić za kuhanje, a ritual kojim se postiže nevidljivosti treba započeti točno u ponoć. Legenda preporuča i blagoslov mjesto rituala, jer će vrag u ponoć doći mamiti one koji sudjeluju u ritualu.

Dalje ću za Pulu već prijađenim putima. Vratit ću se sutra da nastavim ovim čarobnim krajem.

JOŠ MALO ZEMLJOM TARTUFA; SOVINJAK I VRH

Izrazito brdoviti kraj omeđen rijekom Mirnom, rječicom Butonigom, njihovim porječjem i jezerom Butoniga, gusto je načičkan selima i zaseocima. Neki mu od vrhova dosežu više od 390 metara.

U Sovinjak, staro srednjovjekovno mjestašce na samom vrhu 292 metra visokog brda iznad južne obale Mirne, može se iz nekoliko pravaca. Najbrže i najkomotnije stiže se do njega sa sjeveroistočne strane. Širokom cestom, koja povezuje Buzet i Pazin, doći do Krušvara i od njega krenuti uzbrdo zamršenim spletom cestica što prolaze kroz svako selo i zaselak. Na ovoj strani u Sovinjak se može i preko Trviža. Iz Kašćerge cesta će nas dovesti

do jezera Butonige u podnožju brda na kojem je Sovinjak. Od jezera uzbrdo, preko Vrha i Sovinjskog polja stiže se u Sovinjak.

Pravi je doživljaj, pomalo nalik avanturi, popeti se do Sovinjaka uskom i neuobičajeno strmom cesticom s one druge strane – iz doline Mirne. Vozeći uz rijeku Mirnu uzvodno, nakon što za putnikom ostanu plodna dolina, a rijeka i cesta ruku pod ruku samo što ne zađu u stjenoviti i sjenoviti kanjon, treba prijeći Mirnu, koja ovdje i u ovo doba godine nalikuje tek nešto većem potočiću, i uspeti se do Sovinjaka. Tim ću putem!

Pogled na usku cesticu i uspon koji počinje odmah nakon što sam skrenuo s glavne ceste i prešao kameni most, izaziva u meni istovremeno i poriv da krenem i neki osjećaj nelagode.

Dugačak ravan uspon završava oštrim lijevim zavojem. Zdesna strmina prema dolini Mirne. Uz rub ceste tu i tamo pokoja klimava ili nagnuta margina ne ulijeva odviše povjerenja. Ponovno ravni dio uspona uzak i nepredvidiv pa desni zavoj. I tako još nekoliko puta zaredom.

Iza svakog zavoja otvaraju mi se novi i sve ljepši vidici. No, cestica ne dozvoljava da odviše podižem pogled s nje pa ponovno, po ne znam koji put, zažalim što ne putujem pješice, jer središnja Istra to svakako zaslužuje. Zanesen viđenim, obećam sam sebi da ću ponovno tim putom. A onda negdje pri vrhu na zaravnjenom dijelu proširenje. Izlazim iz auta. Privukla me slika valova što ih je u laporu tako maštovito oblikovala priroda. Iako uobičajen detalj sive Istre, uvijek me iznova fascinira i formom i onom svojom sivom bojom okolnog raslinja, koja je u dubokom kontrastu sa zelenom bojom proljeća i ljeta ili šarenom paletom toplih boja jeseni.

Još nekoliko kraćih ravnih uspona i blažih zavoja i cesta uđe u selo. Kamene kuće posivjele od starosti stisnule se oko malog trga s baroknom crkvom podignutom 1927. na mjestu starije, iz 1556. godine. I ona je, kao i crkve u Trvižu i Kajrobi, mnogo skromnijeg pročelja od uobičajenog za raskošni barok, prigradna uz stari renesansi zvonik sagrađen po uzoru na akvilejski. Lijevo od crkve pod krošnjama kestena, mali vidikovac okrenut sjeveru. Negdje iza vrhova brda, koje bih, čini mi se, mogao dohvatiti ispruženom rukom, krije se Buzet, a iznad ispružila se Ćićarija. Oblaci joj pritisli vrhove pa gotovo ravna crta, što su ju iscrkali, djeluje poput kakvog kufina koji strogo odvaja zemaljsko od nebeskog. Stari sunčani sat, kojeg uobičajeno nalazimo na zidu crkve ili palače, ovdje je postavljen na travnjak. Zbog svojeg oblika i



Siva Istra

veliĉine nalik je kakvom okruglom kamenom stoliću. U mjestu je nekoliko očuvanih baroknih i klasicistiĉkih stambenih kuća i palaĉa što je bio mamac da srednjovjekovni Sovinjak danas pretežno naseljuju vikendaši, pretvorivši ga u svojevrsan istarski Beverly Hills. Dobro je očuvana i zgrada stare Źitnice iz 1647. s kamenim reljefom raspela na proĉelju.

Prošećem na drugi kraj sela do srednjovjekovne crkvice svetog Roka. Zvonik na jednostruku preslicu i lopica na skladnim kamenim stupovima. Sagrađena je u XV. stoljeću na ulazu u mjesto kako bi ga saćuvala od kuge. Kroz prozorćić pored vrata vidi se freska naslikana preko ĉitavog zida iza jednostavnog kamenog oltara. Svetog Roka u nadnaravnoj veliĉini izradio je majstor Domenic iz Udina.

Ostavljam Sovinjak koji ovako visoko na svom pedlju zemlje djeluje kao ni na nebu ni na zemlji pa krenem s druge strane nizbrdo. Negdje poda mnom su jezero Butoniga, doline rjećice Butonige i triju potoka: Raćiškog, Dragučkog i Grdoselskog. Cesta se na ovoj strani ne sunovraćuje, već slijedi pravac brda što mi dolaze slijeva pa je nizbrdica daleko blaža od uspona kojim sam stigao do Sovinjaka. A ona se uspela iz doline koja ih razdvaja od Ćićarije pa se sada polako spušta prema jezeru. Na najvišoj koti, 397 m/nm mjesto je znakovitog imena Vrh, za kojega kažu da je istarski vidikovac, jer se s njega pogled pruža na sve ĉetiri strane svijeta. Za lijepa vremena sa zvonika Źupne crkve Uznesenja Marijina, visokog 32 m (!) mogu se vidjeti Alpe na tromedi Slovenije, Italije i Austrije. O širini i ljepoti pogleda s Vrha govori i to da se s njega vide ĉak 153 zaselka, sela, mjesta i gradića razasutih po brdima uokolo i jezero Butoniga duboko pod njim. Krenuo sam provjeriti brojeći ih, ali sam pobrojavši se, ubrzo odustao. Današnji Vrh oblikovan je kao naselje u srednjem vijeku, no povijest mu seže u vrijeme Kelta kada se nazivao Vetua. Crkva je podignuta u XIV. stoljeću, a kustodija - kamena niša iz doba gotike u kojoj se ćuvala hostija, pronađena 1948. godine. Ovu figuralno ukrašenu i s natpisom na glagoljici, izradio je majstor Benko iz Soćerge. Nakon Tridentskog sabora³⁶ hostije se više nisu ćuvale u kustodijama pa su one, kao ova u crkvi Marijina Uznesenja, zazidavane ili upotrebljavane kao građevinski materijal u Vrh. Pored ove vrijedne kustodije, u crkvi je pronađena i škropionica iz sredine XVI. stoljeća, takoder s natpisom na glagoljici. Mještani Vrha baš kao i oni iz

³⁶ Tridentski sabor: održavan je u Tridentu (danas Trento) polovicom XVI. stoljeća, gdje je rješavano pitanje ponovnog ujedinjenja Crkve nakon reformacije. Nakon njega ujednaćen je naćin održavanja misa u cijeloj Crkvi.



Sv. Rok u Sovinjaku

Sovinjaka bave se poljoprivredom. Zbog povoljnih klimatskih uvjeta i plodne zemlje u Sovinjskom polju, na čitavom ovom području dobro uspijeva vinova loza i maslina. U XIX. stoljeću uokolo Vrha rasle su guste šume hrasta, jasena i kestena.

KROZ ISTARSKE TOPLICE PONOVRNO DO BUZETA

Iz Vrha eto me čakom u dolini rječice Butonige za kojom ću do njezinog ušća u Mirnu. Tu kod ušća i moja se cesta priključila većoj (baš kao i Butoniga većoj rijeci), prometnijoj magistralnoj cesti što slijedi Mirnu još od Buzeta. Njome se može pravac Novigrada i dalje do Umaga i Savudrije u Istri, Pirana, Izole i Kopra na Primorskom, sve do Muggie u Furlaniji- Julijskoj krajini, kako regiju zovu Slovenci, ili Friuli Veneciji Giuliji, kako ju zovu Talijani.

Ja ću njome desno uz Mirnu uzvodno prema Buzetu, jer noćas ću opet prespavati u Ičićima.

Još neko kraće vrijeme vozim kroz Motovunsku šumu, a onda se šumovita brda što su se skrivala iza šume, postepeno razotkriju. Kamene stijene nadvišu se nad cestu, a dolina se suzi. Kod skretanja u Istarske toplice već sam duboko u fascinantnom kanjonu Mirne. Milenijima se ona probija među sivim strmim stijenama, na mjestima gotovo okomitim, što se čas pokazuju, čas skrivaju zarobljene gustom bršudom. Brda slijeva odvajaju dolinu Mirne od doline rijeke Dragonje i nizine koja se od Dragonje proteže sve do obale Tršćanskog zaljeva. A s onih brda meni zdesna, upravo sam sišao.

Za toplice moram lijevo. Sa skretanjem istovremeno mi se otvara pogled na prostrani park; kombinaciju starih i novih zdanja lječilišta, stisnutih pod stijenu nadvitu nad njima. Stijena, onako visoka i gola djeluje i živopisno i zastrašujuće. Prepuno parkiralište pouzdan je znak kako su toplice sagrađene na izvoru ljekovite vode. Temperatura joj dosiže 36°C, a bogata je sumporom i još 13 različitih kemijskih elemenata, od kojih su najzastupljeniji natrij, kalcij i klor. Na izlasku iz automobila zapuhne me miris sumpora što me istog trena podsjeti na Varaždinske toplice. I Istarske su baš kao i *Aqua Iasae* bile, zbog svoje ljekovitosti, poznate još starim Rimljanima. U XIX. stoljeću obitelj Gravisi, vlasnici nedalekog Petropilosa, čijem je posjedu pripadala i zemlja



Mirna



Stijena nad Istarskim toplicama

oko ljekovitih izvora, dala je ispitati ljekovitost vode, podigla dvije drvene zgrade i tako udarila temelje lječilištu novog doba.

Malo dalje od parkirališta na kojemu sam ostavio automobil, cesta vodi pored kaptiranog izvora Bolaš, koji ima izgled lokve. Nešto dalje je i napušteni kamenolom. Ništa neobično za Istru, da se u ovom kamenolomu kamen nije vadio na način kako se to radi u rudnicima ugljena. Ogromni rudnički otvori pri vrhu okomite stijene, čije svodove mjestimično podupiru stožasti kameni stupovi isklesani u jednom komadu ili sagrađeni od grubo tesanih kamenih blokova u obliku cigle, nalik su krezubim ustima kakvog diva.

Tajnovitost mjesta zavučenog u riječni kanjon, okruženog stijenama, šumom s neobičnim kamenolomom i izvorom u obliku lokve, idealna je za nastanak legendi, toliko omiljenih pučkih predanja u Istri. Osim legendi o Bolašu i stijeni čudnog oblika nasuprot skretanja za toplice, koju prema jednoj legendi nazivaju „fratrov konj“, a prema drugoj „okamenjeni fratar“, čuo sam i legendu koja govori o nastanku izvora termalne vode.

Čedna i dobra djevojka optužena za nemoral, odlučila si je oduzeti život. Popela se na onu 85 metara visoku stijenu danas nadvitu nad izvor vode i prije skoka zavjetovala se svetom Stjepanu riječima: *„Ako sam grješna, neka skokom u ponor poginem, a ako sam nevina, neka ispod mojih nogu poteče voda koja će liječiti ljude“*. Prema legendi, djevojka je preživjela skok, a mjesto na koje je pala postalo je izvorom ljekovite vode. Od tog događaja stijena je nazvana po svetom Stjepanu.

Strmi put sa stražnje strane vodi na vrh stijene. U dva navrata, u XVI. i XIX. stoljeću na njezinom je vrhu, s kojeg puca veličanstveni pogled na dolinu, građena crkvice sv. Stjepana, čiji ostaci: prednje pročelje sa zvonikom na preslicu, samo naglašavaju romantičnost i tajnovitost stijene i izvora pod njom.

Rastajem se sa čudesnim krajobrazom Istarskih toplica zaronivši dublje u ne manje čudesan kanjon Mirne.

Sovinjak, što sam ga pred sat-dva pohodio, bio je poznat u svjetskim razmjerima po Minjeri - rudniku piritnog boksita, koji spadaju među najstarije takve rudnike u svijetu. Nalazište boksita pod Sovinjakom, tu u kanjonu Mirne, otkrili su još u srednjem vijeku saski rudari. U sklopu rudnika

djelovao je i pogon za proizvodnju sumporne kiseline i alauna, kemikalije koja se upotrebljava pri štavljenju kože, a piritni boksit kao antiseptičko sredstvo poznavali su još Grci, Egipćani i Babilonci. Naziv Minjera potječe iz talijanske riječi *miniera* – rudnik.

Čim cesta za Sovinjak prijeđe Mirnu, lijevo je put što vodi do Minjere, davno napuštene. Minjeru čini niz u stijeni izbušenih horizontalnih rupa dugih do 50 m i ostaci zgrada. Na revitalizaciju ovog atraktivnog „industrijskog pogona“ iz XVI. stoljeća spremaju se u Buzetu, kojemu Sovinjak administrativno pripada.

Na izlazu iz kanjona Mirne isprijecilo se gotovo usamljeno stožasto brdo što nosi stari Pingvente na vrhu. Pod njime se rastanem s Mirnom. Ja ću lijevo oko brda, a Mirna desno. Zaći ću u novi dio Buzeta što se stisnuo u nizini pritisnut s jedne strane tim stožastim brdom sa starim Buzetom na vrhu, a s druge Ćićarijom. Obišavši ga, slijeva načas gledam na posljednje obronke Ćićarije na zapadu, kako se strmoglavljuju prema dolini Dragonje, a onda cesta nastavi zajedno s Ćićarijom put istoka. Zdesna, na trenutak ponovno ugledam Mirnu u dolini što se od Buzeta protegnula na istok. Upravo ukroćena izašla je iz onoga kanjona, kojim se od izvora probijala među brdima, kao prava gorska rijeka, brza i hirovita.

Sumrak se pomalo navlači preko Ćićarije, meni zdesna i Učke što se uzdiže ispred mene.

Ovdje sam ponovno nakratko na Horvatom tragu. Roč, Ročko polje, Aleja glagoljaša, odvojak za Hum i Kotle na jednoj strani i Lanište na drugoj, a nešto dalje i Lupoglav - mjesta kojima sam landrao za prošlog putopisanja.

U Lupoglavu se rastanem od željezničke pruge što me, neprestano se spuštajući niz Ćićariju, pratila od Buzeta.

Negdje između Lupoglava i Dolenje Vasi iz mraka nenajavljeno izroni raskošno osvijetljeni portal tunela kroz Učku. Desno od njega, okružen tamom, bijeli se jedan od kamenih obeliska Vele drage – morfološkog fenomena Istre. Usamljen i visok gotovo 100 m izranja iz dubine drage kao kakav zvonik, posvađan sa svojom crkvom. Visoko iznad, sitna kao ivanjske krijesnice, svjetla Vele Učke i nad njima Vojaka.

ČETIRI RJEČICE I JEDNO JEZERO

Za nekoliko dana ponovo sam se vratio središnjoj Istri. Naprosto moram još malo prolandrati onim njezinim čarobnim dijelom uz Mirnu; bregovitim i prepunim vodotokova, koji putnika ne mogu ostaviti ravnodušnim, pa ni nakon više opetovanih obilazaka.

Žurim iz Pule prema Žminju autocestom kako bih skratio put i što prije zašao među brda i vode među njima što život znače, no ovaj put s njihove druge strane.

U početku autocesta, gotovo prava crta, teče prostranom ravnicom. Iza Bala opašu ju s obje strane brda, prvo niska i sporadična, a onda kako autocesta odmiče dalje, sve su mi bliža ona viša i zbijenija. Kod Kanfanara graditelji su autocestu ukopali u brdo pa vozim kao kroz kakav kanjon ili *tavnik*, kako bi rekao Horvat.

Na izlazu Žminj silazim s autoceste jer moram lijevo na cestu Pula – Pazin. Prije izgradnje novog ipsilona bila je važna prometnica koja je jug Istre povezivala s njezinim krajnjim istokom i dalje kontinentom. U Žminju, kojega sam obišao za prethodnog putopisanja, dvije su crkvice oslikane veličanstvenim freskama. Obje posve jednostavne gradnje, male i skromne izvana, a raskošne iznutra. Na pročelju one sv. Antuna, koju je izgradio majstor Armirigus, latinski je natpis s godinom 1381. Crkvica Svetog Trojstva gotovo je čitava ukrašena freskama iz sredine XV. stoljeća. Poznavatelji zidnog slikarstva kažu kako se na freskama vidi upliv slovenskih i alpskih majstora.

Naručitelji oslikavanja crkvice svetog Antuna, koje su radili majstori iz jedne od najutjecajnijih venecijanskih radionica s kraja XIV. stoljeća, željeli su ostati zabilježeni (sada se zna - za vječnost). Gledam ih na bočnom zidu kako hodaju u povorci. Najupečatljivija slika je ona koja predstavlja Marijinu krunidbu, a smještena je na zidu iznad oltara.

Do Svetog Petra u Šumi vozim poznatim putom. Kažem poznatim, jer ću nakon što stignem u ovo tiho mjesto iznad tajnovite drage, ići i dalje meni još nepoznatim.

Na području današnjeg Svetog Petra u Šumi živjelo se i u antici. Na nedalekom brdu bila je histarska gradina, na kojoj je kasnije sagrađen srednjovjekovni kaštel, kojega danas više nema.



U Kašćergi pod dvoglavim orlom

Benediktinski samostan u Svetom Petru u Šumi prvi se put spominje već 1174. godine, iako je vjerojatno postojao i ranije. Građen je, što je neobično za Istru, na vrhu brežuljka dok se samo mjesto razvijalo u podnožju. Danas taj specifikum istarskog urbanizma nije uočljiv. Novije su kuće od stare jezgre u podnožju doprle sve do prostranog platoa s parkom kojim dominira barokna crkva svetog Petra i Pavla i ostaci samostana koji je sredinom XV. stoljeća postao pavlinski. Kada je car Josip II. ukinuo pavlinski red, a samostanske zgrade dospjele u privatno vlasništvo, započelo je njihovo propadanje i to tako snažno, da ih se tokom vremena dio urušio. Prilikom sanacije urušenog južnog zida krajem XX. stoljeća otkriven je jedan od najstarijih glagoljskih spomenika u Istri i Kvarneru - Supetarski ulomak. U srpnju 1993. pavlini se vraćaju u samostan te započinje njegova obnova. Sjedim u kafiću nasuprot samostanskog kompleksa, marljivo fotkam i pri tome pokušavam dokučiti na koju me to crkvu podsjeća ova svetog Petra i Pavla. Svojom arhitekturom nedvojbeno ne pripada ovom podneblju. Slučajni susret s jednim od mještana otkrio mi je tajnu. Crkva svetog Petra i Pavla neobično liči na samostansku crkvu (također pavlinsku) u Lepoglavi u Hrvatskom zagorju. I ne samo to. Oltari, a ima ih pet, izrađeni su ne od kamena, već od drveta, no tako da sliče na kamene. I još jedna specifičnost. Zidovi su obloženi kožnim tapetama. Prema legendi iz prve polovine XVIII. stoljeća, slika Majke Božje nad glavnim oltarom proplakala je krvavim suzama, pa je crkva postala mjesto hodočašća.

Kako je Sveti Petar u Šumi na rubu Limske drage, a s druge strane, gotovo nasuprot je Tinjan, iz kojeg ću se spustiti na dno drage. Zatim se uspeti na njezinu drugu stranu. Prvi put ću tim pravcem pa s nestrpljenjem očekujem doživljaj.

Kratko putovanje kroz dragu bilo bi atraktivnije da zavojitu cestu s obje strane ne prati gusta zelena zavjesa, skrivajući od pogleda šumoviti i pomalo divlji krajobraz drage.

Od Tinjana do Trviža opet sam na znanom putu.

Prošli put sam, ne osvrnuvši se, samo prošao kroz Katun Trviški, mjestašce podno Trviža što ga sada gledam na brdu ispred sebe. Nisam se ni zapitao što zapravo znači katun, iako u Istri postoji čak osam mjesta i sela koja imaju u svom dvosložnom imenu naziv Katun. U odnosu na sliku Trviža, selo u ravnici pod njim, s industrijskim pogonima, učinilo mi se nezanimljivim. Ali danas ću si dati vremena da provjerim što se krije iza pojma katun. Zato

zaustavim auto uz rub ceste tražeći pogledom nekoga tko bi mi mogao dati odgovor. Nadaleko ni žive duše. Prihvatim se mobitela kako bih nazvao prijatelja u Pulu, rođenog Istrijana, očekujući od njega pravi odgovor. A on? Zna za Katun Lindarski, zna i za ovaj moj, jer se nedaleko njega u Buićima održava Istra *off road* natjecanje, ali što katun znači, ne zna. Znači trebam guglati. Na izvrsnim stranicama Istrapedije čitam: *Katun je riječ romanskog podrijetla, a označava povremeno pastirsko naselje u nekim krajevima Balkana. Veći broj katuna može se naći i u Dalmaciji, Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji. Istarski katuni su nekada bili povremena pastirska naselja koja su se pretvorila u stalna sela, jer su se bivši pastiri, uz ovčarstvo počeli baviti i poljodjelstvom, naročito u nižim predjelima Istre.*

Uspnem se odvojkom od glavne ceste i kroz Trviž samo prođem. Možda desetak kilometra dalje zavojitom cestom koja se stalno uspinje, stignem u Kašćergu. Putem mi zdesna ostane 480 metara visoki vrh Pilošćak s kojeg se pruža pogled na sva ona predivna mjesta središnje Istre, razasuta po njezinim vrhovima s Učkom i Čićarijom kao pozadinom.

Cesta dalje ide bilom pa slijeva, kada mi gusto raslinje i zavoji dozvole, gledam duboko ispod Beramsku valu, dugačku udolinu koja kao da se nastavila na Limsku dragu, slijedeći brda čijim bilom putujem. Na njihovom kraju, prije nego se strmoglave prema jezeru, 383 metra nad morem stoji Kašćerga.

Kada je već bilo riječi o etimologiji u čakavštini, zanimljivo je vidjeti po čemu je Kašćerga dobila ime. Vjerojatno po kašći, kući u kojoj se skupljala desetina i ostala davanja seljaka. Ovu u Kašćergi za svog putovanja Istrom nacrtao je Valvasor i tu je sliku otisnuo u svojoj knjizi sačuvavši tako kašću u Kašćergi od zaborava.

Iako sam u Kašćergi već doista visoko, još je uokolo vrhova što ju nadvisuju. Na jednom je crkvice sv. Antuna Padovanskog pa su brdo i nekadašnje selo (iz kojega potječe majstor Anton koji je naslikao freske u Draguću, Oprtlju...) po njoj dobili ime Padova.

Iako je od Kašćerge do Pazina jedva 6 kilometara, zbog njezinog položaja kao da sam u nekom drugom, tajnovitom svijetu.

Na rubu mjesta, kako to već biva, župna crkva sv. Marka evanđeliste podignuta u XVII. stoljeću.

Do sada sam posvuda susretao reljefe mletačkog krilatog lava, a sada me na kući iza župne crkve dočeka austrijski grb u obliku dvoglavog orla. Kašćerga je bila naseljena u prapovijesti i antici, no prvi se put spominje 1117. Kao pogranično mjesto između mletačke i austrijske Istre, Kašćerga je više puta razarana i opustošena, pa iznova naseljavana. U XV. stoljeću do Kašćerge su stigli i Turci na svom pohodu na sjevernu Istru. Kao mletački podanik Kašćergu je razorio i krčki knez Ivan VII. Frankopan. Nakon pohoda Osmanlija i kneza Ivana, u mjestu je ostalo živjeti svega šestero stanovnika. Danas ih ima gotovo tristo, no svejedno djeluje pusto. Mnogo je u njoj napuštenih i ruševnih kuća.

Iz Kašćerge se dalje može samo na dvije strane. Ili lijevo u Zamask, na još višem brdu, ili se ravno sunovratiti u dubinu, u kojoj se na mjestima gdje je raslinje rjeđe, ljeska pod zrakama zapadnog sunca srebrnasta jezerska voda. Možda pojam sunovraćanje u dubinu zvuči odviše dramatično, no putovanje od kojih 4,5 kilometra to i doslovno jest, jer spuštam se s onih skoro 400 metara nad morem, na svega 41 metar, kolika je nadmorska visina jezera.

Dok se oprezno spuštam uskom cesticom tražeći usput pogodno mjesto za koju fotku, i dalje mi se svako malo nasmiješi jezero Butoniga. Gledajući ga na karti, podsjeća me na stiliziranu pticu u letu.

Zaokupljen vožnjom niz strminu tek sam krajičkom oka uspijevao hvatati predivne vizure ovog neponovljivog i neukroćenog krajobraza.

Butoniga je umjetno jezero izgrađeno 1988. godine, površine 2,45 km², a sadrži 19,7 m³ vode. Namijenjeno je za vodoopskrbu, navodnjavanje i zadržavanje vodnih valova. Kapacitet vodoopskrbe koja snabdijeva vodom Pazin, Poreč i Rovinj je 1000 l/sek. Sliv jezera čine četiri glavna toka: Grdoselski potok Dragučki potok, Račiški potok i niz potočića (kojima tek mještani znaju ime) i bezimenih bujica. Glavni vodotokovi nose imena prema mjestima rasutim po okolnim vrhovima brda: Grdoselu, Draguču i Račicama pod kojima izviru. Ili je možda obrnuto. Najatraktivniji je tok Grdoselskog potoka koji na svom putu od izvora Malenica prolazi kroz pravu prašumu. Nedaleko izvora na okomitoj stijeni iznad kanjona ruševine su Zelengrada, koji je razoren u Uskočkom ratu, nakon čega ga je poharala i kuga. Navodno je taj kraj zadesila i kataklizma koja je uništila vodenice na Grdoselskom potoku te rudnike ugljena i salitre, nakon koje se posjed i utvrda Zelengrad nikada više nisu oporavili.



Jezero Butoniga

Iz jezera se voda izliva rječicom Butonigom. Čitav sliv jezera Butonige na nadmorskoj je visini između 40 i 500 m. Zbog svog položaja jezero se za hladnih zima zna zalediti. Sve to daje ovom dijelu Istre iznimnu čar.

Selo Zamask 411 je metara nad morem na lijevoj obali Butonige. Mletački Zumesc i austrijski Zamsk u jednom, jer mu je sredinom išla granica između Mletačke Republike i Pazinske knežije.

U župnoj crkvi otkrivena je kustodija što je stoljećima bila prekrivena žbukom. Kustodije su pronađene još u Plominu, Selini kraj Sv. Lovreća, Raklju, Barbanu, Mutovunu, Poreču i susjednom Vrh. Sve do sada pronađene imaju glagoljaške natpise, što dokazuje koliko je to prvo hrvatsko pismo bilo ukorijenjeno u svijesti Hrvata u Istri. Uokolo Zamaska mnogobrojni puti i puteljci koji povezuju zaseoke i sela. Tu je bio običaj da se pokojnika nosi na groblje u Zamask putima kojima je hodio kada je iz svog zaseoka išao nekim poslom u Zamask. Ponešto sličan običaj vidio sam na istočnoj strani Istre gdje pokojnika do groba nose oko grobljanske crkve.

Jedan od putova prolazi i kroz selo Petehi. Od njega se stazom stiže do crkvice Sv. Marije uz koju su vezane priče o čudotvornim ozdravljenjima. Crkvica je sagrađena 1400., oslikana freskama u koje su tokom XV. stoljeća uparani glagoljski natpisi.



Put sjeverozapada

4. PRVO MOREM DUŽ ZAPADNE OBALE

*I gledam more gdje se meni penje
i slušam more dobro jutro veli
i ono sluša mene i ja mu šapćem
o dobro jutro more kažem tiho*

Josip Pupačić

*Navigare necesse est...*znali su reći stari Rimljani, ploveći duž obala Mediterana. No Mediteranom i Jadranom, jednom od njegovih mora, plovilo se i puno prije nego su Rimljani skovali svoju izreku: *Ploviti se mora, a živjeti ne.*

Mnogo stoljeća poslije, Andrea Doria, proslavljeni moreplovac i genoveški admiral iz XVI. stoljeća, izrekao je misao kako su lipanj i srpanj i nekad Kartaga, najsigurnije luke; aludirajući na vremenske prilike koje u tim mjesecima vladaju na Mediteranu i najzaštićeniju luku ikad sagrađenu.

Čitava istočna strana Jadrana bila je oduvijek dio važnog trgovačkog puta, sigurnog zbog razvedenosti obale duž koje je prolazio. Danas trgovački putovi vode otvorenim morem - daleko od starih morskih putova, a ni nautičari, ti novovjeki morski landravci, ne drže se više samo duž obalnih *đita*.

Kartage odavno nema, no lipanj i srpanj i dalje su najsigurnije luke, jer su to mjeseci u kojima u pravilu na Jadranu vladaju anticiklone, donoseći lijepo i stabilno vrijeme pogodno za plovidbu radi razonode, što nimalo ne umanjuje značenje rimske uzrečice, a Dorianovu aktualizira. Istinski ovisnici o adrenalinu i Eolovoj ćudi Jadranom plove od Vele Gospe do Uskrsa, kada njime umjesto maestra vladaju snažna bura, tramuntana, jugo, široko, greco...

Jutarnja zvijezda (koja ionako nije opremljena za plovidbu u zimskim uvjetima), Nero i ja zajedno smo imali puno previše *lita* (stoga valjda i razuma),

koji nas je obuzdavao da ne pustimo Eolu da nam odviše puni jedra i zato smo plovili samo od lipnja do listopada.

Nero je najčešće bio i jedini član posade na našim landranjima Jadranom. U šali sam znao reći da ne može biti boljeg, jer bespogovorno sluša barbu i ne pije pivo. No, Nera više nema. Od ovog proljeća plovi nekim drugim – nebeskim morima.

ISPLOVLJAVANJE

Ovih dana duž zapadne obale Istre opet vlada posvemašnja utiha. I dalje spavam u Jutarnjoj zvijezdi; u lučici Delfinu, na sidru u Vinkuranskoj vali ili ispred Fraškićica, čekajući da internetska stranica Aladin na karti dinamičke adaptacije vjetra za Istru i Kvarner, konačno pokaže kada će zapuhati najavljivana lagana bura, koja će mi omogućiti da zaplovim prema sjeverozapadu. Naravno, mogao bih ploviti na motor, ali to umanjuje čari. Jer, imali li ljepšeg od posvemašnje tišine koju narušava tek klokotanje mora pod pramcem i šum vjetra oko jedara?

Od djetinjstva sam inficiran morem, plovidbom i brodovima. Uostalom, zbog toga sam i otišao nakon osmoljetke u pomorsku školu i zato se najbolje osjećam onda kad stupim na palubu Jutarnje zvijezde i *molam cime*. Ne! Nije to ništa neobično za jednog žabara. Na svojim plovidbama susrećem mnoge samozatajne nautičare rođene na kontinentu, gotovo jednako dobre i hrabre kao što su legendarni Joža Horvat, Mladen Šutej..., kojima je Jadran bio premali.

Za potrebe prošlog putopisanja plovio sam do rta Barbarige. Oplovio brijunski arhipelag, toliko čarobnu skupinu otoka i otočića razbacanih sjeverozapadno od ulaska u Pulske zaljev, da predaja za njih kaže kako su ih stvorile vile s Učke. Na Velom Brijunu, najvećem i najljepšem otoku u arhipelagu, ljudi su živjeli od prapovijesti. Jesu li i na kopnu, u susjednoj „prekoputa“ Barbarigi, nedaleko Fažane, pitoresknog mjestašca oduvijek svojevrtnim „vratima“ Brijuna, ne zna se. No stari Rimljani, dokazani hedonisti, koji su znali za svoj ladanjski život odabrati najljepše položaje u Istri, jesu. Ostaci njihovih vila i danas stoje i u Barbarigi i na Velom Brijunu. Nakon njihove propasti i propasti Bizanta, u taj su raj na zemlji, ili bolje rečeno

na moru, nevjerojatnoj simbiozi čovjeka i prirode, došli Mlečani. Nestankom Serenissime, nakon Napoleonovog pohoda na Apeninski poluotok, arhipelag malo-pomalo pada u zaborav pa je Veli Brijun, jedini stalno nastanjen civilnim stanovništvom, ostavljen opsadi komaraca i malariji. A onda je za vladavine Austro-Ugarske, vlasnik, bečki industrijalac Kuppelwieser uz pomoć bakteriologa Roberta Kocha iskorjenio malariju i od Brijuna napravio mondano ljetovalište. Kad su Brijuni pripali Jugoslaviji, zapušteni i napušteni objekti ponovo su obnovljeni i uređeni.

Žurim kroz Fažanski kanal dalje na sjeverozapad pa ne stignem, a volio bih proći tjesnacem između Velikog i Malog Brijuna na vanjsku stranu otočja. Ploveći njime mogao bih uživati u pogledu na zeleno prostranstvo livada golf-terena, uokvirenih šumom na Velikom Brijunu ili na moćnu K. u. K. utvrdu Minor na Malom Brijunu. Otočje je danas nacionalni park u kojem vlada posebni režim plovidbe.

Već sam ostavio po krmi Grongeru, pustu kamenu hrid, posljednji otočić arhipelaga oko kojega moj prijatelj Serđo, ribarska legenda Delfina, lovi udicom orade kad u kasnu jesen dođe *vrijeme od orada*, a onda nam Nevenka, njegova supruga sprema raskošne objede. A Fumera, ribarska legenda Peroja, lovio je švoje, sve dok nije zauvijek ostavio mreže da se suše na molu u Portiću, prodao svoj desetmetarski drveni brod Fumeru (kojim je ljeti oko Molata lovio jastoge i hlapove) i otišao u mirovinu.

Minem i rt Barbarigu; njegove ravne kamene ploče i dugačka žala oblutaka uokolo, uokvirena starom borovom šumom i bršudom čije tamnije tonove zelene smjenjuju oni nježnozeleni maslinika. Iza rta uvala Portić, lučica starog Peroja koji čući na brijegu poviše nje. Desno Vodnjan sa svojim markantnim crkvenim tornjem župne crkve, lijevo Bale.

Jedrim vođen autopilotom na pristojnoj udaljenosti od obale, kako bih mogao uživati u pogledu na crvenu Istru i pritom ne mariti za opasnost od pličina koje caruju pod njom. Niska, uz more stjenovita, već se koji metar dalje kupa u zelenilu koje je u dubokom kontrastu s plavetnilom mora. A ono, ispresijecano kratkim i strmim valovima bure, što se tek uz kraj lagano pjene dok mlate o rtiće ili pličine okrenute u vjetar.

44°56'25"N, 13°36'40"E

Landrajući poluotokom i njegovim morem u stalnom sam traganju za prošlim vremenima. Naročito ono u kojem K. u. K. Monarhija donosi novo tehnološko doba na istočnu obalu Jadrana. Držim važnom njezinu vladavinu ovim prostorom, jer je uz bezbrojne spomenike kulture koje nam je ostavila u nasljeđe, dosljedno njegovala (istina na sebi svojstven način) i pomorsku tradiciju Istre (i Dalmacije), koju od 1918. uglavnom zanemarujemo.

Misli mi, kao da i njih nosi vjetar, otplove u vrijeme u kojem drvene brodove polako zamjenjuju željezni, jedra parni stapni strojevi i parni kotlovi, a visoke im jarbole dimnjaci. Upravo je nevjerojatno, kako se jedna država bez pomorske tradicije u nepunih sto godina uspjela uzdići do snažne i respektabilne pomorske sile s kraja XIX. i početka XX. stoljeća. Sile, čiji brodovi oplovljuju svijet i odlaze u ekspedicije (arktička ekspedicija) otkrivaju nove krajeve (Zemlja Franje Josipa). Sile koja pobjeđuje u pomorskim bitkama daleko jačeg neprijatelja s dugom pomorskom tradicijom (Viška bitka). U čijim se škverovima grade najsuvremeniji ratni brodovi poput onih klase Viribus Unitis, podmornice, vojni avioni i hidroavioni. I konačno, one koja germanskom zdušnošću poklanja svu pažnju pomorskoj orijentaciji „svojih“ krajeva uz more. Naravno, bez našeg domaćeg čovika, vičnog moru i bez naše pomorske tradicije, planovi o pomorskom uzletu Habsburške Monarhije, krojeni u salonima bečkog dvora, teško da bi dosegli te visine.

U Novigradu postoji zanimljiv muzej Gallerion sa stalnom postavom izložbe K. u. K. Kriegsmarine. Njezin vlasnik Sergio Gobbo ima zanimljivu opservaciju: *Nitko ne želi shvatiti ili priznati da je Austro-Ugarska bila tehnološka velesila, koja je na Jadran donijela civilizaciju, a u prostoru od Trsta do Kraljevice izgradila četiri sofisticirana brodogradilišta, pa u toj tada najmodernijoj industrijskoj grani preuzela svjetsko vodstvo. Trst, Istra i Kvarner bili su austrougarska Silicijska dolina.*

Možda je zbog svega toga vladavina K. u. K. Monarhije, za koju sam u školi učio da je bila samo i isključivo tamnica naroda, ostala u svijesti većine Istrijana u dobroj uspomeni, svakako boljoj od sjećanja na vladavinu fašističke Italije.

Zbog tog traganja i ljubavi prema brodovima, danas plovim prema poziciji čije su koordinate 44 stupnja, 56 minuta i 25 sekundi sjeverno i 13

stupnja, trideset šest minuta i četrdeset sekundi istočno - mjestu potonuća putničkog parobroda Baron Gautsch, ponosa Monarhije i austrijskog Loyda. Parobrod je 14. kolovoza 1914. nadomak Rovinja prenakrcan putnicima, doslovno uletio u minsko polje i tako već u prvom tjednu četverogodišnjeg masakra, postao prva civilna žrtva Velikog rata. Da apsurd bude veći, stradao je od mina koje je položila mornarica države čiju je zastavu vijao, čije je građane prevezio i to u akvatoriju u kojemu zapravo za čitavog rata nije bilo ratnih operacija, osim nekoliko sporadičnih djelovanja.

Iz razmišljanja me trgne pisak autopilota, kojim mi daje na znanje da drži zadani kurs. Bacim pogled na GPS-a. Vrh crnog kursora koji na ploteru označava poziciju Jutarnje zvijezde, samo što nije dotaknuo točku do koje sam naumio.

Parobrod, čijoj sam plavoj grobnici došao u posjet, sagrađen u Škotskoj 1908., bio je pravi ljepotan; dug 84,55 m i širok 11,6 m, imao je 2069 brt. Luksuzan, vitkog trupa nimalo nalik današnjim futurističkim plovećim kućama ili hotelima, do početka rata plovio je na redovnoj putničkoj liniji Trst-Pula-Mali Lošinj-Zadar-Split-Dubrovnik-Herceg Novi-Kotor, koju je prelazio za nepuna 24 sata. Mogao je primiti do 300 putnika, a imao je 35 članova posade. Bio je dio one priče o pomorskoj orijentaciji koja je više-manje nestala, pa se tako danas, ploveći duž zapadne i istočne obale Istre, više ne može susresti nijedan putnički brod na redovitoj liniji. Tek je Pula u sezoni na jedvite jade povezana s Malim Lošinjem i Zadrom. Istina, ove su se godine dogodili pomaci uvođenjem hidroavionskih veza prema kvarnerskim otocima i srednjem Jadranu. Tako se nakon gotovo čitavog stoljeća dogodio veliki *come back* putničkih hidroaviona u pulsku luku.

S prvim danom Velikog rata Baron Gautsch je mobiliziran za potrebe prijevoza uglavnom žena, djece i staraca koje vojne vlasti evakuiraju iz južnog dijela Küstenlanda, ugroženog ratnim sukobima na granici Monarhije i Crne Gore, na njegov sigurniji sjever.

I dok je Baron Gautsch 12. kolovoza u posebnoj misiji, četvrtoj u tjedan dana rata, isplovjavao iz bokokotorskog zaljeva na put prema Trstu s usputnim uplovljavanjima u luke u koje bi i inače uplovio, na drugom su kraju Jadrana minopolagači K. u. K. Kriegsmarine³⁷ postavljali minska polja,

³⁷ K. u. K. Kriegsmarine: *carska i kraljevska ratna mornarica*

kako bi zaštitili ulaz u Pulu, svoju glavnu pomorsku bazu. Stoga su dan prije u Trstu časnici Barona Gautscha brifirani od vojnopomorskih vlasti i detaljno upoznati s obveznim kursom plovidbe na području oko Pule.

Tog kobnog 13. kolovoza, u vrijeme kada je minopolagač polagao zadnje protubrodske mine u minskom polju ispred Pule, Baron Gautsch je plovio u visini Pule, u koju je trebao prema redu plovidbe uploviti.

Što se točno događalo na komandnom mostu jurećeg parobroda, nikad se neće doznati. Jurećeg, jer je Baron Gautsch plovio svojom maksimalnom brzinom od 17 čvorova, koju je kapetan naredio još pri isplavljanju iz Malog Lošinja, kako bi nadoknadio izgubljeno vrijeme i u Trst stigao prema redu plovidbe u 18:00. Nakon toga predao je zapovjedništvo 1. časniku i povukao se u svoju kabinu. Naime, u Malom Lošnju kapetan je mimo plana na brod ukrcao putnike koji su se vraćali s ljetovanja i tako zamalo za dvostruko prekrcao brod, što je prouzročilo kašnjenje u isplavljanju. Zbog prekrcanog broda i kašnjenja kapetan je odustao od uplovljavanja u pulsku luku. Vjerojatno je odustajanje od uplovljavanja u Pulu bilo razlog što je brod, dosegnuvši visinu pulskog lukobrana, ostao ploviti kursom uz obalu, iako su vojnopomorske vlasti dva dana ranije u Trstu odredile plovidbu najmanje 15 nautičkih milja od obale i tu naredbu ponovile u zadnjoj uputi danoj kapetanu u luci Malog Lošinja. U istrazi o nesreći utvrđeno je da je 1. časnik mimo znanja zapovjednika svoje dežurstvo predao 2. časniku prije kraja gvardije i napustio komandni most, otišavši na ručak s uglednim putnicima. No, ostalo je nerazriješeno kako nitko od brodske straže³⁸ na mostu jurećeg broda nije uočio signale s minopolagača SMS³⁹ Basilijs (koji je polagao mine na sjevernom minskom polju kada je Baron Gautsch prošao 3 nautičke milje od njega), a koje je on upućivao signalnim zastavicama i topovskim pucnjima?

U 14:45 sati odjeknula je strašna eksplozija i u samo sedam minuta Baron Gautsch je potonuo na dubinu od 40 metara, odvevši u smrt između 334 i 339 putnika i članova posade. Tragediju je uspjelo preživjeti njih svega 190. Na brodu je bio i veći broj djece mlađe od 10 godina, koje je posada uspjela smjestiti u čamac za spašavanje i čamac spustiti u more, no u panici nitko nije prerezao užad kojima je bio vezan za tonući brod pa je brod za sobom na dno povukao čamac s djecom. Akcijom spašavanja preživjelih, u kojoj su

³⁸ brodska straža: *dežurstvo posade koje traje 4 sata počevši od 00:00 sati*

³⁹ SMS: *Seiner Majestät Schiff, brod njegovog veličanstva*

sudjelovali ratni brodovi iz pulske luke, zapovijedao je časnik Janko Vuković Podkapelski, koji je, kojeg li slučaja, četiri godine kasnije izgubio život kao komandant bojnog broda SMS Viribus Unitis, potonuvši s brodom i dijelom posade nakon diverzantske akcije izvedene podvodnim minama.

U zadatku evakuacije Baron Gautsch preplovio je 1810 nautičkih milja i prevezao 2855 putnika.

Vojne su vlasti nekoliko dana tajile tragediju broda i putnika.

Njegova je olupina otkrivena tek 1951., a službeno je locirana 1958. Sedamnaest godina kasnije prikazana je u tv emisiji Tajne Jadrana. 1995. olupina je proglašena zaštićenim pomorskim lokalitetom. Dosad je tijekom istraživanja s nesretnog broda izvađeno 78 predmeta, koji su pohranjeni u Pomorskom muzeju u Puli. Danas mjesto potonuća predstavlja prvorazrednu ronilačku atrakciju koju mogu razgledati (samo organizirano uz dozvolu) i manje iskusni, jer je zbog visine broda (25 m) dovoljno zaroniti već na dubinu od kakvih 15 do 20 metara.

Ploveći nad ovim spomenikom prošlosti, zažalim da i sam nisam ronilac. Kakva se nevjerojatna slika roniocima ukaže kad zarone na mjesto tragedije, pokazao mi je moj mladi prijatelj Marko i sam ronilac. 100 metara dugačka olupina, bez jarbola i dimnjaka leži na potpuno ravnom morskom dnu.

S tri kratka piska sirene oprostim se od potonulog broda i zaplovim dalje.

PRED ROVINJOM SVETI IVAN NA PUČINI

Gotovo na pola puta između svjetionika Porcer ispred najjužnije točke Istre i onog na rtu Savudrija, najzapadnijoj točki Istre, nalazi se svjetionik Sveti Ivan na pučini. Nevelika gola hrid istog imena nosi osmerokutnu, 15 metara visoku kamenu kulu s glavnim i pomoćnim svjetlom i pod njome isto tako kamenu jednokatnicu svjetioničara. Stalnu posadu svjetionika odavno je zamijenilo daljinsko upravljanje i posvemašnja automatizacija pa su danas u svjetioničarevoj zgradi uređena dva apartmana, namijenjena turistima željnim osame i avanture.



Sv. Ivan

Akvatorij oko Rovinja, ispred kojeg se hrid nalazi, opasan je za plovidbu, jer osim što je u njemu dvadeset otoka, otočića, hridi i grebena, prepun je i pličina i brakova. Usto, u drugom dijelu ljeta na tom su području česte nevere i pijavice koje dodatno ugrožavaju plovidbu područjem uz obalu.

Hrid ima svoju legendu, nastalu davno prije izgradnje svjetionika. Legenda kaže kako je mletački dužd plovio galijom u Rovinj, kad mu se brod našao u neveri. Prijetila je opasnost od nasukavanja na hrid Sveti Ivan, pa se dužd zavjetovao u molitvi da će, ako sretno uplove u Rovinj, zapaliti Sv. Ivanu svijeću visoku kao katedrala. Svetac je uslišao duždevu molitvu, no ovaj je, žureći u Veneciju, zaboravio na svoj zavjet. Nekoliko mjeseci kasnije dužda je na istom području ponovno uhvatilo nevrijeme. Galija se razbila o hrid i čitava je posada zajedno s duždom izginula. Otada se, kažu, za olujnih noći mogu čuti krici mornara s potonule galijske. Kada se u takvoj noći zapali svijeća u prozoru svjetionika, krici utihnu, a nevera brže prođe.

Svjetionik je sagrađen 1853. godine i pripada sustavu svjetionika koje je tokom XIX. stoljeća K. u. K. Monarhija sagradila duž istočne obale Jadrana kako bi povećala sigurnost plovidbe. Zbog visine (23 metra nad morem) njegovo moćno svjetlo, vidljivo 24 morske milje, pokazuje noću siguran kurs mimo arhipelaga koji ima površinu od 65 ha i pravo je groblje davno potonulih brodova. B Bl (2) 10 s; bijelo svjetlo u bljeskovima 2 u grupi, trajanje 10 sekundi, njegova je karakteristika po kojoj pomorci u dubokom mraku i olujnom moru prepoznaju svjetionik.

Plovidba svakim arhipelagom priča je za sebe i neponovljiv doživljaj otkrivanja, pa tako i rovinjskim arhipelagom, kojemu se upravo približavam.

Najveći otok u njemu je Crveni otok; zapravo dva otoka: Sveti Andrija i Maškin spojena morskom prevlakom, nesumnjivo najljepši otok arhipelaga i turističko odredište, naseljen još u prapovijesti i antici. Na njegovoj se obali i danas mogu pronaći ostaci rimskih građevina. U Veštrima, nedalekoj uvali na kopnu, rođen je sveti Maksimilijan, ravenki biskup iz VI. stoljeća, koji svoj biskupski štap duuguje Crvenom otoku ili, kako se nekada zvao, Serra. Kao mladić, Maksimilijan je oručijem živu na otoku, pronašao zakopano blago koje je predao caru Justinijanu, a ovaj ga je za zahvalu imenovao biskupom. Dobar dio svoje imovine na otoku Maksimilijan je nakon smrti ostavio benediktinskom redu koji je na otoku imao samostan. Za velike epidemije kuge u XV. stoljeću samostan je napušten. Obnovili su ga dalmatinski franjevci. Prvi gvardijan

tog samostana bio je Ivan Kapistran, kasnije proglašen svetim. Rođen na području današnje Italije, kao propovjednik proputovao je čitavu Europu, branio sa svojom četom Beograd kada ga je napao sultan Mehmed II. Umro je 1456. u Iloku, gdje je i pokopan. Franjevci su na otoku proveli gotovo tri i pol stoljeća baveći se ribarstvom, poljodjelstvom i malom brodogradnjom. Kada je Napoleonovim porazom kod Austerlitz i potpisivanjem mirovnog sporazuma u Požunu 1805. godine,⁴⁰ Istra nakratko priključena Francuskoj, samostan je rasformiran, a otok proglašen općim dobrom i prodan na licitaciji. Otada samostanski kompleks često mijenja namjenu, a otok vlasnike. Tako je, između ostalog, samostan jedno vrijeme bio uljara, pa tvornica vapna i cementa, kojoj je crkveni toranj služio kao dimnjak. A vlasnici otoka bili su i austrijski nadvojvoda Karl Stephan, admiral zaslužan za izgradnju Pule kao ratne luke i barun Georg von Hütterott i tršćanska obitelj Esher. Na otoku je poznati tršćanski prirodoslovac Tommasini u XIX. stoljeću popisao 183 biljne vrste pa otuda valjda potječe i talijanski naziv otoka Serra. Vlasnici su se stalno međusobno natjecali tko će bolje i ljepše urediti otok i čija će vila biti otmjenija pa iz tog vremena je i njegova današnja ljepota.

Danas su stare otočke građevine smještajni turistički kapaciteti, a čitav je otok idilični turistički raj.

Vis-a-vis stare gradske luke Rovinja šumovita je Sveta Katarina, najbliži otok gradu, koji pod krošnjama stoljetnog bora skriva romantični hotel s pogledom na čarobni beskraj otvorenoga mora. U orkanskom nevremenu 2002. godine stradao je najveći dio te stare borove šume. Ostali otočići arhipelaga su nenastanjeni.

Uz arhipelag vezana je još jedna legenda. Prema njoj na otočiću pored Svetog Ivana na pučini, nekad davno poluotoku, koji se nakon snažnog potresa odvojio od kopna, postojao je grad. Je li to Cissa, svojevrsna jadranska Atlantida- nestali potonuli grad. Cissi koja je zasigurno postojala, baš kao i mitskoj Atlantidi ne zna se točna pozicija pa ju neki smještaju i nešto južnije oko rta Barbarige. U XIX. stoljeću rađena su opširna podvodna istraživanja pri čemu su južno od Svetog Ivana na pučini na dnu mora pronađeni ostaci zidova i ulica za koje se drži da su ostaci Cisse.

⁴⁰ Požunski mir: sklopljen u Požunu (staro ime Bratislave) između poraženog Napoleona i Austrije. Francuska dobiva Veneciju, Istru, Dalmaciju i Boku kotorsku.



Rovinj s morske strane

Prođem prolazom između Svete Katarine i lukobrana stare gradske luke u kojoj kakofoniju boja starih kuća upotpunjuje slika privezanih barki i nastavim ploviti uz jugozapadnu, stjenovitu obalu poluotoka.

Iza punte na drugoj strani poluotoka pogled, kakav je vidljiv samo s mora, plijeni mi pažnju. Red starih romantičnih katnica čije su fasade obojene tradicionalnim pastelnim bojama, natiskane jedna do druge, doslovno je zašao u more. Pred svakom mali molić na koji se izlazi ravno iz kuće. Tipična slika otočnih mjestašca kakvu susrećem na srednjem Jadranu. Ne kažu uzalud da je slikoviti Rovinj najprimorskije mjesto na sjevernom Jadranu. Pitoresknost završava manje idiličnom slikom - velikim parkiralištem tik uz more. U kursu prema ulazu u Limski kanal, Sveta mi Eufemija, simbol Rovinja, ostaje po krmi, dok na posljednji otočić u arhipelagu, Figarolu, gledam preko desnog boka. Od vrha poluotoka na kojemu se smjestio najstariji dio Rovinja do iza punte na ulazu u kanal, nanizano još nekoliko modernih turističkih naselja i resorta, mahom izgrađenih u vrijeme betonizacije obale u svrhu masovnog turizma. Prava se turistička industrija smjestila na tom relativno malom području uz rovinjski akvatorij, umiješavši se u tisućljetni sklad grada i mora, stvorivši teški, ali ipak pomirljiv konglomerat prošlosti i ovodobnosti.

A onda dosegmem rt Sveti Križ i evo me na ulazu Limski kanal.

JE LI LIMSKI KANAL DOISTA FJORD?

Na ulazu u kanal spuštam jedra. S flokom ide lako. Rol iz kućne radinosti Ive, starog jedriličara s Delfina, kojeg smo montirali prije nekog vremena, namotava jedro bez greške. Pri spuštanju glavnog jedra moram iz kokpita na palubu. More nije pretjerano valovito pa to nije problem, ali sam ne uspijevam istovremeno održavati strogo kurs u vjetar, spuštati i pribirati jedro. Nije mi od pomoći ni *lazy jack*⁴¹. I ovako slabašna, bura čas napuhne jedro, čas ga isprazni pa mi svaki čas zapne ili letvica jedra ili podizač o njegove konope. Ostario sam; to ti je! Trebao sam zaći u kanal i potražiti zavjetrinu, ali želim već od ulaza u kanal punu preglednost na ovu izuzetnu ljepotu zapadne obale.

⁴¹ *lazy jack*: naprava od konopa i platna u koju se spušta glavno jedro



Limski kanal

Plovidba Limskim kanalom što se duboko zavukao u kopno, za kojeg kažu da ga je ispravnije zvati zaljevom, podsjeća me na plovidbu kanjonom rijeke Krke (kojim plovim gotovo svake godine), naravno u malom jer; niti su mu obale onako visoke i strme, niti on onoliko vijuga, a i dužina mu je puno kraća (kojih 6 nautičkih milja).

Dok se Jutarnja zvijezda promiče mimo rta na vrhu kanala, obuzme me lagani dojam neizvjesnosti putovanja u nepoznato; isti onaj koji me svaki put obuzima za plovidbe Krkom. Stvara ga kopno što se čas s jedne, čas s druge obale spušta u prolaz, ne dajući pogledu naprijed, što pobuđuje iščekivanje. Još otkako sam prije tri sata prošao pored strme obale poluotoka Muzil na ulazu u pulsku luku, obala nigdje toliko kao ovdje ne nadvisuje vrh jarbola Jutarnje zvijezde. Sjeverna, lijeva strana kanala je u odnosu na južnu viša i strmija pa mi, dok ju gledam odozdo, djeluje stvarno nepristupačnom. A južna? Kao neka tajanstvena tamna sjena ogleda se njezina šumovitost na zeleno-modroj površini mora. Pod dojmom tv serije Vikinzi bez puno mašte i posve lako, mogu si zamisliti kako plovim kakvim fjordom; dubokim morskim rukavcem kojeg su daleko na sjeveru Europe izdubili ledenjaci klizeći s planina prema moru. Očito zbog te posve lake prispodobe Limskog kanala nordijskom fjordu, kanal je krajem 50-ih godina prošlog stoljeća bio scenom za neke kadrove filma o Vikinzima s Kirkom Douglasom u glavnoj ulozi, a početkom 60-ih i scena za „Duge brodove“, filma o Vikinzima s Richardom Widmarkom u glavnoj ulozi. Otuda valjda i potječe ono pogrešno mišljenje kako je Limski kanal najjužniji europski fjord, iako je on morem potopljeni dio Limske drage. A hoćete li taj morski dio Limske drage kao i ja, zvati kanalom ili zaljevom, odlučite sami.

Još jedna zabluda vezana uz Limski kanal. Postoji nedokazano vjerovanje da ponornica Pazinčica, nakon što nestane u dubini Pazinske jame, ponovno izvire u Limskom kanalu. U jednom od romana Julesa Vernea, glavni junak Sandorf i prijatelji bježe iz zatočeništva u pazinskoj tvrđavi i kroz ponor Pazinčice dopiju u Limski kanal. Iako Verne nikad nije bio u Istri, vjerno je, prema opisima drugih (putopisca Charlesa Yriarte), opisao pazinski kaštel, Rovinj i Vižinadu, kroz koje je Sandorf, nakon što je završio u Limskom kanalu, nastavio bježati od austrijskih žbira.

I što dublje zalazim u kanal, to sve više poistovjećujem tajnovitost krajobraza s onom kakva vlada oko nedalekog Dvigrada. Iako ne plovim u neizvjesnost poput Morgana, mogu u mislima vjerno predočiti prizor star

nekoliko stoljeća. Elegantni jedrenjak pod skraćenim jedrima – ili ga možda tegle čamcima, oprezno klizi prema dnu kanala. Sva je posada u gvardiji. U košu na vrhu jarbola osmatrači. Na pramcu mjerači dubina spremni. Topovi izvučeni na mjesta i napunjeni, otvori za topovske cijevi na oba boka podignuti, baklje za potpalu fitilja upaljene, topnici i njihovi pomoćnici pomno prate kakvo sumnjivo kretanje obalom. Sir Henry na mostu uz timun durbinom pretražuje obalu.

Brda s jedne i druge strane kanala već su se posve približila. Sunce još nije doseglo zenit pa se sjena još nadvija nad krajem kanala. Srebrni sunčev odbljesak ostavio sam negdje usput.

U dnu kanala na lijevoj obali kulni restoran u kojemu sam prvi put jeo školjke. Kamenice i pidoći, netom izvađene iz mora, ostavili su dubok i nezaboravan trag u mojoj hedonističkoj duši. Vrijedilo bi privezati Jutarnju zvijezdu i priuštiti si zasluženu kasnu marendu od školjaka. No, sva su mjesta na maloj rivi, osim onog namijenjenog izletničkom brodu, zauzeta, a gumeni sam bajbot⁴² nesmotreno ostavio na Delfinu, pa ne mogu ni na sidro. Izletnički brod krcat znatiželjnim i razdraganim putnicima što je vjerojatno doplovio iz Rovinja ili Vrsara, nestrpljivo se gura prema onom jedinom slobodnom vezu. Utješim se time što ću za koji dan u Limski kanal kopnom i tada si neizostavno priuštiti marendu od školjaka.

Godinama poslije filmskog uprizorenja Limskog kanala kao fjorda, tu je na samom kraju kanala stajalo vikinško naselje, prava atrakcija za one koje je put nanio. Bilo je to vrijeme u kojem se još s jednog na drugi kraj poluotoka putovalo cestom što prolazi s jedne na drugu stranu na mjestu gdje se kanal, posve uzak i plitak, stopio s Limskom dragom.

Zbog šumovite obale, mnogobrojnih vrulja i miješanja morske i slatke vode, Limski je kanal oduvijek bio raj za ptice, divljač, mrijestilište mnogih vrsta riba, stanište i uzgajalište školjki. Kako je usto i slikovit, pun ostataka kulturno-povijesnih spomenika i karakterističan za Istru, ispunjavao je uvjete da bude zakonom zaštićeni krajolik. To je i postao pa tako zauvijek može ljubomorno čuvati svoju djevičansku ljepotu od čovjekove destrukcije.

⁴² bajbot: *tender, pomoćni čamac; najčešće ga koriste jedrilice, kako bi posada mogla do obale*

Zahvaljujući tome plovidba Limskim kanalom ostaje nezaboravan doživljaj, posve u skladu s promoviranim turističkim sloganom „Jadran, kakav je nekad bio“. No, takvog je Jadrana danas, nažalost, sve manje i manje.

Vrijeme je da prekinem romantično putovanje kroz prošlost i vratim se sadašnjosti, pa okrenem Jutarnju zvijezdu za 180°.

Romantika Limskog kanala prestaje odmah čim sam na izlazu iz njega zaplovio na sjeverozapad. Priča o kampovima i resortima s druge strane, tu se nastavlja. Prvo mi se u vidokrugu pojavio otočić Koversada - naturistički raj, najpoznatiji u Hrvatskoj i jedan od prvih u Europi, osnovan daleke 1961. Odjednom može primiti 5000 gostiju. Donekle je prihvatljivo što se na otok ne može kamp-prikolicom ili kamperom, naravno niti automobilom - već isključivo šatorom.

Oplovim s vanjske strane otočića, a do njega odmah drugi: Sveti Juraj. Štiti zajedno s lukobranom vrsarsku luku u dubokom zaljevu. U njezinu sigurnost uplovljava se i doslovno kao kroz neka uvijek otvorena vrata u lukobranu. Šarenilo brodica, njihovo mnoštvo i pogled na stari Vrsar što se od mora penje stožastim brežuljkom, razgali mi dušu.

Na svom sam landranju nailazio i na druge romantične gradiće što se uzdižu nad morem kao i Vrsar (Veprinac, Brseć, Mošćenice, Plomin), no gledajući iz kokpita Jutarnje zvijezde stari mi Orszero djeluje najromantičnije. Jesu li tome presudile njegove šarene fasade, ili možda brodice što su prepunile luku?

Na najzapadnijem rtu istarskog poluotoka nalazi se svjetionik Savudrija. Ja ovaj put neću do najzapadnijeg rta Istre i njegovog svjetionika. Pri planiranju landranja morem nisam ni zamislio ploviti dalje od Vrsara iz više razloga. Desetak i više sati plovidbe, koliko mi treba od Delfina do Savudrijske vale i isto toliko natrag, remeti mi koncepciju jednodnevnog izletničkog putopisanja. A kada bih već i doplovio do njega, dakle duž čitave zapadne obale Istre, bilo bi pravedno ploviti i dalje sve do Muggie. Za plovidbu slovenskim i talijanskim teritorijalnim vodama nemamo ni ja ni brod potrebne papire. Uostalom, u daljnjem putopisanju ionako ću kopnom duž obale pa ću tada obići sva ona predivna mjesta, gradiće i gradove na njoj. I one pokraj kojih sam danas plovio, i one do kojih nisam stigao. A obilazak svakog od njih i morem i kopnom nesumnjivo bi doveo i do ponavljanja već ispričanog. Zadnji sam put plovio duž gotovo čitave zapadne obale Istre, od Pule do Umaga, početkom



Na počinku

ovog stoljeća, s prijateljem na njegovoj devetmetarskoj jedilici Spica. Zbog kratkog jesenskog dana i vjetra u pramac, plovidbom na jedra ne bismo za dana doplovili do Umaga pa smo plovili na motor.

I tako sam pred Vrsarom ponovno promijenio kurs za 180 stupnjeva kako bih zaplovio natrag prema Delfinu.

A stylized map of Croatia is shown in the background. The landmass is white, while the surrounding sea and neighboring land areas are dark gray. The map is centered and occupies most of the page.

II. DIO



MIHOLJSKO LJETO,
JESEN I ZIMA
2016.



Pogled na Dragomeru

1. A SAD KOPNOM I MOREM OD BRONČANODOBNIH CASTELLIERA DO SUVREMENIH RESORTA

*„Mislili smo da je
njihova možda bila prošlost,
ali budućnost je sigurno naša.“*

Mate Balota

Iako je misao u podnaslovu napisana u nekom drugom vremenu i za drugačiju priliku, čini mi se djelomično primjerenom i kontekstu ovog (ali i svih drugih) poglavlja putopisa, pa i vremenu današnjem.

I duž dobrog dijela zapadne obale, baš kao i na istočnoj strani poluotoka, cesta vodi uz more ili blizu njega. I ovdje ona prolazi kroz niz starih pitoreskni priobalnih gradića i mjesta, danas odreda poznatih turističkih odredišta od kojih povijest većine seže i dalje od antike.

Sto godina poslije Horvatovih landranja Istra je top-destinacija u turističkoj ponudi Hrvatske pa ne iznenađuje podatak kako su između 5 ovogodišnjih najturističkih odredišta u Hrvatskoj: Rovinja, Poreča, Dubrovnika, Medulina i Umaga, čak 4 iz Istre, od toga 3 s njezine zapadne obale. Slično je i s turističkom ponudom u slovenskom pa i onom minijaturnom talijanskom dijelu poluotoka.

Neka mjesta na zapadnoj obali poluotoka, poput Rovinja, Poreča ili slovenskog Portoroža, bila su poznata odredišta i u vrijeme Horvatovih putovanja, istina ne toliko kao Opatija. Horvat je, putujući Istrom, zaobilazio „... mjesta, koja su za većinu putnika, tada kao i danas bila cilj putovanja u Istru – Opatija i ostalu liburnijsku rivijeru. On tih mjesta zamalo da i ne spominje

u svojoj knjizi.⁴³, jer kaže: *Ne volim ići putovima, kojima svatko i svašta hoda: i čovjek i stado i zmija i crv i mrav, već ja tražim putove i staze i diskretne stazice kojim domaći i to sasvim domaći ljudi hodaju.* No, takvih puti danas u Istri gotovo da i nema. Zaobilazio je Horvat i mjesta u kojima je živjelo pretežno talijansko stanovništvo, što je objasnio onom prvom rečenicom u svojem putopisu: *I tako se uputim u Istru, našem hrvatskom narodu u pohode.*

Putujući Istrom danas, mimoilazim se, ne samo s automobilima stranih registarskih tablica i na zabačenim putima, već i s biciklistima, motoristima pa i pješacima u najtajnijim dijelovima Istre. Stoga putopisac ne može zaobići činjenicu kako je danas mnogim suvremenim hodočasniciima cilj putovanja cijela Istra, a ne samo odabrani dijelovi njezine obale.

Dakle ne mogu, sve i da hoću, putopisati o Istri i pritom zanemarivati tu i takvu njezinu sadašnjost, baš kao što ne mogu zanemarivati ni njezinu spomeničku baštinu, jer se međusobno susreću, isprepliću i nadopunjuju više ili manje skladno i u prostoru i u vremenu.

Što se tiče krajobraza, zapadna je obala ponajviše niska, pitoma i pristupačna, pa mi putovanje uz nju nije onako atraktivno kao putovanje duž istočne obale. No cesta na zapadnoj obali, gledajući odoka, dakle ne zbrajajući kilometre ispisane između dva crvena kružića na karti Istre, u puno većoj dužini prati obalnu crtu ili njezinu blizinu. Zapravo, samo se na mjestima znatno udaljuje od mora. Pa ipak, otvorenog pogleda s nje na more gotovo da i nema. Uvijek je tu negdje, ali zaklonjeno najčešće zelenom zavjesom ili kakvom uzvisinom.

Ono što krajobrazu zapadne obale daje poseban šarm, je njezina razvedenost s bezbroj otoka, otočića i hridi nanizanih od rta Kamenjaka na jugu do Červar Porata više Poreča.

⁴³ Rojnić, Ante. 1950. *Istra i djelo Franje Horvata Kiša*. Recenzija uz II. izdanje Istarskih puti.

MEĐU SUHOZIDIMA, KAŽUNIMA I SREDNJOVJEKOVNIM CRKVICAMA

Dakle, da bih sustigao sadašnjost, krenuo sam iz Pule davno iscrtanim putima na karti crvene i sive Istre, dijelovima koje Istrijani tradicionalno nazivaju prema imenima većih gradskih središta: Puljština, Pazinština, Poreština, Bujština.

Pod Velim vrhom pulski je zaljev najdublje zašao u kopno. Posvuda uokolo napuštena vojna i industrijska postrojenja. Iako su novije obiteljske kuće zašle među stare kamene i spojile se s gradom i nedalekom rivom, ovdje se još može naići na *štih* radničkog prigradskog naselja iz doba Monarhije. Suvremeni resorti i hoteli na drugoj su strani grada, a atraktivna obala prostranog pulskog zaljeva još čeka dogovor urbanista, konzervatora, restauratora, građana i investitora, što će stoljećima utvrdama okovanom zaljevu ali i gradu koji je i nije na moru, bar što mu se rive tiče, vratiti dušu kakvu imaju oni što su se nanizali obalom sjeverno od njega.

Cesta kojom ću danas, počinje gotovo u nivou mora pa se nastavlja lagano uspinjati udaljujući se od njega. Na Velom vrhu odvede me lijevo kako bi nakon odvojka za Štinjan, prigradsko naselje, nastavila pratiti obalnu crtu. Do Fažane stalno sam mu blizu, ali ga ne vidim. A onda se u Fažani cesta vrati moru. Čas mi se nudi, gledam mu modru površinu kako se u daljini spaja s nebom u srebrnoj crti horizonta, čas se skriva iza bogatog raslinja što s obje strane prati cestu kao kakav zeleni suhozid. No, ovako, stalno uz more, ne mogu do Rovinja jer ceste od Barbarige dalje nema. Postoje tek poljski puti - bijele cestice, među kilometrima starih kamenih suhozidova, kojima znaju tek domaći.

Zato ću putem od Fažane do Barbarige odabrati jedan od nekoliko putova koji će me odvesti do onog glavnog, što iz Pule vodi kroz unutrašnjost zapadne Istre i tako nakratko prekinuti putovanje uz obalu. Vratit ću se obali i moru nakon što prođem *kus* puta njime i kod Bala skrenem lijevo na cestu za Rovinj. Na rivi u Rovinju ponovno sam na moru.

Unutar prostranog kraja zapadne Puljštine što se proteže između Fažanskog kanala, Vodnjana i Bala kroz koji vode, između maslinika i bršude, svi oni putovi od mora, u zaštićenom sam kulturnom krajoliku. U zemlji sam antičkih iskopina ruralnih vila i uljara, suhozida i kažuna,



čarobnih srednjovjekovnih crkvice oslikanih freskama sa zvonnicima na preslicu i lopicama, starih stancija i austrougarskih fortifikacija. Zato putnik ne može ostati ravnodušan dok prolazi tim ravnim i jednoličnim, ali tajnovitim, krajobrazom. Bezbroj puta može prolandrati njegovom obalom i pustopoljinama, mimo porušenih suhozidova i zaraslih maslinika, labirintom zamršenih poljskih putova, utabanih tko zna u kojem stoljeću prije Krista, koje presijecaju putovi što ih je gradila Austro-Ugarska za potrebe obrane Pule, otkrivajući pritom uvijek iznova nešto novo.

Najmanje dva stoljeća prije Krista i dva milenija poslije njega, ovdje neumorne ruke otimaju crvenu zemlju kamenu (ili je možda obrnuto) gradeći od njega u poljima suhozide: dugačke, široke, visoke ograde. Uz suhozide građene bez ikakvog veziva (otuda suhozidu i ime) neizostavno idu kašuni – čudesna kamena spremišta u poljima, koji usprkos tome što ih ne drži nikakvo vezivo, stoje stoljećima. Gradnja kašuna je nasljeđe europske narodne arhitekture, pretežno na prostoru Mediterana. Zlatno doba gradnje istarskih kašuna je XVIII. i XIX. stoljeće, a prostor oko Vodnjana najveća je koncentracija kašuna na Mediteranu.

Uz obalu dva antička nalazišta: Dragomera sjever i Dragomera jug. O ljepotama dviju *ville maritime* na tom području, rimski senator i perfekt Cassiodoro napisao je 537.- 538. kako one zbog svoje raskoši i ljepote izgledaju kao dva bisera. Ponešto od te njihove biserne ljepote sačuvano je do danas, kao što je raskošni mozaik u vili Dragomera jug s motivom nosoroga. Uz vilu je sačuvana i jedina zabilježena rimska kovačnica s talioničkom peći na istočnoj obali Jadrana, podignuta u V. i VI. stoljeću, kada je vila temeljito obnavljana, nakon što je u IV. stoljeću stradala od požara.

Nešto dalje na rtu Barbarigi mala je i dobro očuvana pozadinska utvrda, koja je pripadala austro-ugarskom sustavu obrane Pule. U tom je sustavu obrambena grupa Barbariga, građena od 1898. – 1914. kao zaštita Pule sa sjeverozapada i pristupu Fažanskom kanalu, imala 7 utvrda, a prostirala se na 150 ha.

Ono što putnik ne može uočiti lutajući ovim prostorom, vidljivo je iz zraka. Ostaci zemljišnih matrica antičkih centurijacija i jugera, koji su razgraničavani suhozidima. Način je to na koji je u doba Rima bilo podijeljeno obradivo zemljište. Jedna centurijacija bila je veličine 710 x 710 m i imala je 200

jugera. Veličina jednog jugera iznosila je dakle 2.520,5 m², što je odgovaralo površini koja se može izorati s parom volova u jednom danu.

Vozim jednim od onih putova što vode od mora. On će me pored Mednjana odvesti do ceste za Bale.

Nekoliko novijih i posve novih mednjanskih kuća okupilo se oko ruševne kamene kuće tradicionalnog izgleda s *baladurom*, ispred koje stoji isto tako ruševna šterna. Usprkos starosti ovo je ustvari „novi“ Mednjan. Onom starom, antičkom, ostatke skriva makija s druge strane ceste. Tu su negdje i ostaci jedne od antičkih vila od kojih je prema legendi nastao gradić Vodnjan. Legendu je zabilježio biskup Tommasini. A ona kaže da je Vodnjan nastao odlukom 7 antičkih naselja iz okolice današnjeg Vodnjana da se udruže radi jačanja zajedničke obrane. Odluka gdje će se razvijati novo naselje, pala je u mjestu Sv. Lovro, čije srednjovjekovne tragove Vodnjanci još i danas nazivaju *grumazzo delle sorte* - ostaci gdje je bačena kocka tj. donesena odluka.

Netom prije Mednjana zamalo sam previdio puteljak koji će me uz stari suhozid odvesti u istinsko doba antičke i srednjovjekovne Istre. Istinsko, jer otkako sam iza Fažane napustio cestu uz more, kao da prolazim između replika tih dvaju povijesnih razdoblja. Batvači, a naročito Golubinjak, usputna mjestašca, prepuna su novih suhozida koji okružuju mlade maslinike što skrivaju posve nove kašune, ali i nove kuće, čije su kamene fasade imitacija tradicionalne gradnje. Kao da me okružilo neko novo stilsko razdoblje. Razotkriva ga bjelina kamena, ali i poneka jako loša imitacija, koja graniči s neukusom.

Uzak puteljak koji sam jedva uočio u gustom vazdazelenom zidu što prati cestu, nasut tucanikom, vodi me do romaničke crkvice svetog Martina iz XII. stoljeća na kraju kratkog suhozida, okruženu maslinama, *boškom*, i makijom.

Zvonik na preslicu kojemu nedostaje zvono, krov apside prekriven kao nekad *škriljama* i stručak uvelog cvijeća zataknut na zabravljenim vratima, savršena je slika jednog davnog vremena zarobljenog u sadašnjosti.

Kroz otvor, kojeg umjesto drvenih zatvaraju vrata od kovanog željeza, navirim se u skromnu unutrašnjost. Jednobrodna crkvice s apsidom oslikanom freskom izblijeđenom od starosti i posve jednostavni oltar - kamena ploča na postolju. Iako bez ukrasa i crkvenog inventara, djeluje sveto, duhovno,

umirujuće, ali i tajnovito istovremeno. Baš kao i nedaleka Sveta Foška. Veću, poznatiju i očuvaniju crkvicu na osami s lopicom bez krova i danas masovno posjećuju hodočasnici, jer se mjestu na kojemu se nalazi, kao i samoj crkvici pripisuju iscijeliteljske moći.

Uokolo, uz ceste prema Balama i na drugu stranu prema Kanfanaru, osam je srednjovjekovnih crkvice. Uz dvije spomenute tu su još Sveti Franjo, Sveta Margarita, Gospa od Zdravlja, Sveti Mihovil, Sveti Tomo, Sveti Geronim, ali i ostaci davno napuštenih naselja iz doba antike i srednjeg vijeka. Uz Mednjan to su Gusan, Banjole, Gajana...

O kakvom se bogatom kulturno –povijesnom krajoliku radi, govori podatak da je u polju zapadno od Vodnjana na lokalitetu Banjole, postojala trobrodna bazilika sv. Mihovila, s tri polukružne apside (!). U bazilici se bogoslužje obavljalo do prve polovice XV. stoljeća, a onda je napuštena. Od njezinih ulomaka izgrađena je crkvica svetog Mihovila, koja i danas stoji. Ostaci bazilike otkriveni su 1907. godine.

Nešto dalje s druge strane ceste za Bale, cestica me odvede u Gajanu. Tipično istarsko selo današnjice u blizini kakvog gradskog središta, okrenuto turizmu i poljoprivredi, okruženo suhozidima i kašunima. Povijesni dio sela okružuju ovovjeke obiteljske kuće čiji vlasnici, ako ih ne iznajmljuju, u njima stanuju i putuju kao nekad na *delo* u Pulu, Vodnjan, Rovinj...

Područje oko Gajane bilo je naseljeno još u prapovijesno i rimsko doba. Stara Gajana koja se spominje od XIII. do XV. stoljeća kao Gaianum, Gaglianum, bila je udaljena oko 2 km od današnjega sela, na lokalitetu Turnina, gdje još stoje ostaci crkve sv. Ivana evanđelista, kojoj je do danas sačuvan tek napola porušeni romanički zvonik.

U epidemijama kuge i ovaj dio Istre je opustio. Ponovo je naseljen u XVII. stoljeću izbjeglicama iz Dalmacije. U zlatno doba Austro- Ugarske tu je živjelo između 150 i 170 žitelja.

Zla je istarska kob ponovno zadesila selo u doba talijanske vladavine kada je 10 godina bilo posve pusto, a onda ga je pred kraj NOB-a njemačka vojska spalila i ubila 15 stanovnika.

Kod Bala, utvrđenog gradića na niskom humku, cesta me je već daleko odvela od mora. Još sam na zaravni, no brda oko Limskog kanala i

Limske drage sve su mi bliža. Ugledao sam ih odmah čim sam ispod Bala skrenuo s glavne ceste i krenuo prema Rovinju udaljenom 12 kilometara.

NA MONKODONJI, BRDU DUNJA SUSRET S PRAPOVIJEŠĆU

Desno od ceste Bale - Rovinj, koji kilometar prije nego što će završiti na rovinjskoj rivi, bijela me cestica uzbrdo vodi do zaravnatog dijela brda na kojemu, okruženi niskim raslinjem i opojnim mirisom istarskih livada, spavaju ostaci drevne gradine.

Ne znam što me više očaralo kada sam nakon kilometra vožnje, prvo između kuća, a onda kroz polja, izašao iz automobila. Da li tajanstvena obredna jama na ulazu, iskopine prapovijesnog grada u kojemu je prema arheološkim nalazima na otprilike 50 tisuća m² živjelo 1000 ljudi, ili pogled na ostatke nekada očito moćnih i visokih zidina nad njom, građenih u čudesnoj tehnici suhozida. Ili, možda, najviši dio grada na gotovo ravnom platou s kojeg puca pogled na savršen sklad plodne zelene nizine i modrine mora po kojemu su prosuti brijunski otoci u daljini, rovinjski odmah tu nadohvat ruke i brda nad Limskim kanalom. Po okolnim brežuljcima koji nadvisuju Monkodonju, bršuda i makija skrivaju ostatke manjih obrambenih utvrda i tumula – obrednih gomila.

Iako je ovo ljeto toplo, uokolo je, začudo, sve zeleno. Vazdazeleni pokrov priobalne Istre, hrast medunac, čemina i makija, nudi se ovdje nedaleko mora u punoj raskoši.

Grad, čije ostatke danas zovemo Monkodonja (nazvanog prema toponimu brda na kojem se ostaci nalaze), nastao je u kasno brončano doba, između 2000 i 3000 godina prije Krista. Izvorno, na veneto dijalektu, brdo se zove Moncodogna – brdo dunja.

Činile su ga tri stepenasto posložene cjeline - upućuju me poučne ploče postavljene duž puta kroz prapovijest donjeg grada u kojemu je živio puk, gornjeg u kojem su živjeli obrtnici i tvrđave-akropole. Prvi red obrambenog zida čija je dužina iznosila preko jedan kilometar, bio je visok oko tri metra i isto toliko širok i imao je oblik nepravilne elipse čija je dulja os iznosila do 300 m, a kraća 120 m. Kamene blokove od kojih su građene zidine, a neki



Na brdu dunja

su bili teži od tone, vadili su stari graditelji na licu mjesta. Tako su dobivani terasasti dijelovi unutar gradine pogodni za gradnju kuća. Zbog ljepote što mi hrani dušu nikako da krenem sa zaravni na vrhu iako je sredina dana i zvizdan opalio po izvaljenim kamenim blokovima i zidinama. Na trenutak požalim što nije vrijeme zalaska sunca pa da gledam kako crvena kugla lagano tone u more. Stao bih iza ostatka zida što mi je za leđima i uokvirio sliku zalaska između dva gotovo idealno okomita završetka suhozida povezana na vrhu nadvojem - isklesanim kamenim pravokutnikom, nekad vratima kroz koja se iz donjeg grada ulazilo u akropolu.

Monkodonja je jedna od 436 prapovijesnih castelliera - gradina koliko ih je, pretpostavlja se, bilo u Istri. Samo ih je oko Rovinja 50-ak. Ova je otkrivena 1953. godine i otada se sustavno istražuje.

Na ostacima tih gradina stari su Rimljani podizali svoje. U srednjem vijeku za vladavine Venecije i Austrije, na rimskim ruševinama podignuti su svi oni prekrasni kašteli - gradići gradinskog karaktera koji krune mnoge vrhove poluotoka ili pak utvrde – kašteliri, poput Rašpor grada, Kožljaka, Petropilosa, koji su danas, nažalost, samo ruševine. A u novo doba, za Austro-Ugarske (u Puli i na Velom Brijunu), fortovi, još moćnije i snažnije kamene utvrde od kaštela.

ROVINJ: SPOJ STAROG I NOVOG

Ako su gradići kroz koje sam do sada prošao u oba landranja Istrom njezini biseri, onda je Rovinj jedan od njezinih dragulja. Prilazeći mu s mora razotkriva se u svoj svojoj ljepoti. No, dolazeći kopnom treba mu zaći u tkivo kako biste mu otkrili ljepotu.

Negdje oko mjesta na kojemu sam s bijele ceste za Monkodonju ponovo izašao na onu glavnu, koja otud gotovo pravocrtno vodi u Rovinj, počinje uobičajena slika svakog grada - njegovo predgrađe.

Slijeva i zdesna uz cestu poredane obiteljske kuće, građene u novije doba. Na početku tog niza okružuju ih prostrane okućnice, pomno uređene, među koje se uvukao pokoji maslinik. Što odmičem dalje prema središtu, to su okućnice manje, a kuće zbijenije, a onda cesta, sada već gradska ulica, zađe u tipično gradski ambijent. Odvojci slijeva i zdesna, što su do sada vodili u



Rovinjska veduta

polja iza kuća uz cestu, postadoše ulice. Dvije najšire vode s jednog na drugi kraj grada i k onim turističkim naseljima koje sam nedavno gledao ploveći duž obale. Na kopnu rovinjski turistički raj počinje jugoistočno od Svete Katarine, marinom i hotelom.

Uskoro onaj niz obiteljskih kuća zamijeni niz stambenih i poslovnih zgrada razvedenih pročelja s balkonima i lođama, velikih prozora, a onda malo-pomalo i kamene kuće, mirnih linija i malih prozora. U starijem sam dijelu Rovinja. Ulica dotad ravna, oštro zavine, prođe uz malu oazu zelenila i završi rivom. Promet koji je još od Bala bio gust, ovdje je gotovo stao. Treba mi strpljenja ali i malo sreće da u toj gužvi nađem slobodno mjesto za parkiranje. Našao sam ga u jednoj od pokrajnjih ulica. Umiješam se u gomilu preplanulih ljudi koji kao rijeka teku u oba smjera duž rive.

Utonem u mirise krema za sunčanje, svježine dezodoransa, mora i soli. Okruže me jezici za koje znam i one za koje ne znam kamo bih ih svrstao. Krenem prema najstarijem dijelu grada slijedeći masu koja u laganom ritmu, gotovo s noge na nogu, šeće rivom od marine i hotela na početku zaljeva. A taj prostrani zaljev kao da je podijeljen na dva manja. Rt što se ispružio prema Svetoj Katarini, koja je tu odvojena od kopna kanalom širokim svega 70 metara, zatvara s juga južnu luku. Sa sjeverozapada ju zatvara poluotok koji je još u XVIII. stoljeću bio otok. Na njemu se između III. i IV. stoljeća počeo razvijati utvrđeni grad na ostacima histarske gradine i antičkog grada, spuštajući se od vrha otoka prema moru.

Sjednem na jednu od terasa, tik do mora. Za leđima mi kafići, oštarije, restorani, picerije, natiskani jedni do drugih u dugačkom nizu kuća, koje obojene toplim bojama Mediterana okrenute moru u isječku luka prate obalnu crtu i zatvaraju staru luku. Zbog jarkih boja njihovih inače jednostavnih fasada bez dodatnih uresa i balkona, djeluju živopisno. Jedna mi zdesna privuče pažnju. Zamusane boje terakote odskače od ostalih zbog jednostavnog, možda baš zato prekrasnog, kamenog luka nad balkonskim vratima na prvom katu.

Ispred mene, točno nasuprot mjestu na kojem sjedim, prostran gradski trg otvoren prema luci. Između, barke i brodice pretrpale luku. Toliko



Jednostavnost i profinjenost

ih je da su vezane u redovima u četverovezu⁴⁴. One u prvom redu vezane su na rivu, a u sljedećima za one u redu ispred i iza njih. Skočiš s rive na pramac prve, pa preko njezine krme na pramac barke iza nje i tako redom..., kao u kakve dječje igre.

S trga, očito nastalim nasipavanjem mora pri spajanju otoka i kopna, počinje uspon kroz onaj srednjovjekovni Rovinj u kojem na zaravnom vrhu stoji Sveta Eufemija, jedna od prepoznatljivih veduta Rovinja.

Ispijena čaša taman na mjeru rashlađenog muškata - mirisnog vina, a povjetarac što je između Svete Katarine i poluotoka iznenada stigao s mora, poigravši se usput s listovima novina gosta do mene, podsjetite me da mi je vrijeme krenuti dalje. Hodam duž rive prema trgu, stalno s pogledom čas na barke i brodice, čas na onaj niz kuća duž rive, u potrazi za radionicom drvenih brodova o kojoj sam ovih dana čitao u Glasu Istre. U njoj se izrađuju batane, tradicionalne ribarske barke, ponos i duša pomorskog Rovinja. Našao sam ju na početku Velikog mola. Na otvorenom, pod tendom kako bi se zaštitio od sunca, posljednji sjevernojadranski graditelj drvenih brodova obnavlja jednu batanu. Stara je barka već zasjala novim sjajem. Još joj treba do kraja ispisati ime i ponovo može zaploviti morem oko Rovinja. Dugačka je lista čekanja, 3 godine, onih što žele obnoviti ili dati sagraditi ovu tradicionalnu barku rovinjskog akvatorija. Različite varijacije batana susrećemo na obje obale Jadrana. Riječ je o barci ravnog dna koje pri plovidbi stvara specifičan zvuk. Otuda joj navodno potječe i ime nastalo od riječi *battere* (udaranje) na što asocira zvuk pri plovidbi. Zbog svojeg oblika batana je pogodna za plovidbu i ribolov u plitkim, obalnim vodama. Rovinjska batana duga je između 5 i 8 metara i ne postoje dvije identične po dimenzijama. To je stoga, što su stari majstori gradili batane najčešće u prizemljima svojih kuća, pa su im dimenzije diktirale veličine raspoloživog prostora. Umijeće izgradnje rovinjskih batana zaštićeno je kao nematerijalno kulturno dobro hrvatske kulturne baštine. Danas batanu, uz vesla kao tradicionalni pogon, uglavnom pokreće vanbrodski motor koji je 60-ih godina prošlog stoljeća zamijenio jedro latinskog tipa. Rovinjani su jedra svojih batana bojali pastelnim bojama i ukrašavali geometrijskim simbolima radi raspoznavanja. U sklopu Ekomuzeja, batana ima svoju stalnu izložbu *Kuća o batani* ili po domaći *muóstra*.

⁴⁴ četverovez: način vezivanja broda ili barke pri kojem su oni postavljeni okomito na privezište, pramcem ili krmom

Nastavim šetnju s jednog na drugi kraj prostranog zaljeva, kojega kao da je grad obgrlio.

Iza Velikog mola, bijelog od ispiranja mora, izlomljeni je lukobran, nalik slomljenom krilu, možda galebovom, koji ga uz neopisivu dreku opsjedaju. Naslonjen na rt, ispružen u more štiti luku od zapadnih vjetrova i valova. Od lukobrana dalje, duž obalnog dijela poluotoka nad kojim je stara gradska jezgra, nastavlja se ulica. U početku duž kuća okrenutih moru, a onda povrh litica s ostacima nekadašnjih bedema, što se slijeva strmoglavljaju u more, a zdesna uspinju k prostranom platou na kojemu stoji Sv. Fuma. Iza rta na vrhu poluotoka, druga još prostranija, ali manje atraktivna uvala. Dugačka kamena obala za privez onih koji su u prolazu, i ogromno parkiralište što se protegnulo između obale i ulice.

Zapravo, na toj strani grada sve mi se čini nekako većim, prostranijim, jednoličnijim. I ribarski brodovi privezani uz obalu. I onih nekoliko vila što proviruju iz svojih parkova preko parkirališta. I ulica što vodi iz grada. Toliko različito od one slike pune dinamike u staroj luci.

Tek pogledom s drugog kraja, radi kojega sam odšetao niz betonsko molo, ponovno obuhvatim prepoznatljivu sliku. Kuće, koje kao da izranjaju iz mora i Sveta Eufemija povrh njih, odavde vidljiva u svojoj veličini.

Na povratku potražim put kroz labirint uličica do zanimljive građevine pored koje sam samo prošao na putu za luku s druge strane poluotoka. Napravivši *đir* oko grada, ponovno sam se našao na onom trgu s kojega sam krenuo.

Četverokutni toranj iz XII. stoljeća s reljefom mletačkog lava, kakav su Mlečani velikodušno postavljali gotovo u neograničenom broju po svim gradićima svojeg dijela poluotoka. U terakotacrveno obojeni toranj kao jedna od prepoznatljivih veduta Rovinja, čest je motiv na razglednicama grada. A onda od njega krenem uzbrdo labirintom starih kamenih uličica prema Svetoj Fumi, kako u Istri od milja zovu Eufemiju.

Uspom do vrha poluotoka i Sv. Eufemije vodi pravim labirintom kamenih uličica stisnutim živopisnim kućama, izlizanim skalnadama, ispod volti, preko pjaceta. Sve je istovremeno i spokojno i mirno i prepuno dinamike. Isprepleću se i sudaraju ljudi, mirisi, zvukovi s tišinom, tako znakovitom za stare kamene gradiće. Iako je u Rovinju sve tu nadohvat ruke, lako se na



Rovinjska kaleta

trenutak izgubiti u tom konglomeratu restorana, kafića, galerija, suvenirnica, stalno nastanjenih kuća, apartmana za iznajmljivanje i onih koje vlasnici ljubomorno čuvaju samo za svoj odmor. *Grisia* – jedna od širih uličica što vodi uzbrdo, najveća je i najpoznatija hrvatska galerija slika i skulptura na otvorenom.

Nakon uskih uličica, prostrani plato ispred Svete Eufemije s ostacima srednjovjekovnih bedema i ostacima iz doba antike, djeluje gotovo kao zaseban prostor u gradu. Priča o impozantnoj crkvi na vrhu brijega, koja je zbog svoje prepoznatljivosti stoljećima orijentir nautima što plove duž zapadne obale poluotoka, počinje s vremenom vladavine cara Dioklecijana krajem IV. stoljeća. Ovog rimskog cara porijeklom iz Dalmacije smatra se najvećim progoniteljem kršćana. U njegovim je progonima stradala i sveta Eufemija.

Eufemija je rođena 290. godine u gradu Kalcedonu nedaleko Carigrada. Bila je iz ugledne patricijske obitelji. Kao kršćanka bačena je u tamnicu. U zatočeništvu je hrabrila druge zatvorenike, potičući ih da muke prebrode vjerom u jednog Boga i tako se priklone kršćanstvu. Zbog toga je bila podvrgnuta još većim mučenjima. Naposljetku je bačena u arenu s lavovima, no oni ju nisu napali. Umrla je 304. godine, u dobi od 15 godina na pijesku borilišta. Njezino tijelo pokopano je u rodnome Kalcedonu. Na tom je mjestu, nakon što je car Konstantin dao kršćanima slobodu, sagrađena crkva. Kad je Kalcedon osvojila perzijska vojska, sarkofag s njezinim ostacima premješten je u Konstantinopolis. Za vladavine cara Nicefora, koji je bio veliki protivnik svetačkih slika i moći, sarkofag je 800. godine nestao preko noći iz Konstantinopolisa. Te iste godine u srpnju, za jedne olujne noći, pred Rovinj je doplovio sarkofag s tijelom svete Eufemije. Cijeli dan su žitelji grada bezuspješno pokušavali konjskim zapregama i volovima izvući teški kameni grob na obalu, dok im u pomoć nije prišao dječak s junicama rekavši okupljenom mnoštvu da mu se ukazala sv. Eufemija i zatražila da dođe pomoći izvlačenju sarkofaga. Dječak je s lakoćom sa svojim slabašnim životinjama izvukao teški sarkofag na obalu i odvuкао ga na vrh brijega na kojemu je bila župna crkva sv. Jurja. Od tog događaja crkva nosi ime svete Eufemije, nove zaštitnice grada Rovinja. U X. stoljeću sagrađena je na mjestu stare crkve veća trobrodna. S vremenom i ona postaje pretijesna za mnoštvo vjernika koji su hodočastili na grob sv. Eufemije, pa je u prvoj polovini XVIII. stoljeća sagrađena današnja crkva i opremljena bogatim inventarom. Sarkofag svete otvara se vjernicima i hodočasnici svake godine 16. rujna, kada se



Panorama

slavi i Dan grada. Pored crkve nešto je mlađi zvonik sagrađen po uzoru na zvonik sv. Marka u Veneciji, na čijem je vrhu postavljen kip sv. Eufemije koji se okreće oko svoje osi snagom vjetra. Usprkos bolnom artritisu nisam odolio, da se s mnoštvom ostalih ne popnem po njegovih (mislim) 190 stuba na vrh visok 61 metar zajedno s kipom. Ne znam što me se više dojmilo: penjanje strmim drvenim stepeništem kroz njegovu unutrašnjost ili pogled s vidikovca na grad i okolicu.

Doista nisam nigdje na sjevernom Jadranu susreo toliku sinergiju grada i mora kao u Rovinju.

Rovinj je vjerojatno rodno mjesto Simeona Battistellea, arhitekta i graditelja, kojega smatraju jednim od najvećih stvaratelja druge polovine XVIII. stoljeća na istarskom poluotoku. Podignuo je kip sv. Eufemije na vrh zvonika, a iza njega je ostala i nedovršena desna bočna strana crkve „... koju je izveo baroknom mekoćom od fino tesana kamena“ (Hrvatski biografski leksikon).

CUL DA LIMO

Spuštajući se od Svete Eufemije prema parkiranoj automobilu, razmišljam o nastavku putovanja. Iz Rovinja ću u Vrsar, kako sam i odredio nikada napisanim itinerarom landranja poluotokom.

Da se između Rovinja i Vrsara nije smjestio Limski kanal, ova bi dva gradića bila gotovo susjedi, vjerojatno povezani cestom što bi putovala uz more. Ovako, da bih stigao u Vrsar, moram uokolo. Prvo natrag na dobru staru E751, ili istim putem kojim sam od nje stigao u Rovinj, ili cestom koja vodi bliže južne strane Limskog kanala. Potom se spustiti po E751 u Limski kanal do mjesta gdje kanal završava, a počinje Limska draga, a onda se odmah uspeti na sjevernu obalu kanala i duž nje voziti kakvih 12 kilometra do Vrsara.

Na drugu stranu Limskog kanala moguće je stići i drugim putem, Istarskim ipsilonom. Nešto sjevernije on je vijaduktom premostio Limsku dragu. Sagrađen krajem XX. stoljeća, kako bi se skratilo putovanje cestom E751. Izgradnjom zapadnog kraka Istarskog ipsilona nekoliko godina poslije, postao je sastavni dio tog pravca. Naravno, da sam za povratak na E751 izabrao lokalnu cestu i to pravac kojim još danas nisam prošao i zato na prvom

kružnom toku skrenem lijevo put Valalte, na samom ulazu u Limski kanal. Niz resorta i kampova smještenih duž obale na jugu, koji je grad prekinuo, nastavlja se s ove strane sve do ulaza u Limski kanal.

Prođem pitoresknim Rovinjski selom, vikendaškim rajem Rovinjana kojega je cesta razdvojila. Desno je stari dio mjesta s obnovljenim kamenim kućama, a lijevo onaj novosagrađeni.

Da vozim duž Limskog kanala, jednog od najljepših i najtajanstvenijih mjesta na zapadnoj obali, dade se naslutiti tek po još udaljenim brdima što s obje strane okružuju kanal, a u nastavku i Limsku dragu. Ubrzo stižem do njih i prometne E751 koja je iz Pule stigla ravnicom, pa sada traži prolaz među brdima. Netom što sam izašao na nju, brda koja sam gledao putujući usporedno s kanalom, sklope se oko mene. Slijeva su ona što s ove strane nadvisuju Limski kanal, a zdesna ona koja prate trideset -kilometarsko vijuganje Limske drage, kopnenog nastavka Limskog kanala. Nisu odveć visoka, pa ipak nakon gotovo ravnog priobalja što se prostire od uvale Budava na istočnoj obali na sjever do Kanfanara, djeluju respektabilno, jer se cesta između njih nizom zavoja spušta gotovo do same razine mora. Put i nije odviše dug i eto me časkom do mora i kraja kanala od kojega se cesta počinje uspinjati na njegovu sjevernu stranu. Kraj kanala pod gotovo okomitom kamenom stijenom, stisnut strminama, ima nimalo romantično ime Cul da Limo – Limska guzica.

Zastat ću tu da se popnem do Romualdove spilje. Sveti Romuald (952.-1027.) , benediktinski redovnik i isposnik u Istru je donio nauk sveca iz Nurcia. *Da, u Istri možete doista vidjeti izvorišta zapadne civilizacije!*, zapisao je za svog kratkog boravka u Istri. Prema legendi, nakon pustinjačkog života i lutanja Apeninskim poluotokom, stigao je do Istre. Dvije godine je s braćom gradio samostan u Kloštru ovdje nad Limom, a onda se povukao u osamu u spilju na obali kanala. Kako u njoj nije pronašao mir, preselio se u ovu, kojoj se sada penjem. Uska, mjestimice i vrlo strma, gotovo kozja staza vodi do spilje 194 metra nad morem. Kroz gustu makiju i bršudu s vremena na vrijeme uhvatim pogledom djelić kanala svakim korakom sve dublje i dublje pod cestom. Iako je moguć razgled spilje, u ovo vrijeme bila je zatvorena za posjetitelje. Ulaz u spilju je nizak, a čitava spilja dugačka je 105 metara, ravna i prohodna. Sv. Romualdo u njoj je živio godinu dana. Dvije-tri godine nakon što ju je 1005. napustio, spilju su počeli obilaziti hodočasnici.



Romualdova spilja

Umoran, gladan i žedan nakon uspona odoh se počastiti buzarom od pidoća, na koju sam namjeravao još dok sam Jutarnjom zvijezdom plovio kanalom.

Uspón na vrh sjeverne obale kraći je, strmiji i atraktivniji od spusta s vrha na suprotnoj obali. I dok je spuštanje bilo iščekivanje, uspinjanje je intrigantno razotkrivanje. Uska zavojita cesta i gusti promet ne daju da dignem pogled s nje, pa ipak hvatam krajičkom oka gotovo djevičansku ljepotu modrog vodenog traga, što vijuga uokviren zelenilom lijevo od mene.

Visoko sam nad kanalom. Vidikovac slijeva nad samim rubom kanala okupirali su turisti. Neopisiva gužva vlada na tom malom zaravnatom prostoru s kojega bih mogao neometano, da mogu zastati, do mile volje uživati u pogledu na, odjednom od sunčevih zraka, posrebreanu površinu kanala.

Odmah do vidikovca skretanje za Vrsar. Pogled na kanal tristotinjak metara duboko dolje, zakloni bršuda. Cesta do Kloštra, prvog od nekoliko naselja nad Limom, vodi rubom strmine nad kanalom. Iako ga više ne vidim, osjećam mu blizinu - bit će zbog onog djevičanskog razotkrivanja.

Ime Kloštar potječe od klaustera, latinskog naziva za samostan. Ništa neobično za Istru u kojoj gotovo svaki toponim ima barem dva do tri oblika, da kloštar nije i kajkavska riječ.

Iako su ostaci samostana udaljeni tek kakvih stotinjak metara od jako prometne ceste, ovdje vlada idilično ozračje. Visoka, održavana *boška* nadvila se nad prašnjavu bijelu cesticu, koja vodi u suprotnom pravcu od skupine kuća što čine naselje, igrajući se sjenom lišća koje treperi na vjetru s mora. Na osunčanoj strani nevelika lokva usred zelene livade. Prije nego se cestica izgubi u bršudi što je zaposjela nekada očito park šumu - samostanske zidine.

Samostan sv. Mihovila osnovali su krajem X. stoljeća benediktinci. Crkveni red s motom „*Ora et labora*” (Moli i radi) ostavio je u kulturi, znanosti, ekonomiji i obrazovanju Istre ali i čitave Hrvatske neizbrisivi trag. Stoga ne čudi kako je samostan ubrzo postao središtem velikoga posjeda što su ga neprestano uvećavale darovnice istarskih plemića. Nakon što su ga benediktinci u XVII. stoljeću napustili, samostanski je posjed postao feud, a u XIX. državno vlasništvo Monarhije. A danas? Danas su od samostanskog kompleksa sačuvani tek ostaci ranokršćanske kapelica iz VI. stoljeća u kojoj su tragovi fresaka s natpisima i pokraj nje veća samostanska crkva iz XI. stoljeća,



Kloštar

građena u ranoromaničkom slogu s polukružnom apsidom. U ostatku njezine apside očuvane su zidne slike nepoznatoga benediktinskoga majstora iz istog stoljeća. Očuvani su i dijelom zidovi samostana, s klaustrom u kojemu je romaničko grlo cisterne. No, drvena su vrata zabravljena, a ostaci zida visoki pa mi preostaje slikanje onog što je vidljivo izvana, a to, nažalost, ne datira iz srednjeg vijeka. Ovdje je neko vrijeme boravio i sv. Romuald dok je gradio samostansku crkvu, a onda se nakon njezine izgradnje povukao u osamu špilje koju sam netom obišao.

Mogao bih natrag na cestu i nastaviti putovanje prema sljedećem odredištu poznatim putom. Ispred mene, kako kakav izazov, stoji nakrivljeni putokaz usmjeren na bijeli put koji se gubi među bršudom što je počela osvajati onu park-šumu uokolo samostanskih zidina. *Pirat bar 5 km!* Usto i oznaka da je prašnja cestica zapravo i biciklistička ruta broj 171. A tih je ruta posvuda po Istri i pravi su mi izazov. Da nemam godina koliko imam, sjeo bih na bicikl i krenuo kroz Istru biciklom. Bez sumnje bih Istru doživio daleko više nego vozeći se automobilom.

Dakle, krenem li tim putom zasigurno ću stići nekud; možda ne ravno u Vrsar, ali na obalu Limskog kanala jamačno da.

Iako je danas u Istri gotovo nemoguće pronaći onu istinski nedirnutu prirodu, što i nije ništa neobično s obzirom na tehnologiju i način življenja, čini mi se kako je ova cestica i krajobraz kojim vodi, toj vrijednosti dosad najbliža. Zapravo vozim zaštićenim šumskim rezervatom Kontija preko 140 godina starim staništem bijelog graba, najveće i najbolje sačuvane zajednice ovog drveta u Istri.

Putom nisam prošao kroz nikakav zaselak, pa ni napuštenim selom. Nisam ih čak ni vidio u daljini, niti sam koga sreo, pa ipak posvuda uokolo, doduše nenametljivo, ljudskih ruku djelo. Čas slijeva, čas zdesna usred šume polje. Uzorano, obrađeno, zasađeno. Jedanput malo, drugi puta veliko – prostrano, uokvireno brežuljcima. Kao da putujem Zagorjem. I što sam bliže kraju puta, polja su veća.

Iako čitavim putom vozim nedaleko obale, Limskom kanalu ni traga. A onda sasvim nenadano zdesna mi strmi kratki usjek vodi ravno k moru. Biciklistička staza 171 zapravo je kružna, što sam ustanovio kasnije, proučavajući kartu i vodi od Vrsara do Kloštra jednom rutom, a natrag u Vrsar

drugom. Negdje sam usput u Kontiju, što je već iza mene, prečicom prešao s jedne na drugu rutu.

Uz more na ulazu u pećinu Pirates bar! I ovo je osamljeno mjesto na obali kanala povezano s pričom o Henryu Morganu i njegovom blagu. Iznad pećine 122 metra visok brežuljak Mukaba krije na proplanku skromne ostatke prapovijesnog castelliera. S vrha Mukabe, na kojem je i osmatračnica s koje se nadzire pojava požara, ali i pruža predivni pogled na Sv. Eufemiju, Limski kanal i šumu Kontija nad njime, Vrsar i njegove biserne otočiće.

Nešto dalje prema ulazu u kanal u prostranom polju vrsarski aerodrom. Još je danas dugi put preda mnom pa ću ovdje prekinuti idiličnu vožnju i vratiti se na asfalt, taman pred Vrsarom.

VRSAR I FUNTANA

Ma koliko god puta posjetitelj dođe u Vrsar, uvijek će iznova ostati zanesen njegovom romantikom. Istina, pogled s mora na stožasto brdo gusto načičkano kamenim kućama, otkriva mnogo više te romantike no pogled s ceste koja se tu, u njegovom podnožju, razdvaja na nekoliko pravaca, ostavljajući putniku na volju da krene putom desno, ravno ili lijevo. Odabrao sam onaj put ravno, što se uspinje kroz povijesnu jezgru starog Orsera, a onda me s njegovog vrha spusti na rivu. I Orsero su nekada opasivali bedemi, srušeni kao i mnogi po drugim kaštelima, kad su minule opasnosti, kako bi se skućeni gradići mogli razvijati. Ostavim auto na rivi i krenem obalom.

Ispred mene luka zaštićena lukobranom i otokom, baš kao i rovinjska ili nešto dalje porečka, novigradska...prepuna plovila što viju hrvatske i strane zastave, nestrpljivo očekujući da im skinu *cime*, pa da zaplove, nespутani poput galebova i čigri, što jutrom ispred lukobrana dočekuju ribarice na povratku u luku. Lijevo i desno duž obale i prema ulazu u Limski kanal i prema Poreču, zakriti od pogleda vječno zelenim uzvisinama, poredane plaže, kampovi, resorti, hoteli današnjeg Vrsara u kojemu je gotovo sve podređeno turizmu.

Za leđima mi grad što se uspinje brdom. Usprkos svemu novovjekom što ga okružuje, još čuva šarm vremena u kojem je u njemu (1743. i 1744. godine) boravio Casanova, što je nesporno, jer je veliki avanturist i zavodnik o tome pisao u svojim memoarima. Kao spomen na te boravke neodoljivi



Giacomo u Vrsaru ima ulicu koja nosi njegovo ime. A da je, osim što je tu ljetovao i ljubovao, govore legende.

Na vrhu 54 metra visokoga brežuljka stajao je kaštel, ljetna rezidencija porečkih biskupa i župna crkva, oko kojih se razvilo podgrađe utvrđeno bedemima. Nije mnogo ostalo od više puta tokom minulih stoljeća preuređivanog kaštela, koji je obnovljen 2001. godine i u privatnom je vlasništvu. Danas je tu i galerija jednog od najpoznatijih hrvatskih slikara, Ede Murtića, kojemu je Vrsar bio drugi dom. Gradnja nove župne crkve sv. Martina započeta je 1804. godine, jer je tadašnja postala premala. No u jeku radova (1805.) vlast u Istri preuzeli su Francuzi. Novouspostavljena vlast prekinula je radove, a sav neugrađeni materijal prodala. S nastavkom gradnje pokušalo se pred Veliki rat, čak su prikupljena i sredstva, no objava rata spriječila je njezin nastavak. Gradnja je nastavljena 1920. Građena je postepeno u fazama, kako su tekli usporedni radovi rušenja stare župne crkve i kako su prikupljivana sredstva, pa je posvećena tek 1935. Stari Vrsar ima još jedan kuriozitet. Zvonik župne crkve, posve nalik nekadašnjim srednjovjekovnim zvoncima po Istri, građen je od 1989. do 1991. godine (!). Presudno je za gradnju zvonika bilo mišljenje grupe arhitekata koje je predvodio geofizičar Mohorovičić, a koji su 1952. vršili arhitektonska snimanja kulturno-povijesnih spomenika na području zapadne Istre. Osvrnuvši se na Vrsar, akademik Mohorovičić je zapisao: *Sam gradić Vrsar smjestio se na vrhu brežuljka i prema tome pripada tipu uobičajenom na istarskom području. Zanimljivo je, međutim, spomenuti prema općem dojmu njegove siluete i općem reljefu njegove mase promatrane iz zaljeva ili s prilaznih točaka prema gradu, da nedostajanje zvonika kao kompozicijskog akcenta ovakve historijske urbanističke aglomeracije... čini njegovu opću plastiku amorfnom, neorijentiranom i lišenom zaključne kreativne dominante. To je naročito uočljivo ako se ovaj primjer uspoređi s Motovunom, Pićnom, Sv. Lovrečom Pazenatičkim, Rovinjom, Piranom, Buzetom, Bujama, Plominom... i mnogim drugim gradićima Istre kod kojih je potpuno definirana naglašena vertikalna u općoj silueti naselja.*

Nije se oduvijek u Vrsaru živjelo na brdu. Stara rimska Usaria, očito veće naselje, bila je smještena tik do mora o čemu u luci svjedoče mnogobrojni nalazi iz doba antike. Na jednom od antičkih ostataka u ranom srednjem vijeku podignuta je romanička bazilika Svete Marije od mora. Iako je u svojoj dugoj povijesti nekoliko puta pregrađivana, čime joj je mijenjan izgled, povjesničar umjetnosti Ljubo Karaman za nju kaže: *Vrsar ima široku trobrodnu*

romaničku baziliku na stupovima, koja je sačuvala svoj prvobitni utisak crkve bliske ugođaju jednostavnih starokršćanskih građevina. Neposredno uz ovaj biser romanike, skriveni od pogleda, u dvorištu opasanom kamenim zidom, prekriveni zemljom, ostaci su jedne od najstarijih ranokršćanskih bazilika u Istri. Bazilika je podignuta u IV. stoljeću, očito neposredno nakon što je car Konstantin Veliki Milanskim ediktom dozvolio kršćanima slobodu ispovijedanja. Ostaci bazilike otkriveni su 1935. godine. I sama okolica Vrsara, na potezu od Limskog kanala do Funtane, prepuna je ostataka nekadašnjih vila rustica.

Desno od luke na uzvisini - kamenolom iz čijeg su kamena građene mnoge venecijanske palače i mostovi. Ljeti se u njemu održava kiparska škola, a radovi nastali u njoj, krase Vrsar. Kamenolom nadvisuje svojevrсни vidikovac, vjerojatno ostatak starog postrojenja. Uspentram se s mukom i oprezom na njega kako bih uživao u pogledu. Među 18 otočića i hridi vrsarskog arhipelaga i hrid je Orlandin. Ime je dobio po bijesnom junaku Orlando, iz epskog spjeva Ludovica Ariosta, najboljeg književnog ostvarenja talijanske renesanse. Ploveći duž vrsarskog arhipelaga Orlando je u bijesu mačem zasjekao hrid i tako je hrid zajedno s Vrsarom uveo u još jednu legendu koja pjeva i o ljubavi.

Između Vrsara i Funtane, mjestašca kojih 2 km od Vrsara, park je skulptura Dušana Džamonje, velikana suvremenog hrvatskoga kiparstva. O njemu ugledna likovna kritičarka Jasia Reinhard 2000. godine piše: *...sa stvaralačkim radom dugim gotovo pola stoljeća, Džamonja je jedan od najuglednijih umjetnika u Europi.* Na prostranoj zaravni što se od ceste za Poreč pružila do mora, Džamonja 1970. gradi kuću, studio i park skulptura. Dvadeset osam skulptura nastalih od 1963.- 1996. rađene u metalu, plastici i mramoru, nevjerojatnih i apstraktnih formi, uglavnom većih dimenzija, razasuto je po uredno podšišanom travnjaku ispresijecanom puteljcima, okruženog s tri strane cestom, zelenilom i niskim zdanjem okrenutim moru. Stojim na zapadnoj strani parka i gledam preko travnjaka i skulptura u daljinu. Srednjovjekovni se Orsero ustobočio na onom svom brdu, kao kakva protuteža suvremenim formama ispred mene. Ima nešto u njemu. Nije taj gradić bez razloga bio inspiracija Murtiću, Džamonji i svim onim kiparima koji su se okupljali u kamenolomu Montraker u ljetnoj školi kiparstva, pa ako hoćete i Casanovi.

Ulaz u Funtanu, što se tiče pravca od Vrsara, čisti je antipod Vrsaru. Ne samo zato jer nema markantni položaj kao stara Orssera, iako se i stara



Džamonja

Funtana nalazi na brdu, pa ni zato jer je daleko manja, već zato, jer mi taj dio Funtane djeluje nedorečeno i pomalo zapušteno. Cesta Vrsar-Poreč s koje se još ne vidi more, iako je u blizini, razdvojila je mjestašce koje ostavlja dojam neke urbane bezsadržajnosti. Desno niz kuća novijeg datuma svojom „zbrda-zdola“ arhitekturom u kojoj prevladavaju kombinacije svih mogućih građevinskih materijala, pravi je primjer kiča i očito „divlje“ gradnje. S druge strane ceste ogroman zabavni park, a do njega gusta šuma bora pod čijim se stoljetnim krošnjama održavaju pučke veselice. Čak ni stara Funtana lijevo od ceste, do koje se treba uspeti blagom uzbrdicom, ne odiše onom skrivenom i tajanstvenom ljepotom kakvu imaju ostali kameni istarski gradići pa i onda kada su ruševni. Vrhom brda okrenut moru dominira kaštel, oveća pravokutna kamena zgrada, prvotno renesansna, pretvorena u stambeni objekt. Još joj se na katu vide puškarnice. Sagradila ga je u XVII. stoljeću obitelj Borisi koja je, bježeći pred Turcima, doselila iz Bara i utemeljila mjesto. Kaštel Borisi je zaštićeni spomenik kulture, ali u privatnom posjedu i to očito daje današnjim vlasnicima za pravo da nekad velebna ulazna vrata ispod venecijanski čipkastog balkona okićenog satelitskom antenom, zamijene aluminijskim i to - eloksiranim u boji zlata. Stražnja strana kaštela okrenuta je crkvi od koje je dijeli prostrani i pusti trg, nekako previše monumentalan. Dojam monumentalnosti pojačava izgled stepeništa što od kuća u podnožju brda vodi na trg. Sa stražnje strane crkve pogled mi zaokupi „vrhunska“ interpolacija u staroj jezgri. Gledam šarenilo upotrijebljenih materijala i boja, podneblju neprimjerenog stila i ne mogu vjerovati. Gadno sam se prevario misleći da su kuće ispod brda vrhunsko djelo neukusa. Nije da nisam dosad već nailazio na ovakve bisere, ali nigdje ih još nije bilo tako mnogo na tako malom prostoru.

Crkva svetog Bernarda i zvonik uz nju sagrađeni su u XVII. stoljeću. Crkva je kasnije dograđivana i obnavljana. U crkvi je grob jednog od Borisija označen grbom obitelji, zatim vrijedna slika na platnu koja prikazuje Bogorodicu s djetetom i svecima i orgulje iz 1878.

Nizbrdicom na drugoj strani trga ponovno se stiže do ceste za Poreč. No, ja ću stepeništem pa lijevo prema luci. Na toj strani brda onu urbanu bezsadržajnost naglašenu s njegove prednje strane, zamijeni uobičajena slikovitost starih ribarskih mjesta, onih u kojima novovjeke kuće višestruko nadvladavaju broj tradicionalnih kamenih kuća. Nijedna ne odskače i ne remeti uspostavljeni sklad, što mi malo olakša dušu. Čini mi se da je u samom



Funtana

mjestu sve podređeno privatnom smještaju, koji je s vremenom iz doba „Zimmer frei“ prerastao u ponudu apartmana. Otuda i dojam prenatrpanosti i neusklađenosti, što mi čuči u podsvijesti još od trenutka dok sam vozeći novim Vrsarom, svojevrsnim podgrađem starog, tek krajičkom oka uhvatio sliku istinskog Orsera na onom njegovom brdu iznad mora.

Prolandrao sam putom do lučice i male marine zavičenih pod dugačak šumovit poluotok, što se istegnuo od podnožja brda na kojemu je povijesno središte Funtane.

Funtana je zbog svog položaja zapravo oduvijek bila više nego podobna za život. Plodna zemlja i obilje vode poticali su od davnina život u njezinom priobalju i na raskošnoj obali - najrazvedenijem obalnom dijelu istarskog poluotoka. Stari su se nauti ovdje opskrbljivali pitkom vodom s brojnih izvora i sklanjali od nevremena. U rimsko je doba od izvora u Funtani do vila maritima u nedalekoj Zelenoj laguni vodio akvadukt. Sve donedavna iz njezinih izvora uz more, po kojima je mjesto i dobila ime, čitava se Poreština snabdijevala vodom. Stoga ne čudi da je danas na tom dijelu obale skoncentrirano 5 kampova, turističko naselje i hotel, a i gotovo svaka kuća u Funtani tokom sezone ugošćuje turiste. U jednom ljetnom danu, na potezu od Valkanela u neposrednoj blizini Vrsara do Zelene lagune pored Poreča, boravi i do 20 tisuća gostiju uz zamalo tisuću stalnih stanovnika Funtane. Bezbrojne gostionice, restorani, konobe, kafići. Kažu da je ovdje njihova koncentracija najveća u Istri. Zajedno s ostalom ponudom priskrbila je Funtani svojevremeno laskavu titulu najturističkijega maloga mjesta na Jadranu.

TRI PIKI OD PICUGI, MORDELA I VELIKI I MALI SVETI ANĐEO

Iako sam u Funtani gotovo na ulazu u Poreč, neću iz Funtane ravno na njegovu rivu. Baš kao i okolica Rovinja, i okolica Poreča ima svoje castelliere – utvrđene gradine nastale u milenijima prije nove ere. Ono što se danas o njima pouzdano zna je, da su njihovi graditelji, starosjedioci poluotoka, gotovo odjednom nestali. Zbilo se to tijekom XII. stoljeća prije Krista, u doba velikih i značajnih promjena. Odnekuda su na ova područja u željezno doba stigli Histri. U mnogim onodobnim gradinama tada prestaje život, dok je u drugima nastavljen, a vjerojatno su podizana i nova naselja istog tipa. No,

najveće promjene u to vrijeme zbile su se u načinu pokapanja umrlih. I dok su oni koji su nestali, svoje pokojnike pokapali – inhuminali, odjednom se pojavio obred incineracije – spaljivanja na najvećem dijelu poluotoka, a trajao je kroz čitavo tisućljeće prije Krista.

Gradine u kojima je nastavljen život, ili koje su podignute nakon dolaska Histra, određene su upravo mjestima pokopa – žarnim nekropolama, podizane u njihovoj blizini ili čak unutar bedema koji su opasivali naselje. *To znači da su nosioci kulture žarnih polja predstavljali osnovnu komponentu u oblikovanju kulture koja se zatim razvijala kroz cijelo prvo tisućljeće prije Krista i koje možemo identificirati s Histrima.*⁴⁵

Danas su poznati položaji 29 takvih žarnih nekropola, od kojih je tek manji broj istraživani. Najgušće su skoncentrirane oko Limskog kanala, naročito s njegove sjeverne strane.

Neposredno pred jednim od ulaza u Poreč putokaz me vodi desno prema Valkirskom polju, što ne piše na putokazu, već on putnike upućuje u mjestašca Dračevac i Montižanu, što i ne bi bilo neobično, jer su spomenuta mjestašca i onih nekoliko zaselaka uz cestu, određena agroturizmom, da vrhovi oko Valkirskog polje ne kriju nešto puno atraktivnije - višetisućljetne tajne. A tajne raspiruju maštu. Ne mislim pritom na svoju, jer ju nažalost ovdje nisam imao prilike koristiti. Naime, mislio sam i pritom se prevario, kako je dovoljno samo odlučiti krenuti u „potragu“ (što je na kraju i ispalo, ali bez navodnika) za Picugima, Mordelom, Velim i Malim svetim anđelom, za koje sam znao da su odmah tu nedaleko od Zelene lagune ili groblja u Poreču. Ono što sam još znao je da su to toponimi brda na kojima su od pamtivijeka prapovijesne gradine i da je to prema nekima *„jedno od najvećih istarskih misterija – drevnom (i u današnjici gotovo potpuno zaboravljenom) arheološkom kompleksu Picugi-Mordele*, pri čemu sam previdio ono što je autor te rečenice napisao u zagradi.

Kako sam znao da se radi o dva karakteristična niza po tri brežuljka (koji nisu označeni na kartama, barem ne onima kojima sam se ja služio landrajući Istrom), vjerovao sam kako ću ih lako pronaći. Iako sam se bez sumnje vrtio oko njih i to poprilično dugo, zbog okolnog reljefa nisam siguran da sam ih uspio identificirati. Neuobičajeno za moja dosadašnja landranja,

⁴⁵ Mihovilić, Kristina. *Histri u Istri*

raspitivao sam se još u Funtani u marini kod domaćih o njima, kao da sam nešto slutio, no oni su me samo blijedo gledali. Trebao sam, a nisam, posumnjati u neuspjeh nastavka današnjeg traganja, kada sam se nakon toga raspitao o njima i u turističkom informativnom punktu u Funtani. Osim što nisu imali nikakav prospekt o tim „gomilama kamenja“, kada sam na karti pokazao gdje bi to trebalo otprilike biti, čudom su se čudili.

Tek sam negdje prije Dračevca, nakon što sam ne znajući već prošao nedaleko od Mordela i 120 metara visokog vrha Picuga, konačno susreo domaćeg čovjeka koji mi je prilično određeno pokazao natrag prema zapadu gdje je 110 metara visok Mali sveti anđeo. Odvratio me od penjanja na jedan od *tri pika od Picuga*, kako domaći nazivaju vrh Picuga i dva neimenovana vrha uz njega. O postojanju gradina na njima moj je sugovornik znao tek površno.

Nakon Valkarina, mjestašca starih kamenih kuća i suvremenih vila s druge strane, tri pika od Picuga, Mordela. Ponovo sam u nedoumici. Koji je od tri vrha Mordela, koji Veliki, a koji Mali sveti anđeo? Gotovo sam siguran da sam ih prepoznao, vozeći bijelom cestom rubom livade s njihove zapadne strane u pravcu Poreča, ali mi nema tko to potvrditi. Ono malo ljudi koje sam usput sreo, stranci su na odmoru u Valkarinu i okolici. Ne znajući što me zapravo čeka popnem li se na jedan od njih, a usto se i dan bližio svom kraju, odustajem od tog nauma obećavši si da ću ih jednom obići bolje pripremljen i po mogućnosti s nekim tko zna put.

Priča o Picugima u onoj publikaciji Histri u Istri i na istoimenoj izložbi postavljenoj u Puli 2014., poprilično je jasna i govori o njima kao lokalitetu žarne nekropole željeznog doba. Na sva tri *pika* stajale su histarske gradine opasane s tri reda koncentričnih bedema. Pretpostavlja se da je postojao i četvrti bedem koji je opisivao sve tri gradine. No mističnošću me nekako više privlači lokalitet Mordela.

Ostaci prapovijesti na njegova tri vrha, a naročito oni na središnjem - Malom svetom anđelu, za stručnjake su još nerazjašnjeni. Megaliti - kameni blokovi raspoređeni u nepotpuni krug - do punog kruga nedostaje 1/4 i to na sjevernoj strani, dovode se u vezu sa Suncem i kretanjem nebeskih tijela. Zato neki o Malom svetom anđelu govore kao istarskom Stoenehengenu. 60-ih godina prošlog stoljeća istraživao ga je arheolog dr. Ante Šonje i došao



U potrazi za Malim svetim anđelom

do spektakularnog otkrića o četiri tisuće godina starom žrtveniku u središtu kamenog kruga.

Dok susjedni vrh Mordele nosi gradinu iz brončanog doba, s druge strane Malog svetog anđela, na Velikom svetom anđelu ostaci su histarske gradine.

Maštu golica i položaj oba niza na terenu. Picugi su okomiti na liniju morske obale, dok je niz Mordele položen u nakošenom pravcu, skoro paralelno s obalom, ali zato pod oštrim kutom u odnosu na tri vrha Picuga. Međusobni položaj Picuga i Mordele neobično nalikuje rasporedu zvijezda u „pojasu i maču“ sazviježđa Oriona, što je, a to je i dokazano, tipični raspored gradnje egipatskih piramida, ali i mnogih drugih drevnih kompleksa širom svijeta. Neki na tu povezanost s piramidama navode i vidljive nizove kamenih blokova na Picugima, složenih stepenasto. Razvijajući dalje teoriju o mogućnosti da zemlja, bršuda i makija na tri pika od Picuga kriju piramide, dolazi se i do jednog od mogućih zaključaka kako su tri vrha Picuga zapravo djelo ljudskih ruku, a ne prirode.

Oba lokaliteta i poneki od vrhova što okružuju Valkirsko polje, ozbiljnije su arheološki istraživani još u austro-ugarsko doba. *Tada je otkopano više od tisuću grobova s nalazima što pripadaju kulturama Histra, Grka, Kelta i Etruščana. Nažalost, to su bila i posljednja ozbiljna odnosno detaljnija istraživanja na tom području*, piše Davor Šišović (kolega po peru, kojega nažalost poznajem samo iz njegovih zapisa) i dodaje ...u današnjici gotovo potpuno zaboravljenom arheološkom kompleksu Picugi-Mordel.

Dok vozim natrag prema Puli, zamislim se nad njegovim riječima o tome kako su Stonehenge i deseci drugih sličnih spomenika u Engleskoj, Irskoj i zapadnoj Francuskoj, odlično iskorišteni kao vrijedni turistički proizvodi, svima poznati i dobro unovčavani. Često se, kada naiđem na situaciju kao što je ova (ne samo landrajući Istrom) prisjetim, kako sam pred jako puno godina, putujući unutrašnjošću Španjolske, u Sevilji platio organizirani razgled kuće (i to samo izvana!) za koju je bilo rečeno da je u njoj živio *seviljski brijač*.

POREČ, EUFRAZIJEV GRAD

Putovanje kopnom od castelliera do suvremenih resorta, nastavio sam pred Porečom, tamo gdje sam pred koji dan skrenuo put prapovijesti.

Duž obale između Funtane i Tarske vale na sjeverozapadu, tik uz povijesne znamenitosti Poreča, protegnule su se ovodobne znamenitosti – mnogobrojni resorti, kampovi, hoteli. Petnaest kilometara razvedene obale prekrivene vapnenačkim pločama, obrasle gustom šumom pinus maritima kojega ja iz ljubavi zovem istarski bor, i u zaleđu zasađenim maslinicima i vinogradima na plodnoj terarossi, pogodovalo je razvoju turizma, koji se ovdje intenzivno razvija od 60-ih godina prošlog stoljeća. No nisu blagodati dijela Poreštine uz obalu otkrili tek ovovjekni nomadi. Na poluotoku, na kojemu je stara gradska jezgra Parenza, živjelo se u brončano doba, o čemu svjedoče tragovi gradine, a nešto sjevernije, u dijelu grada zvanom Pical (istog su imena rt, uvala i turističko naselje u njoj), živjelo se još u kameno doba o čemu svjedoči nalazište neolitske keramike. U II. stoljeću prije Krista, na poluotoku već postoji rimski vojni logor, koji se zbog plodnog zaleđa za vladavine cara Oktavijana ubrzano razvija u grad. Prvo kao oppidum⁴⁶, iz kojega nastaje Colonia Iulia Parentium i središte agera. I danas je u tlocrtu stare gradske jezgre prepoznatljiv rimski pravokutni raster uličica s dvije glavne koje se sijeku pod pravim kutom. Poreč je u to doba, baš kao Pula i Nezakcij bio kulturno, ali i važno gospodarsko središte.

Ulaz u grad nalik je onima u Pulu i Rovinj, jer se ceste iz bliže okolice Poreča: Tara, Kaštelira, Višnjana, Žbandaja, Dračevca i Vrsara, konvergentno slijevaju u njega, završavajući u gradskoj luci. Ovdje je to, zbog većeg broja prilaznih cesta i snažnog turističkog središta, daleko veće i prometnije.

Prođem mimo odvojaka za Zelenu i Plavu lagunu, kultnih turističkih odredišta Poreštine, Istre, Hrvatske još od vremena ex Jugoslavije i na sljedećem kružnom toku krenem za putokazom put centra. Auto ostavljam na parkiralištu pa krenem pješice duž rive.

Gradska me luka svojom konfiguracijom podsjeća na onu u Rovinju ili Vrsaru, iako ne djeluje tako atraktivno. Poluotok sa starom gradskom

⁴⁶ oppidum: *veća poluurbana ili urbana rimska naselja čije je osnivanje služilo za romanizaciju novoosvojenih područja*



Odsjaj Venecije

jezgrom, koji je baš kao i u Rovinju nekada bio otok, zatvara plitku, ali izduženu uvalu sa sjevera. Nizak je, pa Poreč gotovo da nema onu uobičajenu sliku tako karakterističnu za utvrđene gradiće; markantnu točku s koje se uzdiže srednjovjekovni zvonik župne crkve. Prostrana riva zelena i cvjetna, više na usluzi pješaku no automobilu, proteže se duž uvale i oko poluotoka u sljedeću uvalu. Kao i u Rovinju, Vrsaru i Funtani, ispred gradske luke otočić, koji ju štiti sa sjeverozapada i kojemu su, radi bolje zaštite, na sjevernoj i južnoj strani dograđeni lukobrani. Kako po tradiciji većina otoka u lukama ili ispred njih nosi ime nekog sveca, ovaj se porečki zove Sveti Nikola, po svecu zaštitniku mornara. Na otočiću su ostaci nekad 15 metara visokog svjetionika, koji je, kada su ga Mlečani sagradili 1403. bio najviši svjetionik na istočnoj obali Jadrana. Od zalaska do izlaska sunca na njegovom je vrhu gorjela vatra, pa je otočić poprilično ogoljen.

U stari dio grada, stvarnu dušu i zaštitni znak Poreča i Poreštine, uđem pored južne kule. Grad je bio opasan bedemima koji su više-manje sačuvani sa sjeverne strane, dok im se ovdje s južne strane naziru tek ostaci. Bedemi su „pali nakon dugih opsada“ novovjeke urbanizacije. Malo kasnije prošao sam pored zanimljive kule u sklopu bedema na sjevernoj strani poluotoka. Nekada ih je Poreč imao 9, možda 11. Ova je peterokutna. Četiri prava kuta i jedan šiljasti okrenuti u pravcu iz kojega stiže neprijatelj. Zbog tog šiljatog kuta smanjena je površina koju neprijatelj može gađati. Domišljato, zar ne?

Glavna žila kucavica Poreča i danas se, kao i u doba njegova nastanka kao grada, zove Decumanus - ulica orijentirana u smjeru istok - zapad. Siječe ju, naravno Cardo, orijentirana u smjeru sjever – jug. Neposredno do njihovog sjecišta biser je Poreča – Eufrazijana, bazilika iz VI. stoljeća koja je 1996. godine uvrštena u listu UNESCO-ove svjetske baštine. Sam ulaz u kompleks bazilike novijeg je datuma, podignut je 1902. godine, za vrijeme Austro-Ugarske. Ispod luka nad vratima što podsjećaju na rimski slavoluk, mozaik od zlatnih kamenčića i natpis: *Ja sam vrata. Tko kroz mene uđe, spasit će se.* Uski i kratki Cardo koji iz Decumina vodi do ulaza u kompleks, stisnut s obje strane kućama, raskoš pozlate, sam natpis i još jedna vrata iza ulaza, ovaj put skromna romanička, intrigantno i neodoljivo me zovu da skrenem. I da ne znam što se tamo krije, skrenuo bih – toliko je sugestivnosti u toj slici.

Eufrazijeva bazilika nije dobila ime po sv. Eufraziju, već po porečkom biskupu koji ju je dao sagraditi. Do 313., godine koje je car Konstantin priznao kršćansku vjeru, kršćani Parenza okupljali su se u tajnosti u kući svog biskupa

Maura. Već 380. godine podižu na mjestu svojih tajnih sastanaka crkvu u koju su preneseni posmrtni ostaci biskupa Maura i ostalih mučenika grada i okolice. U V. stoljeću uz staru ranokršćansku crkvu sagrađena je bazilika na čijim je temeljima stoljeće kasnije biskup Eufrazije sagradio ovaj ukras Poreča, kažu najljepši sačuvani spomenik ranobizantske umjetnosti na Mediteranu.

Dok stojim ispred atrija Eufrazijane, prizivam u mislima svoje znanje o bazilikama. A ono je malo, gotovo nikakvo, pa prizovem u pomoć Hrvatsku enciklopediju. Bazilika je naziv za kraljev dvor, dvoranu (grčki), javnu zgradu (učeni latinski), zgradu za bogoslužje (kršćanski latinski). Oblik starokršćanskih bazilika potječe od oblika javnih zgrada starog Rima, ali ima i osobine domova Rimljana i katakombi, zbog toga jer su se za progona obredi vršili po kućama i katakombama. *Glavni dijelovi kršćanske bazilike jesu: prilazno dvorište sa zdencem u sredini (atrium), predvorje (porticus, narthex) kao prostor za katekumene, brod crkve (navis), najčešće trobrodan, te polukružna ili pačetvorinasta apsida. Uz apsidu se često naslanjaju dvije manje prostorije u dnu bočnih brodova: u jednoj se pripremaju žrtveni darovi, a druga je sakristija. Od V. st. grade se zvonici, ali odvojeni od same bazilike. Apsida kršćanske bazilike obično je na istočnoj, a ulaz na zapadnoj strani. Središnje mjesto u bazilici ima oltar. – Bazilikalni način gradnje prevladavao je pri podizanju crkava na Zapadu; u Italiji sve do renesanse. – Najpoznatije su starokršćanske bazilike S. Paolo fuori le mura, Sta Sabina, Sta Maria Maggiore u Rimu, S. Apollinare in Classe u Ravenni, Eufrazijeva bazilika u Poreču.*

Evo me ponovno na rivi u blizini južne kule. Teško je ne primijetiti na vrhu poluotoka raskošnu zgradu što strši i odstupa od građevinskog pravca ostalih kuća na rivi, a nekako i od linije obale i narušava vizuru starog dijela grada.

Na samom vrhu poluotoka tik do mora, trg Marafor (najstariji dio grada), nekad antički forum, kojeg je krasio Marsov hram, pa je ime trga vjerojatno složeno od imena rimskog boga rata i imenice forum.

La beffa Parenzo - Porečka varka (podvala) zbila se sredinom Velikog rata, u lipnju 1916. Talijanska je mornarica odlučila napasti bazu hidroaviona K. u. K Kriegsmarine u Poreču. U napadu su sudjelovala dva torpedna čamca i tri razarača. Doplovivši pred Poreč torpedni čamci nisu uspjeli locirati položaj



Ulaz u baziliku

hidrobaze, pa je jedan razarač „pilotiranjem“⁴⁷ najpoznatijeg prebjega Velikog rata, Nazaria Saure (rođen u Kopru) uplovio u porečku luku! Na molu se Saura, koji je prije nego je prebjegao u Italiju bio austrougarski mornarički časnik, obratio žandarima na venetskom dijalektu (jednim od službenih jezika Kriegsmarine) i tako od njih na prijevaru saznao lokaciju hangara za hidroavione. Iako je vatra koju su otvorili s brodova bila žestoka, nije pričinjena znatnija šteta. Očekujući protunapad talijanski su se brodovi ubrzo povukli. U povlačenju su ih napali hidroavioni pristigli iz Pule pri kojemu nisu ni brodovi stradali. A Saura? Austrijanci su ga se dočepali kada se njegova podmornica nasukala na hrid Galiolu u Kvarneru i objesili ga u Puli kao vojnog bjegunca. Još i danas zgradu nekad najpoznatije pulske vojarne (od Austrije i Italije do Jugoslavije) domaći zovu Saura, imenom koji su joj dali Talijani u doba okupacije Istre, u znak sjećanja na svog heroja.

Ova, gotovo tragikomična priča iz bliže prošlosti poluotoka i sljedeća, isto takva, koju ću ispričati u nastavku, svojevrsna su potvrda – jedna od mnogih o zloj kobi koju su poluotoku i njegovim stanovnicima kroz povijest ostavljali kao zalog razni gospodari.

Ona zgrada na kraju rive, koja 116 godina narušava vizuru grada, prvi je porečki hotel i njegovo nekad kultno mjesto. Sagrađen kao Rivijera, danas nosi naziv Pallazo. Sagrađio ga je 1910. bečki industrijalac Fridrich Klein koji je bio i vlasnik hotela u Opatiji. Naum Herrn Kleina da u Poreču sagradi prvi hotel, nije se sviđao lokalnim ugostiteljima koji su se pobunili bojeći se konkurencije, pa je gradska vlast, koja je naravno bila u talijanskim rukama, odbila Kleinu prodati zemljište za gradnju hotela. Austrijanca to nije spriječilo u njegovom naumu. U Beču je u ministarstvu mora isposlovao da mu država (Austro-Ugarska) proda komad mora(!), kojega je on zatim dao nasipati i na nasipu sagrađio hotel. Izbijanjem Velikog rata hotel je konfisciran i pretvoren u ratnu bolnicu. Za talijanske okupacije istarskog poluotoka hotel dobiva novog vlasnika i novo ime - Regina. Turizam u to doba u Poreču baš i nije cvjetao, pa su se u Regini uglavnom održavale samo plesne večeri subotom navečer. Nova okupacija donosi novu konfiskaciju nekadašnje Rivijere. Njemačke vlasti u nju smještaju sjedište tvrtke koja se bavila iskopavanjem i izvozom boksita, strateški važne sirovine, kojim je zaleđe Poreča obilovalo.

⁴⁷ pilotiranje: uplovljavanje broda u luku pod vodstvom lučkog pilota (koji dobro poznaje luku) umjesto kapetana broda ili nekog od palubnih časnika

Pred kraj rata saveznici su u više navrata bombardirali grad i brodove vezane na molu ispred Rivijere. U tim je bombardiranjima teško stradao Poreč i zgrada hotela. Oštećenja na njoj su bila toliko teška da je preuzimanjem zone A od strane Jugoslavije 1947. naređeno njezino rušenje bez odgode. Usprkos takvoj naredbi i uz naročito snažno protivljenje konzervatora, obrazloženog kako je: *...objekt iz urbanističkih, arhitektonskih i konzervatorskih razloga potrebno odstraniti i na njegovom mjestu urediti park*, zgrada nije srušena. U međuvremenu, očito bez valjanih dozvola hotel je saniran, a 1953. i dograđen, pa su u njemu odsjedali važni gosti Poreča, poput Tita, talijanske glumice Alide Valli (rođene Puležanke), Richarda Widmarka (za vrijeme dok je u Lirskom kanalu snimao film o Vikinzima), nobelovca Ive Andrića i plejada onih koje bi danas nazivali celebrity. Čitavo šesto desetljeće prošlog stoljeća Rivijera je bila kulturno mjesto zabave u gradu. A danas? Nakon novog propadanja, kao društveno vlasništvo privatiziran je početkom stoljeća. Novi ga je vlasnik detaljno obnovio. Naročito je posvećena pažnja uređenju unutrašnjosti u stilu secesije, pa mu je novi izgled danas najbližiji staroj Rivijeri, kako ga domaći često još i danas zovu.

OD POREČA DO SAVUDRIJSKE VALE EXTRA VERGINI

Od Poreča dalje prema Novigradu put se nastavlja kroz nepregledna polja maslinika, vinograda, njiva, ispresijecanih bršudom, što inače jednoličnoj slici sad već ranojesenskog, gotovo ravnog krajobraza, daje svojevrsnu dinamičnost.

Mimo Červar porata, velikog turističkog naselja i marine smještenih u dubokoj vali, samo ću proći. Imam drugačijih planova i ne zanima me odveć landranje prirodnom lukom Červar i poluotokom koji ju sa sjevera zatvara. Zapravo radi se o dobro zaštićenom zaljevu pogodnom za sidrenje pa na pomorskim kartama takve zaljeve nazivaju lukama.

Dok za marendu uz ovčji sir *točam* kruh u zlatnožutu tekućinu jedinstvena gorkasta okusa i mirisa što mami slinu, sjetim se, kako je jako davno maslinovo ulje bilo, današnjim ekonomskim rječnikom rečeno, značajan izvozni proizvod Istre. To me navede da razmislim i o tadašnjem načinu pohrane i prijevoza maslinovog ulja, ali i vina i žita. Amfora!



Maslinik

Nevjerojatan sklad ljepote i praktičnosti - pravi dizajnerski proizvod. Onom, tko barem u osnovi zna nešto o izradi posuda od gline, jasno mu je da je izrada amfora bila vrlo zahtjevna proizvodnja.

Nešto južnije od Červar porata smješteno u dubokoj uvali, arheološko je nalazište Laron. Laron, kažu mi domaći, kod kojih sam se raspitao za lokalitet na kojemu već dvadeset godina traju istraživački radovi na mjestu nekadašnje proizvodnje amfora. Oboružan informacijama o amforama tipa Dressel koje su se pred dva milenija tu proizvodile, krenuo sam u posjet. Osim amfora Dressel B6 koja je služila za transport maslinovog ulja, u Laronu su naši preci proizvodili i druge vrste keramike: luksuzne terre sigillate, keramičko posuđe za svakodnevnu uporabu, lojanice i opeku. Taj proizvodni kompleks utemeljio je u 16. godini poslije Krista, Titus Sisenna Statilius Taurus, sin konzula Titusa, vojskovođe i političara iz vremena prelaska Rimske Republike u Carstvo, koji je prijateljevao s Augustom, prvim rimskim carem. Izgradnju pogona za proizvodnju amfora u Laronu danas bi nazvali ulaganjem u gospodarstvo, a širio se radi ekonomskih interesa senatorskih obitelji duž istarske obale. Da se nije radilo o beznačajnoj proizvodnji, svjedoči činjenica da su amfore izrađene u Laronu, pronađene u Torinu, na područjima nekadašnjeg rimskog Norika (danas područje Slovenije i Austrije), Panonije (danas Mađarska i Hrvatska) pa čak u Meziji (Srbija) i Daciji (Rumunjska). Zahvaljujući činjenici da su već tada proizvođači označavali svoje proizvode žigom, moguće je bilo utvrditi kako se kretalo vlasništvo proizvoda iz Larona. Tako je poslije Titusa vlasnica laronске „tvornice“ bila poznata i moćna Calvia Crispinilla, ljubavnica cara Nerona. Zbog njezine pohlepe i lakomosti poznati rimski povjesničar Tacit nazvao ju je Neronovom „učiteljicom poroka“. U doba cara Vespazijana, koji je dao sagraditi pulsku Arenu, proizvodnja amfora postaje vlasništvo careva. Nadživjela je careve Nerona, Domicijana, Nervu, Trajana i Hadrijana. Nakon Hadrijanove smrti amfore se prestaju obilježavati žigom vlasnika proizvodnje. Tokom IV. stoljeća proizvodnja amfora u Laronu pomalo zamire. U nedalekoj Santa Mariji istražuje se još jedno antičko nalazište: lokalitet rimske vile, mogućeg doma upravitelja carskih posjeda u okolici Poreča (agerima).

Što dalje napredujem prema Mirni, to su maslinici sve brojniji i sve veći i veći. Na sjedalu do mene zemljovid Istre s ucrtanim cestama i puteljcima maslinovog ulja. Vodič napravljen po uzoru na vodiče po vinskim cestama, koji će zaljubljenika u gastronomske užitke provesti od uljare do uljare, od maslinara do maslinara, od podruma do podruma, od konobe do konobe. A

pedesetak proizvođača i šest mlinova za masline okupilo se na ovom nevelikom prostoru između Poreča i Savudrijske vale.

Desno od ceste koja se lagano počinje uspinjati kako bi prešla zadnje obronke brda koja prate Mirnu južnom obalom još od Buzeta, je mjestašce Tar ili bolje reći novi Tar, jer s druge strane ceste, na obali Tarske vale, ostaci su starog Tara, castelliera, koji se prvi put spominje 983. godine. Sagrađen je na ruševinama ville rustice. Novi Tar, zapravo i nije tako nov. Spominje se već u XII. stoljeću. Mjestom dominira crkva sv. Martina podignuta 1800. godine, na mjestu stare srednjovjekovne crkve u spomen na posjet pape Pia VII. ovom kraju i događaj kada se brod, koji je prevezio papu i petoricu kardinala, sklonio od nevremena u Tarsku valu. O tome govori natpis na latinskom iznad crkvenog portala. Do starog Tara moram kroz Vabrigu koja s Tarom, dakle onim novijim naseljem, tvori zapravo jednu cjelinu koju razdvaja cesta.

Nakon što prođem Tar, cesta se spušta prema dnu Tarske vale što se duboko uvukla u kopno. Njezine strme strane nekada su bile kamenolomi. Bogata ribom, vala se često spominje u starim dokumentima koji određuju vlasništvo nad valom i pravo ribolova. Tako Oton III. car Svetog Rimskog Carstva ispravom iz 983. daje pravo Porečkoj biskupiji na ubiranje prihoda od ribolova.

Danas se vala susreće s ekološkim problemom zbog mulja kojega nanosi Mirna. Njegovi su razmjeri vidljivi za vrijeme oseke, kada naslage mulja, koje dosežu i do 20 metara, izrone iz mora. Naravno, problem nije od danas, no valu su nekada čistili od mulja. Posljednji put je to učinjeno još daleke 1928. godine.

Tarska je vala dio prirodne luke Mirna u koju rijeka Mirna utječe kod mjesta Antenal. Tu cesta mostom prelazi rijeku. Nije oduvijek bilo tako. Do sredine prošlog stoljeća s jedne na drugu obalu prevezio je trajekt, a prije njega Mirna se prelazila brodom. U ranom srednjem vijeku izgleda da je posred ušća postojao mali otočić jer su nađeni zapisi koji spominju drveni most koji je preko otočića spajao jednu i drugu stranu obale.

U Novigrad me, baš kao u Rovinj, Vrsar i Poreč, prilazna cesta dovede ravno na rivu. I ovdje je najstariji dio grada smješten na niskom i izduženom poluotoku, okružen ostacima gradskih bedema. Poluotok sa sjevera zatvara prostrani zaljev s ušćem Mirne.

Ostavim auto u jednoj od pokrajnjih uličica izvan ostataka bedema s kruništem koji me podsjeća na kakvu ilustraciju iz bajki. S ove strane bedem je krenuo opasati grad kao u nekom ritmu. Od dna uske uvale prema vrhu poluotoka čas ga gledam očuvanog, malo zatim kako mu tek krunište nadvisuje krovove kuća na njega prislonjene, da bi ga potom načas razdvojile kuće sagrađene u njemu. Krenem za njim rivom s noge na nogu.

Za razliku od Poreča, novigradska riva i luka osvojile su me već na prvi pogled. Veliki mandrač pod ostacima romantičnog bedema, sa starim kamenim molovima zakrčenim mrežama, prenatrpan brodicama, doslovno je zašao u skućeni grad. To Novigradu daje poseban šarm i stvara atmosferu kakvu još nisam sreo landrajući zapadnom obalom. Na vrhu poluotoka lukobran se ispružio u more dodatno štiteći mandrač i marinu u dnu duboke vale.

S druge – vanjske strane poluotoka, one okrenute otvorenom moru, bedem doslovno izranja iz mora, od kojega ga dijeli tek šetnica. Oseka je pa se more povuklo s ravnih kamenih ploča, ostavljajući na suhom priljepke, pužice i pokojeg grancipora, što mi ispred nogu hita u zaklon, dok preskačem zaostale lokvice mora. I dok je na onoj strani grad ostavljao neki gotovo boemski razigrani ugođaj, na ovoj sve je u vertikalama i horizontalama, geometrijski strogo. Pa i gradska loža ukomponirana u bedem, jedina u Istri koja je na morskoj obali.

Prođem kroz posljednja vrata u bedemu i ponovno sam na onom nevelikom gradskom trgu između mandrača, bedema i novijeg djela grada koji je nastao nakon što je u XVIII. stoljeću otok s gradićem opasanim bedemom, nasipavanjem mora pretvoren u poluotok i tako mu omogućeno nesmetano širenje. Dalje uz obalu do Antenala, najnoviji je dio grada i turistički sadržaji.

Povijest otoka, odnosno poluotoka nikad nije do kraja rasvijetljena. Iako u okolici Novigrada postoje nalazišta iz prapovijesti i doba antike, stara gradska jezgra koja se prvi puta spominje 599., još nije istražena. Postoje pretpostavke da je tu nekada postojala antička vila, s vremenom pretvorena u gradinu iz koje se razvio srednjovjekovni Neapolis, poslije Cittanova kojega su opsjedali i gusari i Đenova i Venecija i kuga i kolera pa čak i Turci.

I dok je u Poreču rimski raster ulica i kasnije kroz stoljeća uglavnom zadržan, ovdje u Novigradu nekadašnji se decumanus i cardo (ako su doista postojali) tek naziru. Osvjedočio sam se i sam pokušavajući na putu od ulaza



Novigradske zidine

u staru gradsku jezgru do vrha poluotoka, otrpve u krivudavim uličicama pronaći Gallerion, onaj već spominjani muzej K. u. K. Kriegsmarine, koji je nezaobilazno mjesto svake moje posjete Novigradu. Dobro, ovo zvuči pomalo prepotentno, jer sam u Novigradu bio svega triput i to u razmaku od nekoliko godina i pritom dvaput posjetio muzej; jedinstven i po sadržaju i po nevjerojatnom bogatstvu fundusa i po činjenici da je u vlasništvu fizičke osobe i nažalost, po skučenom izložbenom prostoru s obzirom na njegovu veličinu i značaj. Zbirka 350 maketa ratnih brodova izrađenih u mjerilu 1:600, prikazuje cjelokupnu kraljevsku i carsku ratnu flotu s početka Velikog rata, koja je sva bila raspoređena po lukama Istre i Dalmacije. Uz nju još mnoštvo maketa brodova izrađenih u daleko manjim mjerilima, od kojih me se najviše doimlju makete fregata Bellone i Navare, Erzherzoga Ferdinanda Maxa, istraživačkog broda Tegetoffa i bojnog broda Viribus Unitis. Svaki od tih brodova bio je na svoj način ponos jednog vremena koje je Istri, Primorju i Dalmaciji, dakle Hrvatskoj, vratilo pomorski značaj kojega su Mlečani za pet stoljeća svoje vladavine našom obalom tako zdušno i uspješno zatomljivali. Priču o tom vremenu ne pričaju samo makete brodova, već ju pričaju i razni predmeti vezani uz pomorstvo: nautički i medicinski instrumenti i zemljovid, brodska, podmornička i avionska oružja, odore, osobno oružje, odlikovanja. Suvenir s putovanja širom svijeta, posebice s Dalekog istoka. Posebno mjesto zauzimaju zastave svih mornarica prisutnih tijekom povijesti na Jadranskom moru. Fond slika i dokumenata broji 4000 primjeraka, koji se gotovo mjesečno nadopunjuju.

Muzej je Sergio Gobbo osnovao 2007. godine, a u ime Europske unije i Vijeća Europe otvorio ga je svečano i prigodno dr. Otto von Habsburg, nasljednik krune Habsburgovaca, danas pokojni.

Na neobično široku i ravnu ulicu, onu kojom sam krenuo prema vrhu poluotoka u smjeru istok – zapad, a na čijem su početku očito nekad stajala gradska vrata, nastavlja se izduženi Veliki trg. Možda je upravo tuda vodio decumunus? Trg završava parkom koji je zajedno sa šetnicom zauzeo vrh poluotoka. Na njegov krajnji rt naslonio se lukobran.

Zdesna, izvorno romanička, župna crkva sv. Pelagija s neoklasičističkim pročeljem bila je svojevremeno i katedrala. Do nje, kao da je s njom posvađan, zvonik visok 45m, sagrađen 1883. po uzoru na onaj crkve sv. Marka, a na inicijativu biskupa Dobrile, kako bi pomorcima služio i kao orijentir u plovidbi ovim vodama. Na vrhu mu je kip sv. Pelagija. Trobrodna bazilika

krije jedinu romaničku kriptu u Istri. U crkvenoj arhitekturi, kriptu je naziv za kamenu prostoriju ispod poda crkve, koja se koristila kao kapelica ili mjesto za čuvanje relikvija. Kripte vuku podrijetlo od katakombi, podzemnih tunela i prostorija iz prvih stoljeća nove ere, u kojima su rane kršćanske zajednice služile obrede i pokapale svoje pokojne. Kasnije se kripte grade i u crkvama, služeći kao prostori za grobnicu sa sarkofagom ili lijesom. Isprva su se nalazile ispod kora, no graditelji ih kasnije smještaju i ispod broda ili transepta.

Tajanstvena i pomalo zastrašujuća, kriptu novigradske katedrale sv. Pelagija jedina je povijesna kriptu u Istri, i jedna od malobrojnih u Hrvatskoj. Građena je po uzoru na onu u Akvileji, što je istraživačima kulturnih spomenika omogućilo da je datiraju u karolinško doba, na prijelaz iz 8. u 9. stoljeće, i time još jednom potvrde važne veze srednjovjekovnog Novigrada s Franačkom državom i karolinškim kulturnim krugom.

Novigradska kriptu zapravo je dvorana na četiri stupa, ima križne svodove, a do nje su s bokova glavnog broda vodila dva uska stepeništa. U njoj se nalazio sarkofag s relikvijama gradskog zaštitnika sv. Pelagija, ranokršćanskog mučenika koji se prema legendi ni na mukama nije želio odreći svoje vjere. Tijekom posljednjih istraživanja i restauracije od 1996. do 1999. godine u kripti su pronađeni i brojni srednjovjekovni kameni spomenici koji se danas čuvaju u muzeju do crkve.

U prvostolnici nekadašnje novigradske biskupije (osnovana je potkraj VI. stoljeća, a ukinuta 1828.) stolovao je i Giacomo Filippo Tommasini (rođen u Padovi 1595.) o kojem sam našao sljedeći tekst:

Možda bi veliki dio istarske povijesti ostao zauvijek izgubljen da nije bilo G.F. Tommasini-a, dugogodišnjeg novigradskog biskupa. Tommasini je živio u razdoblju od 1595. do 1655. Bio je vrlo školovan čovjek, doktor teologije, pisac mnogobrojnih djela iz raznih područja. U istarskoj povijesti uloga mu je značajna zbog djela «De Commentari storici geografici della Provincia dell' Istria, libri otto» objavljenog 1641. godine. Djelo je nastalo na osnovu niza tadašnjih saznanja o istarskoj povijesti, pomoću djela drugih koji su otkrivali njezine segmente, ali i nizu posjeta raznim krajevima Istre gdje su bilježeni običaji istarskih stanovnika, njihov način života, njihova vjerovanja. Veliku pomoć u tom radu pružio mu je P. Flego te su u djelo uklopljeni i njegovi originalni zapisi.

Dalje ću put Umaga uz more. Prvo do Dajle, zaboravljenog ladanjskog imanja s vilom za koju kažu da je jedina ladanjska vila na obali Istre. Naravno,



Novigrad

izuzev antičkih villa rustica, onih čiji su ostaci razasuti od poluotoka Vižule u Medulinskom zaljevu na jugu poluotoka do Muggie u Tršćanskom, na njegovom sjevernom kraju.

Je li Dajla antički lokalitet, samostan, stancija s ladanjskom vilom, utočište za stare i duševno oboljele? Utočište je kroz prošlost svakako bila; i grčkim monasima koji se tu nastanjuju u IV. stoljeću, i benediktincima koji su ovdje uz *red i rad* živjeli do pred kraj XIII. stoljeća, kada Dajlu novigradski biskup daruje obitelji Sabini (koja ostaje bez muškog potomka), pa Dajlu dobiva obitelj Grisoni. Prvi je Grisoni srušio staru srednjovjekovnu crkvu i na njezinom mjestu sagradio baroknu, a nasuprot njoj kuću za kapelana, identičnog izgleda, stvarajući tako jedinstven dojam zrcalnog odraza. Crkvice je zaključana, no po vanjskom izgledu dade se zaključiti kako je održavana, za razliku od njezinog „zrcalnog odraza“ koji vjerojatno broji zadnje godine u kojoj je obnova još moguća. Zadnji od Grisonija gradi na mjestu glavne zgrade monumentalnu vilu u duhu baroka sa štihom francuskog neoklasicizma koji se baš ne susreće po Istri. Vila je i danas, gotovo dva stoljeća kasnije iako potpuno devastirana, nesporni ukras i ovakvog, pustog i napuštenog kompleksa. Tu zla kob Dajle koja ju prati od Sabinijevih naovamo, ne prestaje. U jednom dvoboju pogiba sin Francesca Grisonija, onog koji je dao sagraditi vilu pa on shrvan bolom vraća Dajlu benediktincima. A oni sredinom XX. stoljeća u doba sveopće nacionalizacije i konfiskacije ponovno bivaju istjerani, nakon čega Dajla nakratko postaje posljednje utočište starim i umobolnim. Priča o Dajli tu ne prestaje. Pripada li ona danas benediktincima iz Praglie u Italiji, Porečkoj biskupiji, odnosno Župi svetog Ivana Krstitelja ili Republici Hrvatskoj, posljednjih se godina odlučivalo na dva suda, nekoliko sudskih instanci, ali i unutar same Crkve. Tako je nesporazume oko Dajle i njezinih 400 ha zemljišta, osim nje same, koja bez stvarne namjene i dalje propada prazna, „glavom platio“ i jedan biskup. Naime porečkog biskupa Milovana za slučaja Dajla smijenio je papa Benedikt XVI.

Tek sam odlazeći s tog tužnog mjesta u kojemu kao da je vrijeme stalo, na cestu kojom ono doslovce juri, uočim na krovu vile antene; vjerojatno mobilne telefonije i kakav repetitor. Koje li tragične slike! Dok ovodobna tehnologija blista, stvaralaštvo nekih davnih vremena naočigled odlazi u zaborav iz kojega povratka više nema.

Prolazio sam na ovom landranju mimo bezbroj maslinika; onih kao more prostranih nasada mladih ili starih maslinika, i onih minijaturnih

omedjenih starim suhozidima i onih zapuštenih obraslih makijom. I zato bih gotovo čitavu Istru mogao nazivati zemljom maslina. Bilo koji kraj u toj zemlji maslina zaslužuje da mu u putopisanju posvetim nekoliko redaka. Kako se nigdje drugdje u svijetu osim u Istri, ne uzgaja sorta črnica, koja upravo ovdje na sjevernom maslinarskom području poluotoka daje vrhunsko maslinovo ulje, izabrao sam kraj između Mirne i Dragonje za svojevrsan omage maslini i njezinom eliksiru. Ekstradjevičansko ulje iz ekološkog uzgoja dobiveno iz maslinika na mješavini crvene zemlje i kamena, koji se prostire ispred mene, na 100 metara nadmorske visine, pet kilometara udaljen od mora, ove godine je *Flos Olei* - talijanski vodič, „Biblija“ za maslinova ulja, dodijelio titulu jednog od pobjednika. Pobijedilo je u kategoriji jednosortnih maslinovih ulja sa srednje izraženim voćnim okusom i mirisom.

Prema Grčkoj mitologiji maslina je nastala kada je božica Atena u nadmetanju s Posejdom bacila kap vode na stijenu, nakon čega je na njoj izrasla maslina.

Čudesno biblijsko, mitsko, suptropsko, zimzeleno drvo, čiji rod daje dobru jestvinu u obliku ploda i ulja iz njega, simbol je Istre i Mediterana. Od vremena starih Grka i Rimljana ova djevičanska zemlja daje isto tako djevičansko, *extra vergini* ulje. Nije bez razloga Marko Valerije Marcijal, najveći pisac epigrama starog Rima veličajući svoju rodnu Kordobu uskliknuo: *Kordobo, koja si rodnija od Venafræ savršena koliko i ulje iz Istre!* Negdje sam naišao na podatak da je 1910. u Istri bilo dva milijuna maslina. Nije bilo uvijek tako. Svjetski ratovi XX. stoljeća i u maslinarstvu su naplatili danak pa je dugo godina maslinarstvo bilo zapušteno. A onda je početkom novog stoljeća ponovo procvalo. Probrane autohtone sorte; bjelica, karbonera, buža, nove tehnologije, pedigree bez premca i pogodna zemlja i klima vraćaju istarsko maslinovo ulje među svjetski poznata. Danas u Istri ima oko 1,5 milijuna stabala maslina.

Ako su Vrata Jadrana na istoku jedan od kopnenih ulaza u Istru, grad i luka Umag njezin su morski ulaz na zapadu. Kroz ta svojevrsna vrata Istre moraju proći sve oni brodice i jahte koje su na ovoj zemljopisnoj dužini preplovile Jadran na putu od njegove zapadne na istočnu obalu ili namjeravaju ploviti duž obale poluotoka od sjevera Jadrana prema njegovom jugu.

Na poluotoku na kojemu je današnji Umag ili Umago, oduvijek su se doticali i pomorski i kopneni putevi. Još je u doba antike na izduženom otočiću,



Umag

koji je nasipavanjem u srednjem vijeku pretvoren u poluotok, niknulo naselje. Pisani tragovi o Humagumu, kako se tada naselje zvalo, potječu iz VI. stoljeća. Zbog svog položaja, na putu od Akvileje prema jugu, Humagum se razvio u važno trgovačko središte i snažni kaštel.

Zbog reljefa koji je ovdje posve nizinski, stari Umag okružen plodnim poljima i ovodobnim gradom, gledan iz daljine, ne pruža na prvi pogled onu uobičajenu sliku istarskih kaštela: stožasti brijeg zaravnjenog vrha, opasan ostacima bedema i zvonikom koji se uspinje u nebo. Dodatno tu uobičajenu bellavistu „narušavaju“ neki drugi, suvremeni bedemi: resorti i kampovi što su u širokom krugu okružili staru gradsku jezgru. A ona je kroz stoljeća dijelila sudbinu svih kaštela na ovoj strani istarskog poluotoka. Nakon što ga je 876., doplovivši pod njegove bedeme, razorio hrvatski knez Domagoj, moć mu je oslabila. Domagoj je vladao od 864. - 876. i bio je noćna mora Mlečanima u težnji da zavladaju čitavom istočnom obalom Jadrana pa su ga nazivali najgorim hrvatskim knezom.

Oslabljeni Humagum priznaje 1269. vlast Venecije. Grad je ponovno stradao 1370., kada su ga zapalili Genovežani. Često su ga pohodile kuga i kolera što je dovelo do toga da je s vremenom gotovo potpuno opustio. U XVI. i XVII. stoljeću Mlečani Umag naseljavaju Hrvatima, Albancima i Grcima iz krajeva ugroženih turskim prodorima.

Prošavši kroz ovovjekli Umag, otkrivam grad koji još ljubomorno čuva svoju srednjovjekovnu urbanu strukturu. Okrenuti jugu protežu se ostaci bedema u koje su naknadno uklopljene kuće iz kasnijih razdoblja. Prošećem uz njih prvo s vanjske strane, od Biskupske kule, nekadašnje ljetne rezidencije tršćanskih biskupa, a danas muzeja, kratkim šetalištem uz more. A onda i s unutrašnje, kroz gusto gradsko tkivo što ga čine stare kamene kuće ribara i težaka i kasnogotičke i renesansne palače, kojima pročelja vrve čipkastim monoforama, biforama, reljefima grbova. Na trgu pored župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije do 20-ih godina prošlog stoljeća stajale su gradska kuća i loža, porušene nakon požara. U XVIII. stoljeću porušena je stara župna crkva i na njezinom mjestu 1730. sagrađena današnja jednobrodna, čije velebno pročelje zapravo nikada nije dovršeno. Građena prema nacrtima majstora Giacoma Dognettija poslužila je kasnije kao obrazac za gradnju novih crkvi u Bujama, Buzetu, Grožnjanu, Završju, Poreču i Taru. Dognettija se smatra najuspješnijim graditeljem u maniri kasnog baroka na području sjeverne Istre. Iza crkve stara je gradska šterna iz XVI. stoljeća. Trg

je neskladno velika ploha otvorena prema gradskoj luci. Iako je puno brodova, nedostaje joj ona živost novigradske ili rovinjske.

Umag me zapravo nikada nije impresionirao kao grad. Dapače! Trebao sam doći ujesen, izvan turističke sezone, kako bih otkrio zašto. Bez ljetnog glamura djeluje mi površno, neuređeno s premalo inventivnosti, a previše devastacije obale i stare gradske jezgre. Šetalište uz more od Biskupske kule do kraja najstarije gradske jezgre, stisnuto s jedne strane čudnovatim nadogradnjama zatvorenih terasa restorana i picerija, naslonjenih na ostatke bedema ili stare skromne kamene kuće, a s druge strane otvorenim terasama nad morem (tih istih restorana i picerija), svaka popločena drugom vrstom materijala. Od oličenog betona do sjajno uglačanog mozaika od umjetnog kamena. Pa i onaj prostor do Biskupske kule, prašnjav komadićak grada, koji bi vjerojatno trebao predstavljati gradski trg, a jedini mu je sadržaj (izuzev kule i bedema), hotelska ventilacija na stražnjoj strani hotela i komadić nečega za što bi se moglo reći da je bio travnjak, ograđen visokom žičanom ogradom.

Iz Umaga ću dalje uz obalu do najzapadnije točke Istre. Putem prolazim pored ATP stadiona, na kojem se svakog ljeta igra svjetski poznati teniski turnir. Redaju se dalje uz more turistička naselja, resorti, kampovi. Da je to kraj izvanrednih turističkih mogućnosti, znalo se i prije.

Na rtu preda mnoom stoji valjkasta kula. Visoka, vitka, kamena i stara - svjetionik Sveti Ivan Savudrija! I tako sam, eto, landrajući Istrom, prešavši više od tisuću kilometara, spojio sva tri vrha jednog imaginarnog trokuta unutar onog dijela Istre kojim Horvat nije putovao.

Gradnja svjetionika počela je 1817. prema nacrtima arhitekta Pietra Nobilea, zaljubljenika u Istru, rođenog u švicarskom kantonu Ticino. Nobile se zauzimao za obnovu i proučavanje najznačajnijih rimskih spomenika u Puli i Akvileji. U Državnom arhivu u Rijeci čuva se zbirka 79 njegovih crteža istarskih pejzaža i veduta nastalih 20-ih godina pretprošlog stoljeća. Nakon svega godinu dana gradnje, svjetionik je prvi put upalio svoje svjetlo. Tom je činu, važnom za sigurnost plovidbe, ali i za samu luku Trst, prisustvovao sam car Franjo Josip I. pod čijim je pokroviteljstvom svjetionik i izgrađen. Izgradnju je naručila tršćanska Deputazione di Borsa, nešto poput današnje trgovačke komore, jer je svjetionik ujedno bio i važna karika u komunikaciji. Vidio se iz Opicine, mjesta povrh Trsta, pa je sa svjetionika signalnim zastavicama, a noću signalnim reflektorima, javljano osmatračnici u Opicini



Svjetionik Sveti Ivan Savudrija

o brodovima koji namjeravaju uploviti u Trst. Svjetionik Savudrija, najstariji je svjetionik na Jadranu, a bio je prvi u svijetu koji je za rasvjetu koristio plin dobiven destilacijom kamenog ugljena.

Svjetionici spadaju među najromantičnija mjesta na moru. Dakako, oni sagrađeni na kakvoj usamljenoj hridi ili otočiću, romantičniji su od onih sagrađenih na kopnu, kao što je ovaj savudrijski. No krajobraz oko njega je miran i osamljen, obojen zelenom i beskrajnom plavom, kao da mu udjeljuje djelić romantike jednog Porera ili Svetog Ivana na pučini. Stari borovi nadvili se nad kamenitim pločama obale stvarajući za vrućih ljetnih dana ugodnu sjenu, šireći opojni miris borovine koji sa zrikom zrikavaca i šumom mora stvara ugođaj za dušu. Zato i nije čudo da je uz svjetionik vezana legenda o jednoj tajnoj i tragičnoj ljubavi. Prema njoj, svjetionik je dao graditi grof Metternich kao skriveno ljubavno gnijezdo, nakon što se na jednom dvorskom balu strasno zaljubio u prekrasnu djevojku iz ovih krajeva. Ali njegova ljubav naglo se razboljela i umrla prije nego je svjetionik i mali ljetnikovac uz njega dovršen. Zbog te je priče svjetionik danas znan kao svjetionik ljubavi i kao takav dio je turističke ponude Umaga i mjestašca Savudrije.

Siđem na one kamene ploče uz more. Na starim isluženim sohama, visoko iznad mora obješene dvije barke. Nigdje na Jadranu nisam susreo ovakav, za Savudriju tradicionalan način čuvanja barki od razorne moći razbješnenog mora.

Čitavog se dana visoka naoblaka vuče nad morem i kopnom, a onda iznenada sunčeve zrake načas probiju sivu koprenu i obasjaju snježne vrhove Alpa u daljini.

Zbog povoljnih klimatskih uvjeta Savudrija je još u doba Austro-Ugarske bila poznata po zdravstvenom turizmu. Mjesto Savudrija, odmah iza punte na kojoj je svjetionik, spominje se u XII. stoljeću, no arheološka su istraživanja dokazala da se na poluotoku živjelo još u prapovijesti. Od glavne ceste do njega put vodi kroz aleju čempresa, čestu hortikulturnu arhitekturu nekadašnje carevine. Na putu do onih nekoliko savudrijskih kuća i prostrane luke, još ću jednom skrenuti s glavne ceste.

Skrivena u bršudi, neasfaltirana cestica vodi prema moru. Desno od nje napušten je kompleks Velike stancije. Grdno sam se prevario kada sam pomislio da je Dajla vrhunac nedovoljne brige za kulturno blago, koje bi u nekoj drugoj zemlji bila pravi turistički mamac. Ladanjsko zdanje iz XIX.



Barke na sohama

stoljeća, bilo je i gospodarski kompleks u kojem je uzgajan dudov svilac, a sastoji se od velike plače, objekata za uzgoj svilca, konjušnice i manje kuće za radnike. Palaču krasi toranj građen po uzoru na tršćanski dvorac *Miramare* nadvojvode Maximiliana Ferdinanda, komandanta K. u. K. Kriegsmarine. Sve prostorije u prostranoj vili bile su oslikane zidnim slikarijama nastalim u XIX. i XX. stoljeću. Nisam se odlučio ući i razgledati joj unutrašnjost i ostatke vrijednih slikarija, zbog vidljivo istaknutih znakova upozorenja o opasnosti od rušenja.

Velebno imanje bilo je prvotno u vlasništvu piranske plemićke obitelji Fabris, a onda tršćanskog brodovlasnika Carla Cesarea, koji je proširio palaču i dao dograditi toranj.

Landranje savudrijskim poluotokom završavam na njegovoj sjevernoj strani. Ogroman i luksuzan turistički kompleks pružio se nad morem. Zastanem na trenutak na njegovom kraju. Na vrhu izduženog i niskog poluotoka, s druge strane ulaza u Savudrijsku valu, gledam slovenski Piran i do njega Portorož.

Savudrijskom valom plovio sam ljeti daleke 80-te prošlog stoljeća. Doplovili smo iz Umaga i usidrili se pod savudrijskim kampom. Čitavo smo prijepodne ronili ostrige, pidoće i prstace od kojih ćemo spremit buzaru, ne obazirući se odveć na oblake, tmurne i guste što su se skupljali na zapadu. S prvim bljeskovima munja, još uvijek negdje nad Italijom, shvatili smo što se sprema. Brzopotezno dizanje sidra bez vinča i plovidba pod punim gasom na Tomosovoj desetki⁴⁸ u Umag. Taman smo se vezali između dvije ribarice koje su se također sklonile od nevremena, kada su vijesti na radiju objavile da je snažna nevera poharala kamp u Savudriji, nanijevši mu znatnu štetu. Školjke koje nismo u žurbi stigli spremiti i vino koje nismo uspjeli popiti, udružili smo s ribarima. Oni su imali hobotnice ulovljene kod Galijole pa je to bio objed za prste polizati.

Danas je drugačije. Istina, nevere su i dalje česte i opasne, ali plovidba valom izgubila je svaki gušt zbog prijepora koji traju od osamostaljenja Hrvatske i Slovenije. Neriješeno pitanje oko toga kuda ide morska granica kroz valu, ali i ona kopnena na Dragonji, pa čak i sporenje zove li se vala što

⁴⁸ Tomosova desetka: *vanbrodski motor od 10 ks. Proizvodila ih je tvornica Tomos iz Kopra u prošlom stoljeću.*

ju gledam, Savudrijska ili je ona Piranski zaljev. Pa onda je tu i pitanje prava korištenja imena za istarski teran.



Na Savudriji

2. JOŠ SLOVENSKIM A ONDA I TALIJANSKIM DIJELOM POLUOTOKA

*Žive naj svi narodi,
ki hrepene dočekat' dan,
da koder sunce hodi,
prepir iz sveta bo prognan,
da rojak
prost bu vsak,
ne vrag, le sosed bo mejak!*

France Prešern

Oduljili su se moji drugi istarski puti. S početkom jeseni morao sam se vratiti u Sveti Ivan Zelinu, iako mi je za landranje ostao još 41 kilometar dužu obale; od granice Hrvatske i Slovenije na ušću Dragonje, do Debelog rtiča na poluotoku koji dijeli slovenski dio Istre od talijanskog, kakvih pet kilometara obale talijanskog dijela poluotoka i povratak u Pulu.

Na granici sa Slovenijom dočekala me žilet žičana ograda. Podignuta tokom prethodne godine, stravično podsjeća na Istru ograđenu bodljikavom žicom u doba vladavine fašizma ili pak na granicu s Mađarskom nakon 1956. i za praškog proljeća. Podigle su je slovenske vlasti u jeku izbjegličke krize koja je zahvatila Europu, kako bi „spriječile“ prolaz izbjeglicama, koje bježe iz ratom zahvaćene Sirije, ali i iz pojedinih zemalja Afrike i Azije, uglavnom u Njemačku.

Ne samo da je ograda podignuta usprkos protestima građana koji žive uz granicu na obje strane, i usprkos tome što izbjeglička ruta nikada nije vodila preko istarskog poluotoka, već je nažalost i ostala, nakon što je izbjeglički val prošle godine zaustavljen na granici Turske i Grčke.

Našim susjedima to nije bilo dovoljno pa podižu nove. Nedugo nakon što sam krajem 2016. po posljednji put krenuo u Istru kako bih dovršio putopis, metalnim su vratima zatvorili prvi, dakle najstariji i dugo godina jedini prometni pravac koji je Istru povezivao s kontinentom: Cestu Vodice – Golac na Ćićariji. Da apsurd bude veći, na toj se cesti jednom godišnje (i u vrijeme kada Hrvatska nije bila članica EU) održava Dan otvorene granice Vodice – Golac. U sklopu dobre pogranične suradnje triju susjednih općina: Lanišća, Hrpelja – Kozina i Dolina san Dorligo della Valle, tog se dana podiže rampa na toj davno zaboravljenoj cesti kako bi stanovnici hrvatskog, slovenskog i talijanskog dijela Krasa slobodno prelazili u sve tri države samo uz osobnu iskaznicu. Simbolična je to manifestacija, kojom se iskazuje zajednička povijest i sadašnjost na poluotoku.

U sobi nijesam se mogao uspokojiti. Kakav je to adet – u srcu Istre?
- zapitao se razočarani Horvat u srpnju 1914. godine u Pazinu, nakon što mu *gospoda adjukanti* uskratiše da u Narodnom domu večera s njima u istoj blagovaonici. Danas se i ja mogu zapitati isto. Jer nije li to u suprotnosti s onim za što su se Hrvati i Slovenci na poluotoku borili i 1914. i 1918. i 1921. i 1943.? Toliko o europskom zajedništvu i snovima o Istri bez granica.

OD PLOVANIJE DO DEBELOG RTIČA

Svoje zadnje landranje za potrebe ovog putopisanja započeo sam u Plovaniji, graničnom prijelazu na samom dnu Savudrijske vale, koju sa slovenske strane zatvara Piranski poluotok.

Prije nego krenem iz Plovanije nizbrdo prema graničnom prijelazu i dnu Savudrijske vale, koje je zapravo u davnini potopljeno riječno korito Dragonje, zastanem radi pogleda što se pruža na cijelu Savudrijsku valu. Da sam ne znajući kako dospio ovamo, teško da bih u pogledu što mi se pruža, odmah prepoznao djelić Istre i istarskog poluotoka. Toliko je raznolikosti između krajobraza kojima sam dosad landrao i ovoga što me okružio. Čudna je već i sama raznolikost obala u toj ne odveć velikoj i spornoj vali. Obala na desnoj, hrvatskoj, strani građena je od čvrstog vapnenca pa je kamenita, krška. Jednolična je i strmija. Lijeva je sazdana od mekanih slojeva lapora i pješčenjaka – fliša, razvedenija, mjestimice ispresijecana strmim klifovima. Plitko more što je zbog niske obale, riječnog ušća i solana zašlo daleko u

kopno, poplavljujući za plime dno vale (za kiša ju poplavljuje Dragonja) daje krajobrazu jednu drugačiju sliku Istre. Ne kažem da nije nalik već viđenoj oko ušća Mirne. To što sam ovu, za Istru ipak neuobičajenu sliku, obuhvatio jednim pogledom u kojemu je i duga Sečovljanska nizina i vala u nastavku i more sve do horizonta, samo ističe sumornost krajobraza. Osjećaj dodatno naglašen sivim zimskim danom, u meni izaziva melankoliju.

Sumorna slika vale ispod mene nije samo posljedica manje atraktivnog ravničarskog krajobraza što se pružio od dna vale na obje strane, suprotnosti njezinih obala i kasnozimskog dana, već i odnosa među susjedima što dijele ovu prekrasnu zemlju. E moji Franceki! (Prešern i Horvat Kiš)!

Poluotok na čijem se vrhu smjestio Piran, najzapadnije je dio slovenskog dijela istarskog poluotoka. Do njega je istarska obala tekla u smjeru jugoistok – sjeverozapad, a onda promijenila smjer i krenula kojih dvadesetak kilometara do sljedećeg, Miljskog poluotoka koji zatvara ogromni Tršćanski zaljev s juga. Na jednoj mu strani slovenski Ankaran, a na drugoj talijanska Muggia.

Da bih stigao u Piran, koji svoj srednjovjekovni uspon duguje pomorstvu, trgovini pa i krijumčarenju soli, moram proći kroz izrazito turistički Portorož. Njegova turistička povijest seže na kraj XIX. stoljeća kada je tu kupališno društvo iz Pirana sagradilo kupalište i prvi hotel. Nakon toga slijedila je izgradnja mnogih turističkih objekata. Naročito intenzivna bila je od polovice XX. stoljeća. No, na području Portoroža živjelo se od doba Rima o čemu svjedoče ostaci *villa rustica*, što i nije neobično s obzirom na reljef pogodan za proizvodnju soli. Venecija je Portorožu kao i susjednom Piranu donijela procvat, nakon sumornih vremena u kojima su nakon pada Bizanta na poluotok prodirali Lombardini, Germani i Slaveni. U XII. stoljeću sagrađena je crkva svete Marije od Rozarija, po kojoj je naselje dobilo ime *Portus sanctae Mariae de Rosae* iz kojega je kasnije nastalo današnje ime Portorož.

U Savudrijskoj vali su u doba Venecije postojala čak četiri benediktinska samostana koji su svojim djelovanjem značajno utjecali na razvoj materijalne i duhovne kulture ovog dijela istarskog poluotoka.

Nekadašnji Piran ili Pirano, nije sagrađen na otoku (koji bi, nakon što su minule opasnosti, bio spojen s kopnom, kao što je to slučaj s ostalim gradićima na zapadnoj obali poluotoka), već na poluotoku. Da bi se dospjelo u povijesno središte Pirana, treba proći uzduž većeg poluotoka, pa je onaj na



Savudrijska vala

kojemu je Piran, zapravo poluotok na poluotoku. Ta igra prirode omogućila je prastanovnicima Pirana da u ranom srednjem vijeku relativno lako utvrde prilaz naselju s kopna. Najstariji dio grada razvio se upravo na samom vrhu – punti manjeg poluotoka. Uska i duboka prirodna luka omogućila je izgradnju vanjske luke i mandrača izvan nekadašnjih bedema, a koji danas Piranu daju dušu grada što živi na moru i od mora. S opasnošću od Turaka Piran dobiva i vanjske bedeme čiji se ostaci vide oko mandrača. Nakon što je opasnost od Turaka minula, bedem je porušen, a dio mandrača zatrpan radi gradnje glavnog gradskog trga. Začudo, povijest Pirana ne seže tako daleko u prošlost kao susjednog mu Portoroža, Kopra ili nešto udaljenijeg Ankarana, pa su gotička i barokna pročelja palača iz venecijanskog razdoblja uz klasicističke građevine iz doba Monarhije, glavna kulturna baština Pirana.

Monumentalna gradska šterna na trgu u najstarijem dijelu grada građena je prema nacrtima Simeona Battistelle, graditelja čijoj sam se šterni divio u Vižinadi, a kipu sv. Eufemije u rodnom mu Rovinju. Središnji gradski trg nosi ime čuvenog violiniste Giuseppea Tartinija (1692.- 1770.) koji je rođen u jednoj od kuća na trgu. Na trgu je i njegov spomenik u maniri baroka s kraja XIX. stoljeća, okružen raskošnim palačama građanim od XV. do XIX. stoljeća.

Na pola puta između Pirana i Kopra je Izola. Podigli su ju krajem X. stoljeća bjegunci iz obližnje Akvileje. Najstariji dio gradića zauzeo je minijaturni poluotočić. Talijansko joj ime, *Isola* ili ranije *Isola d' Istria*, upućuje kako je prvotno naselje podignuto na otočiću u kasnijem razdoblju spojenim s kopnom, kako bi se naselje širilo duž uvala. Prošle su godine arheolozi u njoj, istražujući ostatke velike rimske vile, pronašli gotovo 300 m² mozaika, a u prošlom su stoljeću pod morem otkriveni i ostaci najveće rimske luke sjeverno od Pule. Pretpostavlja se da je vilu i luku more potopilo još u IV. stoljeću.

Od Izole do Kopra, najvećega grada u slovenskom dijelu istarskog poluotoka, cesta vodi uz sam rub obale. Prvi tragovi naselja na majušnom poluotočiću dobro zaštićenom, od sjevernih vjetrova brdovitim poluotokom Milje, a od južnih položajem duboko u dnu zaljeva, datiraju iz doba Rima. Vjeruje se kako je prije dolaska Rimljana na tom mjestu postojala naseobina starih Grka, znakovita imena Egida⁴⁹.

⁴⁹ Egida: štít boga Zeusa koji je on poklonio božici Ateni; u prenesenom smislu zaštita, okrilje

Prilazeći Kopru, već po šumi krakova lučkih dizalica što strše visoko nad koparskim krovovima i karakterističnog zvonika među njima, lako je zaključiti kako je današnji Kopar spoj srednjovjekovnog i novovjekovnog mletačkog, a potom i austrijskog gradića i ovodobnog industrijskog središta. Pretorska – gradska palača, gradska loža u mletačkoj gotici, katedrala sv. Nazarija u donjem dijelu gotička u gornjem renesansna, barokne i neoklasicističke palače, okružene su ovodobnim stambenim zgradama, hotelima, industrijskim i lučkim postrojenjima. Što sam dalje od Pule, to je ostavština Mlečana brojnija i raznolikija. I dok je Pula doživljavala procvat u doba Rima i Austrije, gradići sjeverno od nje, a naročito oni preko Dragonje, procvat doživljavaju u doba kasne mletačke vlasti.

Između zadnjih koparskih kuća i prvih u Ankaranu, posljednjem slovenskom gradiću prije granice s Italijom, prostrana je delta rječice Rižane sa starom koparskom solanom i *Škocijanskim zatokom* (ulazom), velikim močvarnim područjem koje je stvorila Rižana zasipavanjem mora. Cesta obiđe močvaru, danas ornitološki rezervat, jedva sačuvan od nasipavanja i urbanizacije i krene preko „polja“ napuštene solane put poluotoka Milje. Na njegovoj jugozapadnoj strani je Ankaran.

Prisojni položaj i brda u zaleđu, koja ga štite od sjevernih vjetrova, priskrbili su Ankaranu, kao nigdje na ovom dijelu istarskog poluotoka, bogatstvo mediteranskog raslinja. Povoljnu mikroklimu i bogatu floru Ankarana uočili su još stari Rimljani, a nakon njih i benediktinci koji su u XVI. stoljeću tu podigli samostan S. Niccolo d' Oltra. Danas je u samostanskoj građevini raskošnog venecijanskog pročelja, hotel. Hoteli, lječilište i kilometar dugačka pješčana plaža slika je današnjeg Ankarana.

NA KRAJU PUTA, MUGGIA

Dugačak Debeli rtić na vrhu Miljskog poluotoka zašao u more i sa zapada zaklonio pitoreskni talijanski gradić Muggiu. Muggia ili Muja kako ju domaći zovu na svom tršćanskom i veneto dijalektu, dok ga susjedi Slovenci zovu Milje. U doba K. u. K Monarhije zvala se pak Mulgs. Lingvističkim varijacijama svog imena Muggia kao da simbolizira veliki dio burne povijesti istarskog poluotoka i Istre.

Muggia ima dušu, onu kakvu imaju svi stari obalni gradići. Živopisnu gradsku luku, zbitu starogradsku kamenu jezgru prepoznatljivog venecijanskog utjecaja formiranu u XV. stoljeću nakon što su se s brda iznad Muggie spustili i posljednji preci današnjih stanovnika. A na brdu iznad Muggie živjelo se stoljećima prije Krista o čemu svjedoče ostaci *castelliera*. U pohodu na Istru krajem II. stoljeća prije Krista osvojili su ga Rimljani i osnovali svoje utvrđeno naselje. Uz njega je u X. stoljeću podignuta utvrda Milje koja je u srednjem vijeku zajedno s ostalim utvrdama na toj strani istarskog poluotoka štitila granicu Istre. Ostaci iz sva tri razdoblja daleke prošlosti istarskog poluotoka zajedno s bazilikom Santa Maria Assunta sagrađenoj u XIII. stoljeću s freskama iz XIV. i XV. stoljeća, dio su arheološkog parka.

Sjedim na terasi malog bara, ispijam svoj *caffè latte* s pogledom u smjeru Trsta s druge strane malog zaljeva, djeliću prostranog Tršćanskog. Poput surfera na dasci misli mi surfaju kroz prošlost. Sredinom 60-ih godina prošlog stoljeća s čežnjom i ne malom dozom zavisti, promatrao sam prijatelje kako se pridružuju dugoj koloni onih što su odlazili preko *grane* opsjedati grad preko puta. Švercajući tamo devize kupljene na crno, a natrag traperice - simbol nedostižnog, najlon košulje, šušlavce, tranzistore i ine divne i prekrasne stvari s vrha ljestvice želja, kojih u socijalističkim dućanima ili nije bilo ili je za njima vladala nestašica, poput svojevremeno velike nestašice kave. Vraćali se osupnuti ponudom u dućanima trulog kapitalizma i pričama kako tamo nema čega nema. A onda šepureći se zagrebačkom špicom i plesnjacima, pokazivali su što su kupili u Standi, Coinu, na Ponte Rossu. Malo je za nas tada bilo važno je li era traperica započela pred 142 godine, kad su u SAD-u Levi Strauss i Jacob Davison patentirali svoje jeftine hlače od čvrstog materijala sa zakovicama na džepovima, ili 1955. kada ih je u filmu „Buntovnik bez razloga“ navukla ikona mladih, James Dean. Jer, one su bile uglavnom nedostižan san moje generacije. Statusni simbol novih generacija stekle su tek otvaranjem granica prema trulom kapitalizmu. Meni, tada još pripadniku ratne mornarice, bilo je uskraćeno zadovoljstvo da sam kupim Riffle na Ponte Rossu. Tako sam u Trst prvi put otišao koju godinu kasnije (nakon što sam se mornarici odužio za besplatno školovanje), no još uvijek dovoljno rano da odlazak u Trst (a zatim nešto kasnije i Palmanovu, Udine, Goricu, Tarvisio) u početku prihvatim kao pitanje društvenog statusa, a grad što ga sada gledam zamrlj provincijski - središtem jednog drugog svijeta.

U Muggii sam prvi put bio početkom 70-ih godina prošlog stoljeća. Bilo je to vrijeme u kojem je nautički turizam na našoj obali Jadrana bio još u povojima, pa je luka u Milju, meni zaluđenim brodovima i jedriljem, bila raj za oči u kojem sam mogao uživati satima, šecući rivom ili kao danas, sjediti uz espresso na nekoj od terasa s pogledom na šumu jarbola, leta, pripona, zaputki jedrilja krstaša, ili s pogledom na motornjake onda klasičnih i elegantnih brodskih linija, za razliku od ovih današnjih, meni odveć futurističkih.

Kako sam u Muggiu dospio do krajnjeg odredišta mog landranja poluotokom, na povratku se, nešto sjevernije od nje, popnem na E751. Njome neću ravno za Pulu. Silazit ću s ceste i lijevo i desno i putima kroz vinograde i maslinike zaći u još pokoji gradić ili mjesto.

3. NATRAG U PULU CESTOM E 751

*Istra je meni
medežija*

Ni sam ne znam koliko sam puta do sada prošao (od one doista daleke 1960.), uzduž i poprijeko poluotokom. Pitam se, dok se na kraju ovog landranja, vozim cestom E751 natrag u Pulu, jesam li se nakon toliko godina landranja umorio prvenstveno od Istre, koja je na svima njima uvijek bila u središtu mog zanimanja? Mogu reći da nisam! Jer *Istra je meni medežija!*

Cesta, koja mi je toliko prirasla srcu, dijelom slijedi pravac nekad važne ceste starog Rima, Via Flavije. Putovali su njome legije i civili od Akvileje, preko Trsta i Poreča do Pule. Da bi dalje Via Liburnicom nastavljali preko Nezakcija, Labina i Plomina do Kastva. Obje ceste ucrtane su u *Tabula Peutingerianu*, kartu cestovne mreža starog Rima, čija je kopija sačuvana do danas.

Od njih su *vicinalne ceste*⁵⁰ vodile u unutrašnjost Istre. Usporedimo li današnju cestovnu kartu istarskog poluotoka s onom iz doba Rima, uočit ćemo kako se cestovni pravci gotovo poklapaju.

Put koji me vodi natrag u Pulu, bio je ne tako davno vrlo važna prometnica. Zapadni krak starog cestovnog ipsilona i europski magistralni pravac, baš kao i Via Flavija nekad, povezuje Trst s Pulom. U tom je kontekstu ishodišna točka Trst. No, za mene je to bila Pula. Prošao bih kroz Puljštinu, rubnim dijelom Poreštine pa kroz Bujštinu prema krajnjem sjeverozapadu poluotoka. Ne sjećam se da sam njime ijednom krenuo landrati u suprotnom smjeru.

⁵⁰ vicinalne ceste: *sporedne, lokalne ceste iz doba starog Rima*

Zaboravljen je to pravac od onih koji putovanje poluotokom doživljavaju kao žurbu, nakon što je 90-ih godina prošlog stoljeća sagrađen zapadni krak Istarskog ipsilona kao moderna autocesta. No one koji putuju da bi putem uživali i istraživali, stalno susrećem na dobroj staroj E751 i njezinim *vicinalnim cestama*. Udaljena od obale dok prolazi kroz Vodnjan i pokraj Bala, a približi joj se kada se spušta u Limsku dragu. Ponovno se udaljuje od mora dok se uspinje prema Svetom Lovreću i prolazi kroz Badernu i Vižinadu. A onda preskoči rijeku Mirnu, popne se u Buje pa se spusti u dolinu Dragonje i prijeđe hrvatsko-slovensku granicu u Kaštelu. Zaobiđe Kopar i prođe pored Muggie. Na tih sto i nešto kilometara brojni odvojci. Oni slijeva vode do priobalnih gradića i mjesta, oni zdesna pak k onima u unutrašnjost Istre i *Primorskog*.

ZEMLJOM MALVAZIJE, TERANA I MUŠKATA MOMJANSKOG

Netom što sam prešao granicu i ponovno se našao u Hrvatskoj, na brdu ispred - mjesto Kaštel. Sačuvalo je ime kao podsjetnik na nedaleki kaštel nastao na mjestu gradine iz doba prapovijesti. Kaštel i nekoliko kamenih kuća uokolo nekada su se zvali *Catrum Veneris*, jer je vjerojatno tu u doba antike stajao rimski hram posvećen božici Veneri. Kasnije ga susrećemo i pod imenom *Porto Venere*, jer je u ranom srednjem vijeku do pod brdo s ostacima kaštela, koje danas dominira krajobrazom, dopiralo more.

Desno od mene još se prostire plodna ravan, čija zelena boja u daljini prelazi u modru, koja se onda prema horizontu prvo izgubi u modrosivoj, a zatim pretoči u srebrni odsjaj sunca na zalasku, što se ogledalo u morskom plavetnilu. Između mora i neba, vinogradi.

Vinorodne *terra bianca* i *terra rosa* ovdje na Bujštini, području od doline rijeke Mirne do slovenske granice, i od Motovuna do zapade obale, okupio je najveći broj najrenomiranijih istarskih vinara. Iako se drži da je bijela zemlja idealna za uzgoj bijelih sorti grožđa, a crvena za crne sorte, baš ovdje poneki vinari dobivaju odlična bijela vina uzgojena na *terra rosi*. Kada spominjem bijele i crne sorte grožđa, mislim prvenstveno na malvaziju i teran. One su, kada je riječ o vinskoj Istri, njezini simboli. Iako se na Mediteranu uzgaja četrdesetak vrsta malvazije, Istrijani su svoju, *malvasia*

istriana, dotjerali gotovo do savršenstva. Njome su zasadili preko polovice svih nasada, a na čitavom području vinogradarske Hrvatske malvazija je danas druga najzastupljenija sorta grožđa. Posljednjih desetak godina od malvazije je planski i trudom stvoreno prepoznatljivo vino koje danas ima dva lica. Mlado - za one koji u njoj traže osvježanje, voćne mirise i retroštih, i zrelo (ne odležano u inoks bačvama!) - istinskim vinoljupcima, koji traže u vinu više od osvježanja. Odležana malvazija ima dugi životni vijek, što ju svrstava među tek nekoliko takvih bijelih sorti u vinskom svijetu. Teran je druga dobra istarska vinska priča. Svojedobno ga je merlot (zbog pomodarstva) potisnuo na drugo mjesto među crnim sortama, no danas se njegova slava ponovno vraća. Vino teran čarobne je tamnocrvene boje s odsjajem ljubičaste, kada čašu podignete prema svijetlu. Razigranog okusa, voćnog mirisa i taman na mjeru potrebne doze kiselosti, koju moje zagorsko-prigorsko porijeklo traži u vinima u kojima uživam. Položaji terana su oko Petrovije, desno od ceste kojom vozim, mjesta gotovo na pola puta između Buja i Umaga i dalje uz more prema Poreštini.

Ono što je naročito dojmljivo u istarskoj vinskoj priči je, da su obje sorte autohtone. Usprkos pošasti peronospore i filoksere, koje su krajem XIX. stoljeća gotovo istrijebile vinograde na Starom kontinentu, Istrijani su uspjeli sačuvati svoje domaće sorte i njima obnoviti nasade.

Dok u podrumima na vinskoj cesti Bujštine biram vina koje ću ponijeti s ovog landranja, ne mogu preskočiti ona koje nosi oznaku IQ – istarska kvaliteta. Od 2005. istarski vinari prema strogim kriterijima kontrole dodjeljuju ovu oznaku kao znak za kvalitetu. Dvadeset tri malvazije iz berbe 2015. i pet terana, berba 2015. dobili su na prošlogodišnjoj 23. Međunarodnoj izložbi vina u Poreču pravo isticanja oznake IQ.

Iako na kontinentu volim popiti *chardonnay*, pinot ili *sauvignon*, često radije od autohtone kraljevine - sorte koja nastojanjem vinara Zelinskog vinogorja po mnogo čemu krči sličan put malvazije, i usprkos tome što nisam osobit ljubitelj crvenog vina, kada sam u Istri, moj su prvi jedini odabir malvazija ili teran, iako u Istri dobra vina daju i druge sorte – bordoške ponajviše.

Ispred mene na brdu, Buje. Karakteristična slika. Pomalo stožasto brdo krune gusto zbijene srednjovjekovne kuće što ih nadvisuje zvonik. Od vrha se spuštaju strminom više ili manje zbijene sve novije i novije, sve dok se

u podnožju ne raštrkaju kao sasvim novo podgrađe onom gradu iznad. Lijevo, još se malo protegnula dolina, a onda se iz nje stanu uspinjati brda što ovom svojom stranom prate rijeku Dragonju, a onom drugom rijeku Mirnu.

Buje su zbog svog položaja oduvijek bile gradić na raskrsnici putova, mimo kojega sam uglavnom samo prolazio - najčešće za vrijeme ljetovanja u Puli, vrijeme u kojem sam se mogao više posvetiti landranju Istrom.

Prije nego skrenem desno u centar Buja, odvest ću se nakratko do Momjana udaljenog kakvih 5 kilometara od Buja, gotovo na granici sa Slovenijom. Smješten 280 metara nad morem, okružen vinogradima i maslinicima, dominira okolinom.

Momjan ili Momiano prijestolnica je muškata momjanskog, mirisnog vina koje također nosi oznaku izvrsnosti. Brdoviti teren nad Dragonjom i pogodna cirkulacija zraka zaslužni su uz vrijedne vinare da ova mirisna loza koju su na brda oko Momjana donijeli doseljenici iz Furlanije⁵¹ oko 1200. godine daje izvanredno kristalno bistro vino, zelenkastožute do zlatnožute boje. Enolozi ga opisuju kao srednje do jako alkoholno, uravnoteženih kiselina, cvjetno-voćne arome s dominantnim muškatnim karakterom. Desertna varijanta tog iznimnog vina je zlatnožute boje, bogatog kompleksnog mirisa. No, nije me u Momjan odvela samo moja zaljubljenost u božju kapljicu za koju je francuski kardinal Richellie otprilike rekao, kako Bog zasigurno ne bi stvorio vino tako dobrim, da je htio da ga ljudi ne piju, već i zaintrigiranost momjanskim kaštelom.

Da se zapravo radi o donjem i gornjem Momjanu (iako mu to nisu toponimi) kaštelu i samom mjestu, saznao sam pri prvoj posjeti, ne baš tako davnoj. Prilazeći mu tada iz pravca Grožnjana, uzalud sam pogledom pretraživao okolne vrhove brda u potrazi za slikom jedne od najsačuvanijih i zato najuočljivijih kula momjanskog kaštela (znanoj mi s fotografija). Za očekivati je nekako bilo, da se naziv gornji odnosi na kaštel, a naziv donji na samo mjesto. No, Momjan, razvučen po bilu jednog od brda nadvisuje samo vrh s usamljenom crkvom. U očekivanju da ću usput, negdje ugledati i kaštel, nastavim voziti prema njoj, a kaštelu ni dalje traga. Ali zato mi se na vrhu ponudi veličanstveni pogled na vinograde, krovove Momjana, zvonik

⁵¹ Furlanija Julijska krajina: regija na sjeveroistoku Italije, osnovana 1954. pripajanjem Zone A Italiji, upravno središte je grad Trst



Momjan

župne crkve što ih nadvisuje, Savudrijsku valu u daljini na jednoj strani i mrka brda središnje Istre s Čićarijom u pozadini na suprotnoj. A onda, desno od zvonika, iza zadnjih momjanskih kuća, ugledam vrh četvrtaste kamene kule, kako nadvisuje krovove. Krenem natrag u Momjan u potragu za njom. Kuće u središtu mjesta, zbijene oko župne crkve sv. Martina iz XV. stoljeća na mjestu nekad ranogotičke, bogate građanske, građene između XVII. i XIX. stoljeća, daju ruralnom Momjanu uobičajeni izgled kamenog gradića. Crkva s 5 oltara; onaj glavni je od mramora (ostali su drveni), krije kustodiju u jednom od stupova arkature⁵². U njezinom župnom arhivu iz 1584. pronađen je jedan od prijepisa Istarskog razvoda. Desno od centra put vodi prema kaštelu. Iako je doista nešto niže, donji Momjan zapravo je također gore. Stoji na strmoj i visokoj litici, okrenutoj prema dolini Dragonje. Između prostrane doline i litice s kaštelom ispriječio se kanjon - dubok usjek potoka Argilla, okružen gustim, gotovo neprohodnim raslinjem poput kakve prašume, iz koje se može očekivati da svaki čas istrči kakva štriga ili štrigun.

Spremajući se za ovo landranje, i ja sam o Momjanu (kao i ostali koje je zanimala priča o momjanskom kaštelu) pronašao vrlo malo podataka. Zapravo neuobičajeno malo za tako zanimljiv i očuvan spomenik istarske prošlosti.

Kaštel se prvi put spominje 1234. godine. No, kako u svojoj prekrasnoj monografiji o Istri kažu Ranko Latković i Franko Dokmanović: *Njegova povijest započinje i prije njegovog fizičkog nastanka, kada obitelj Orlamünde poklanja naselje Mammilanum (današnji Momjan) Akvilejskoj crkvi*. Naime, naselje *Mammilanum* prvi se put spominje već 1035. To ne znači da na mjestu današnjeg kaštela i prije XIII. stoljeća nije postojao srednjovjekovni kaštel, rimska utvrda, a možda i prapovijesna gradina. Osim strateškog položaja u prilog toj mogućnosti idu i arheološka nalazišta uz potok pod gradom, a dokazi za nju mogli bi biti pronađeni pri sanaciji kaštela, čiji su pripremni radovi započeli krajem kolovoza prošle godine. U svojoj općoj neinformiranosti o kaštelu propustio sam vijest kako će kaštel, kojeg su vlasnici, obitelj Rota, napustili u XIX. stoljeću (u vrijeme kada su počela propadati velika feudalna dobra), biti sačuvan od daljnjega propadanja i da će mu ponovno udahnuti život kroz novu namjenu – onu u funkciji razvoja kulturnog turizma.

⁵² arkatura: niz slijepih arkada koje imaju samo dekorativno značenje



Buje

Eto me natrag u Bujama. Iako su se u novije doba razvijale više od ostalih gradića uz Mirnu, s kojima dijele istu ili sličnu priču od svog od nastanka do današnjih dana, Buje ili Buie sačuvale su onu povijesnu sliku utvrđenog grada, koji se prvi put spominje 981. kao *Castrum Bugie*. Prapovijesna gradina, rimska utvrda, srednjovjekovni gradić iz doba vladavine Akvileje, Svetog Rimskog Carstva i Mlečana u doba Austrijanaca, Francuza, K. u. K. Monarhije, Italije, STT-a, Jugoslavije i Hrvatske, nadrastao je svoje povijesne okvire i postupno se širio u podnožje.

Izvan ostataka bedema tik do ulaza u najstariji dio Buja stoji crkva Blažene Djevice Marije, koja uz stariji barokni zvonik čuva i glavni portal ranije crkve iz 1497. godine s natpisom u kojemu se spominje darivatelj. I župna crkva sv. Servula na središnjem trgu, monumentalna i nikad dovršena, stoji na mjestu starije. Jedna je od najljepših kasnobaroknih crkava u Istri, opremljena bogatim inventarom. Zbog njezine gradnje (započete sredinom XVIII. stoljeća) porušene su mnoge javne zgrade na trgu. Ostao je sačuvan tek zvonik one stare i jedna patricijska kuća iz XV. stoljeća. Trg s crkvom okružuju nizovi kuća iz doba renesanse i baroka, raskošnih pročelja. Izvan tih starih Buja na vrhu brda, niz padinu se spuštaju sve novije i novije Buje. U njima doba Monarhije obilježavaju klasicističke palače i željeznička stanica u kojoj je danas vatrogasni dom. Nasuprot raskoši klasicizma, iz vremena Italije stoji poneka zgrada jednostavnih i strogih linija, dok doba socijalizma i vrijeme današnje donose Bujama obilježja modernog gradića.

Spuštam se od Buja prema dolini Mirne. Sa zavojite ceste što se, čas spušta, čas penje, pogled mi bježi lijevo na Grožnjan. Vinogradi i maslinici sve više ustuknuli pred vječno zelenom bršudom. Na vrhu jednog od uspona u udolini ispod ceste, mjesto Krasica. Crkvenom tornju, koji iznenada izroni zdesna kao iz kakve provalije i nadvisi cestu za gotovo pola svoje visine, temelji počivaju ispod nivoa ceste - na kraju strmine koja ju nosi. Intrigantna slika tjera me da se na trenutak zaustavim, kako bih mu kroz bifore ispod obrambenog kruništa gledao prema moru i suncu na zalazu. Neobična i dojmliiva slika.

Odlazeći s Bujštine, bilo bi nepravедno ne spomenuti i neka od drugih istarska vinogorja od kojih sam većinu prošao za ovog putopisanja.

Vinska se Istra dijeli po nadmorskoj visini i tipu zemlje, jer ti parametri snažnije utječu na profil aroma i strukturu vina. (Saša Špiranec). Vinogorja Poreštine već sam se dospomenuo. Desno od puta kojim vozim, tri su vinogorja



Krasica

središnje Istre. Pored motovunskog tu su i vinogorja oko Buzeta i Pazina. Na potezu od Rovinja do Medulina vinogradi su južne Istre.

Vina iz autohtonih sorti nevjerojatno se dobro sljubljuju s tradicionalnom istarskom kuhinjom. A ona je donedavno imala dva lica. Jedno unutrašnje, kopnene Istre: kobasice, ombolo, *kapust*, *pašte*, pršut, divljač... i drugo obalne Istre pretežno spravljeno od *verdure* i onoga što daje more. Načelno s jelima kopnene Istre izvrsno se sljubljuje teran, a s jelima obalne, malvazija. No, danas postoji jedinstvena istarska kuhinja koja je također jedan od simbola Istre, značajan za turističku ponudu. Savršeni spoj lokalnog kolorita i burne ostavštine mnogih koji su protutnjali Istrom. Jednostavnost koja preferira kuhano nad pečenim, ni u kom slučaju ne znači da je ona profana ili jednostavna za pripremu. Dapače, maštovita je i što je najvažnije, izuzetno zdrava. U njoj se koristi puno samoniklog aromatičnog bilja, obavezno maslinovo ulje, vinski ocat i vino kao važan sastojak.

U Porte Portoneu E751 baš kao i nekad Via Flavia prelazi Mirnu. Ponovno dugi uspon sada na brda iznad Mirne. U daljini lijevo Motovun. Dan se bliži zalasku pa mi njegovi obrisi ovako iz daljine djeluju kao kroki. Putem od Mirne zemlju terana i malvazije polako zaposjeda bršuda i makija, prekrivajući brda, zaklanjajući pogled s ceste. Vraćam se onom drugom istarskom krajobrazu, pomalo divljem i vječno zagasitozelenom, što će me pratiti sve dok se ne uspnem na drugu stranu Limske drage. A onda će ga opet prošarati vinogradi i maslinici.

IZMEĐU MORA I ZVJEZDANOG NEBA VIŠNJAN, A NA KRAJU PUTA BALE

Posljednji ću put na ovom landranju s visine zaviriti na vinorodnu Bujštinu i Poreštinu, ali se i približiti zvijezdama. Zato moram koji kilometar do Višnjana, cestom što siječe ovu koja će me odvesti u Pulu, a vodi od Poreča preko Kajrobe u Motovun ili Pazin. Stari kameniti *Visignano d' Istria* na samom je rubu brdovitog područja sive, središnje Istre, koje s južne strane prati Mirnu i njezinu dolinu. Pod tim brdima dalje, sve do mora, gotovo ravna Poreština.

Ostavljam auto pored crkvice sv. Antuna iz XV. stoljeća pa krenem onako, s noge na nogu kamenom ulicom uzbrdo do najstarijeg dijela Višnjana.

Prvi vrhu kratkog uspona gradska vrata. Krasi ih reljef mletačkog lava - znamen kojim je Serenissima velikodušno obilježavala svoje posjede uzduž i poprijeko Istre. Raskriljena – bez vratnih krila, ipak mi dijelom zaklanjaju pogled na stari gradski trg. Sve dok kroz njih ne prođem, u istom pogledu ne mogu vidjeti i ostatke bedema iz XIII. i XIV. stoljeća i gradsku ložu i šternu do nje iz XVIII. stoljeća i župnu crkvu sv. Kvirika i Julite u neoklasicističkom stilu iz XIX. stoljeća i od nje odvojen 27 metara visok zvonik one prvotne - srušene, romaničke ili možda gotičke župne crkve.

S lijeve strane trga, s platoa šterne i kroz kolonade lože, sa 244 metra nad morem, pruža se jedinstven pogled preko šumovitih vrtača, polja, vinograda i po brdima razasutih kuća crvene Istre do petnaestak kilometara udaljenog zaljeva Červar porat i dalje u sivom odsjaju more, što se na horizontu u obliku tanke crte spaja s nebom.

Stari romantični Višnjani ima na tom nebeskom svodu i svoju „zvijezdu“. U srpnju 2001. godine Međunarodna astronomska unija odobrila je da dva asteroida koje su otkrili višnjanski astronomi nose imena Višnjani i Poreč, a zatim i još dvama, čija su imena Oton Kučera i Učka.

Oduvijek ljudi upiru pogled put neba s astronomskim pomagalima ili bez njih, ne bi li se između ostalog i orijentirali pomoću nebeskih tijela dok plove ili hodaju, ili se pak samo divili tom gotovo nepoznatom beskraju.

U Istri postoji duga tradicija zvjezdarnica. Na brdu Monte Zaru u Puli sagrađena je 1871. prva moderna zvjezdarnica na današnjem području Hrvatske, u sastavu Hidrografskog ureda K. u. K. Kriegsmarine. Devastirana je kao i veliki dio ostavštine Monarhije nakon 1918. A onda su ju još razorili bombama saveznici krajem Drugog rata. Pulski astronomi obnovili su rad 1973. djelujući iz jedne kuće u samom centru Pule. Iako je kupola zvjezdarnice na Monte Zaru obnovljena krajem 70-ih godina prošlog stoljeća, pulska zvjezdarnica nikada nije nastavila radom. Na kraju te žalosne priče o radu pulskih profesionalnih astronoma i astronoma amatera, svjetlosno onečišćenje Pule dovelo je do potrebe izgradnje zvjezdarnice u Višnjani.

Tako godinama Višnjanci i posjetitelji Višnjana svoj pogled, osim prema moru i središnjoj Istri, usmjeravaju teleskopima i prema zvjezdanom nebu. Nešto niže u podnožju starog, krovove novijeg dijela Višnjana nadvisuje kupola nadaleko čuvene višnjanske zvjezdarnice. Nešto manje od četrdeset godina djelovala je na toj lokaciji, a kada je svjetlosna zagađenost neba i



Prema zvijezdama

nad Višnjanom postala smetnja za astronomska promatranja, 2,5 kilometra dalje na brdu Tićan sagrađena je nova. Sa svojim su teleskopima višnjanski zaljubljenici u astronomiju i mladost koju su podučavali tokom ljetnih škola astronomije, do sada otkrili više od 1000 bezimenih asteroida, što obje višnjanske zvjezdarnice svrstava među najaktivnije na svijetu.

Prvi dojam je očaravajući. Prilazni me put vodi kroz vinograde do prostrane livade usred koje stoji zdanje nove zvjezdarnice. Istovremeno u opreci i čudesnoj simbiozi s tim futurističkim zdanjem 21. stoljeća s elementima tradicionalnog istarskog graditeljstva su: srednjovjekovna kapelica sa zvonikom na dvostruku preslicu (unutrašnjosti oslikane davno izbljedjelim freskama i kamenim zidom omeđenim prostorom za okupljanje vjernika), istarski Stenhengen; u nepotpun krug raspoređeni kameni blokovi – replika tajanstvene prapovijesne instalacije s Malog svetog anđela i kamena kuća neke vjerojatno davno napuštene stancije. Eto, kada se već nisam uspio popeti na nedaleki Mali sveti anđeo i zaći u tajanstveni svijet tog kulturnog mjesta iz istarske prapovijesti, obišao sam mu ovdje kopiju. U blizini su još najmanje tri poznate lokacije prapovijesnih castelliera i šest srednjovjekovnih crkvice (očuvanih ili ruševnih) oslikanih freskama.

Kad sam već u Višnjanu, produžiti ću i do susjednog mjestašca Bačva. Na samom ulazu u mjesto crkvice je sv. Jakova iz XII. stoljeća. Jednostavna građevina u maniri romanike s gotskim zvonikom na dvostruku preslicu, neodoljivo podsjeća na onu sv. Antuna u Višnjanu. Nalazi se na poučno-pokaznoj stazi *Put istarskih fresaka* i jedna je od 21 opisane u vodiču dosad obnovljenih crkvice s freskama na istarskom poluotoku. I ovu kao i crkvicu sv. Antuna oslikao je majstor Dominik iz Udina, koji je živio na prijelazu između XV. u XVI. stoljeće u Vodnjanu. Čudesni kolorit i maštovitost slikovnog prikaza biblijskih priča na srednjovjekovnim freskama, ovdje je jedan od prikaza poštivanje svete nedjelje kao dana za odmor i to ne može nijednog, iole pažljivijeg promatrača, ostaviti ravnodušnim.

Gotovo ravnu cestu uskoro sustigne nizbrdica što strmo vodi k mjestu gdje se susreću Limski kanal i Limska draga. Još uspon i nešto ravnog komada puta i eto me u Balama.

Iako sam za ovoga putovanja nekoliko puta prošao pored Bala, njihov sam obilazak podsvjesno ostavio za pred sam kraj svog landranja. Zašto?

Još od mojih ranih istarskih dana, u vrijeme kada sam tek kretao u otkrivanje Istre, Bale su mi plijenile pažnju svojom čarobnom arhitekturom i „jezikom“ kojim su govorili preostali stanovnici gotovo napuštenog gradića. U usnule Bale, ili kako su ih tada preostali stanovnici romanskih predaka zvali Valle, treba ući. Mislim doslovno. Skrenut ću s jedne od dviju cesta koje se u nizini ispod Bala spajaju i nastavljaju prema Puli zajedno (tvoreći, a što drugo nego oblik ipsilona), proći *kusom* od prilazne ceste pa zaći u tajanstveni splet uličica, pjaceta, crkvice i palača, stalno se gotovo neprimjetno uspinjući. Ili u drugoj varijanti spuštajući se do kaštela Soardo-Bembo, kombinacije stambenog prostora i dviju obrambenih kula usred pomalo arhaične slike. Ja sam ovaj put, kao i najčešće dosad, odabrao ulazak s ceste što vodi u Rovinj. Najstariji je dio Bala sagrađen na neznatno povišenom humku što strši iz prostrane zaravni Puljštine. Na mjestu prapovijesnog castelliera kasnije je niknula rimska utvrda, a zatim i srednjovjekovni kaštel. Bale su do danas zadržale njegov srednjovjekovni raster razmještaja kuća i ulica u dva koncentrična kruga unutar bedema, danas uglavnom porušenih. Noviji dio Bala razvijao se u podnožju, izvan bedema.

I danas je, pedeset dvije ili tri godine poslije, ulazak u Bale s ceste prema Rovinju isti, iako to više nije onaj usnuli gradić s početka druge polovice XX. stoljeća. Gradić pustih ulica, sumornih kamenih kuća čija pročelja rese čvrsto zabravljene prozorske škure i ulazna vrata iza kojih nema života. Prođem kroz gradska vrata i krenem na suprotnu stranu, prema župnoj crkvi Pohođenja Blažene Djevice Marije svetoj Elizabeti, kroz začaran svijet tijesnih kamenih uličica, kuća i palača iz vremena romanike, gotike i renesanse, baladura, lože i fontika.

Iako je župna crkva sagrađena 1880. godine, kako to već biva po Istri, na mjestu stare iz IX. stoljeća, čuva bogati inventar iz prošlosti: kameni sarkofag s predromaničkim reljefom iz VIII. stoljeća, romaničko drveno raspelo, jedno od nekoliko pronađenih u Istri, renesansni drveni poliptih⁵³ i reljef Bogorodice, liturgijsko ruho i pribor iz XV. do XVII. stoljeća, dok su u kripti stare crkve izložena plastika iz doba rane romanike. I zvonik pored crkve ima obilježja romanike.

⁵³ poliptih: slika sastavljena od više dijelova: krila, ploča, s različitim prizorima; glavni joj se motiv nalazi na središnjem krilu



Bale

Izađem iz kripe i ugledam kako dolje ispred crkve promiče sadašnjost po E751.

U neposrednoj blizini (a kako i ne bi u tako malom i stiješnjenom gradiću) meni prekrasna gotska crkvice Sv. Duha iz XV. stoljeća s čarobnim zvonikom na preslicu, još pokrivena škrljama i oslikana freskama majstora Alberta iz Konstaze na Bodenskom jezeru.

Danas, nakon godina upoznavanja Istre, znam da Bale zapravo nisu jedinstvene po svom ulazu, jer Istra je prepuna takvih gradića. Pa ipak, slika koju sam o Balama stekao za svog prvog obilaska početkom 60-ih godina prošlog stoljeća, uvijek mi se sa svakom posjetom iznova vraća.

U međuvremenu se ona sadašnjost na E751 od sivih sjena na kotačima pretvorila u mnoštvo svjetala što promiču u oba pravca. Večer se spustila nad Puljštinu pa ću i ja među njih i krenuti za onima što voze na jug. Uskoro ispred sebe ugledam rasvijetljeni zvonik crkve sv. Blaža u Vodnjanu, što mi kao kakav svjetionik pokazuje put. Kad sam u Vodnjanu, kao da sam već na kraju puta - u Puli.

UMJESTO POGOVORA

Povratkom u Pulu moji *drugi istarski puti* su završili. Naum da ovim putopisanjem zaokružim svoju (a na neki način i Horvatovu) priču o Istri i istarskom poluotoku, nastavljajući s putopisanjem ondje gdje smo - ja pred tri, a Horvat pred 103 godine s pričom stali, je ispunjen. Za očekivati bi bilo (uzimajući u obzir i moja ljeta) da na kraju putovanja, ako već nisam osjetio umor od Istre, u duši osjetim neku prazninu.

No nije bilo tako! I nakon svih pustih godina putovanja Istrom, još se nisam umorio od landranja njome. Zato si mogu na kraju ovog landranja, bez razmišljanja obećati kako ću joj se vratiti za mjesec-dva i tako stalno iznova, sve dok se doista ne umorim - ali ne od Istre, jer ona je meni kao što rekoh, *medežija!* Uostalom zato i jesam skovao parafrazu na onaj Johansonov aforizam o gradu (za mene kraju) koji naprosto ne da da se čovjek od njega umori.

I dok se Horvat putujući Istrom, osvrtao na ondašnjost Istre, meni je, na mojim putovanjima, pažnju privlačila i njezina prošlost i njezina sadašnjost. Pišući *Istarske pute opet i iznova*, zaokupljalo me vrijeme K. u. K. Monarhije. A onda sam prošlog ljeta u Puli u galeriji Sveta srca vidio predivnu izložbu „Istra, lav i orao.“ Impresivna priča o Istri od XIV. do XVIII. stoljeća, dobu u kojemu poluotok dijele Mletačka Republika i Austrija. Razgledavajući ju, shvatio sam da sam zaljubljenik i u taj dio istarske povijesti iza koje su usprkos kugi, neprekidnim ratovima i gladi, ostali mahom sačuvani svi oni prekrasni gradići, palače, crkve koje sam obišao, landrajući kopnom ili ploveći uz obalu i tako putujući Istrom, putovao i kroz njezinu prošlost. Tko zna neće li me za

nekog od sljedećih landranja uz sadašnjost zanimati vrijeme Franaka, dolaska Slavena ili možda vrijeme Ilirskih pokrajina. Pa kako da se onda osjetim u duši prazno?

Ili! Možda me ipak pri kraju landranja (ne i na samom kraju) napustio zanos koji me pratio i ostavio neku prazninu u duši, vidljivu u zadnjem poglavlju. Ne zbog poluotoka samog, već zbog događanja oko njega. Čak ne ni svih. Pitanje Savudrijske vale (pa i granice na Dragonji) ionako će na ovaj ili onaj način riješiti (nažalost) Međunarodni sud. Žica, kao što je postavljena, bit će uklonjena. Doduše, gorčina će ostati. No doista mi ne ide u glavu besmislenost inzistiranja naših susjeda da grožđe koje je stoljećima na čitavom poluotoku, a u Istri naročito, davalo vino teran „ediktom mora davati neko drugo vino.“

Naravno, ovo je bila priča o Istri i istarskom poluotoku onako kako ih ja vidim i doživljavam. Zato i jest dijelom subjektivna uz sva moja nastojanja da to bude što manje. Koliko? U to se čitatelj mora sam uvjeriti putujući Istrom mojim, Horvatovim ili nekim svojim putima. Odluči li pak Istru i poluotok upoznati iz naslonjača u svom dnevnom boravku i pritom (kako bi Horvat rekao) ... *u štiocu, dok čita ove pute, sve nešto raste, raste, ma i sam ne znao, šta, onda sam mu pogodio žicu.*

ZAHVALE

Osjećam potrebu zahvaliti prije svega Istri samoj i mojim prijateljima u njoj, jer mi dok landram njome, pružaju pregršt divnih trenutaka. Zahvaljujući tim trenucima, vrijeme koje sam proveo pišući o svom landranju donijelo mi je jednu novu, nadasve korisnu životnu dimenziju, koja mi zaokuplja misli i ispunjava dušu kada sam u Svetom Ivanu Zelini.

A onda moram zahvaliti svom nakladniku Pučkom otvorenom učilištu, njegovom ravnatelju i mom prijatelju Ivici Kukovačecu koji je nesebično darovao svoje znanje, sposobnost i vrijeme kako bi ovaj putopis uopće ugledao svijetlo dana; oblikovao ga u grafičkom i dizajnerskom smislu te pripremio za tisak. Zahvaljujem i lektoru Stjepanu Dragiji kojemu sam svojom brzopletošću pri slaganju misli na papir zadao doista puno muke. Hvala i mom prijatelju Vladimiru Leršu koji je svojim crtežima obogatio ovaj putopis.

I na kraju zahvaljujem čitatelju koji će možda, potaknut mojim putopisom, obići Istru i istarski poluotok mojim, Horvatovim ili nekim svojim putima.



TUMAČ MANJE ZNANIH RIJEČI

- A** adjukanti: *pristavi, pomoćni činovnici*
ager: *u doba starog Rima zemlja u posjedu države*
arhitrav: *glavna greda koja povezuje stupove*
- B** baladur, balatura: *trijem ispred kuće s prilaznim stepenicama*
bitva: *jednostavna naprava na brodu i kopnu za koju se veže brod;*
 one na obali mogu biti željezne ili kamene
boška: *šuma*
brak: *pličak usred mora*
bršuda: *hrast medunac*
bumbari: *autohtoni Vodnjanci*
buzara: *jelo od školjaka ili rakova*
- C** cime: *konopi kojima se veže brod*
- Č** čvor: *jedinica mjere za brzinu na moru. 1 čv.= 1 Nm/h*
- Ć** ćesta: *ulica, po vodnjanski*
- Đ** đita: *krstarenje brodom*
- F** fameja: *obitelj*
fontik: *kuća trgovca, tržnica, skladište*
forši: *možda*

fuži: *vrsta istarske tjestenine u obliku tubica*

G Gospa od Ružarija: *Djevica Marija od Svete Krunice*
grancipor: *grmalj, rak koji obitava u pličinama duž obale*
greco: *vrsta vjetra, puše iz smjera Grčke*

K kambijalo: *promijenilo*
kampanja: *zemlja koja se obrađuje*
kapust: *kupus*
kofin, kufin: *granica*
kus puta: *komadić puta*

L ladonja: *bjelogorično stablo koje može narasti 20-25 metara visine*
landravac: *onaj koji landra, skiće zadovoljstva radi*
lopica: *streha na stupovima pred ulazom u crkvicu*

M mandrač: *lučica za barke, uvučena u kopno i zaštićena lukobranima*
medežija: *lijevak*
molat cime: *skinuti konope, odvezati brod*

P podestat: *gradonačelnik u gradićima koji imaju autonomiju*
portik: *dugačak prolaz ispod kuće*

R reful: *povremeni udar vjetra, puhanje vjetra na mah;*
karakteristično za buru

S soha: *naprava koja služi za dizanje i spuštanje čamaca, najčešće onih*
za spašavanje, uglavnom na brodovima

Š škrljje: *tanke kamene ploče kojima su nekada pokriveni krovovi*
špina: *pipa, slavina*
šterna: *cisterna za skupljanje kišnice*
štriga: *vještica*
štrigun: *vještac*
švoj, švoja: *vrsta ribe, list*

T timun: *kolo kormila*

točati: *umakati kruh*

tornivat: *vratiti*

V važ: *kanta, ovdje grlo šterne ili zdenca*

verdura: *povrće*

verši: *stihovi*

Kazalo

PROSLOV	5
----------------------	---

I. DIO PROLJEĆE, LJETO, JESEN 2015.

1. JOŠ MALO HORVATOVIM PUTIMA	25
IZ IČIĆA U RAKITOVEC	26
KROZ BUZET U DRAGUĆ	36
2. ČAKAVŠTINA, ISTROVENTSKI I GLAGOLJICA	49
VERŠI NA ŠTERNI	51
3. SREDIŠNJA ISTRA	
ZEMLJA KAŠTELA, FRESAKA I TARTUFA	57
U DVIGRAD, DAVNO USNULI GRAD	58
KRUŽNO KROZ SVETI LOVREČ	68
VAMPIR IZ KRINGE I PUTOVANJE DUŽ LIMSKE DRAGE NA SJEVER	71
U TINJANU, GRADU ISTARSKOG PRŠUTA	75
DALJE KROZ SIVU ISTRU	81

ČETIRI KAŠTELA,	
ČETIRI BISERA U ZEMLJI TARTUFA.....	83
TRAGOM ISTARSKOG RAZVODA.....	106
JOŠ MALO ZEMLJOM TARTUFA; SOVINJAK I VRH.....	111
KROZ ISTARSKE TOPLICE PONOVRNO DO BUZETA.....	116
ČETIRI RJEČICE I JEDNO JEZERO.....	121
4. PRVO MOREM DUŽ ZAPADNE OBALE.....	129
ISPLOVLJAVANJE.....	130
44°56'25"N, 13°36'40"E.....	132
PRED ROVINJOM SVETI IVAN NA PUČINI.....	135
JE LI LIMSKI KANAL DOISTA FJORD?.....	140

II. DIO

MIHOLJSKO LJETO, JESEN I ZIMA 2016.

1. A SAD KOPNOM I MOREM

OD BRONČANODOBNIH CASTELLIERA

DO SUVREMENIH RESORTA.....149

MEĐU SUHOZIDIMA, KAŽUNIMA I SREDNJOVJEKOVNIM
CRKVICAMA.....151

NA MONKODONJI, BRDU DUNJA
SUSRET S PRAPOVIJEŠĆU.....156

ROVINJ: SPOJ STAROG I NOVOG.....158

CUL DA LIMO.....167

VR SAR I FUNTANA.....173

TRI PIKI OD PICUGI, MORDELA I VELIKI I MALI SVETI
ANĐEO.....180

POREČ, EUFRAZIJEV GRAD.....185

OD POREČA DO SAVUDRIJSKE VALE EXTRA VERGINI.....	191
2. JOŠ SLOVENSKIM A ONDA I TALIJANSKIM DIJELOM POLUOTOKA.....	211
OD PLOVANIJE DO DEBELOG RTIČA.....	212
NA KRAJU PUTA, MUGGIA.....	216
3. NATRAG U PULU CESTOM E 751.....	219
ZEMLJOM MALVAZIJE, TERANA I MUŠKATA MOMJANSKOG.....	220
IZMEĐU MORA I ZVJEZDANOG NEBA VIŠNJAN, A NA KRAJU PUTA BALE.....	228
 UMJESTO POGOVORA.....	 235
ZAHVALE.....	237
TUMAČ MANJE ZNANIH RIJEČI.....	239

Knjiga je tiskana uz financijsku pomoć
Zagrebačke županije i Grada Sv. Ivana Zeline



RADOVAN BRLEČIĆ

rođen je 1945. u Zagrebu. Novinarstvom kao usputnim zanimanjem i hobiem bavi se još od mornaričke srednje škole koju je završio u Puli. Nakon nekoliko godina plovidbe na brodovima ratne mornarice i traženja

drugačijeg životnog puta, diplomirao je na Fakultetu organizacije i informatike u Varaždinu, pa do umirovljenja plovio poduzetničkim vodama. Putopisanjem, kao nekim „očekivanim“ slijedom u svojoj biografiji, počeo se baviti nakon odlaska u mirovinu. Dječjački snovi o kruhu sa sedam kora, česta poslovna putovanja i putovanja sebe radi Lijepom Našom, Europom, SAD-om, Kanadom i azijskim dijelom nekadašnjeg SSSR-a, neutaživa želja za upoznavanjem drugih krajeva, običaja i ljudi, a pomalo i geni, stvorili su od njega putopisca i *modernog homo viatora* kako ga je nazvao Ivo Kalinski, urednik prvog Radovanovog putopisa o Istri „**Istarski puti opet i iznova**“ (2014.), tiskanog uz stogodišnjicu „Istarskih puti“ Franje Horvata Kiša. Svoje drugo *književno landranje* zapisao je u knjizi „**Sim pa tam po Prigorju i njemu pridržecom falačecu Hrvatskog zagorja**“ (2015.), a ovim svojim trećim uknjiženim putopisanjem „**Moji drugi istarski puti**“ vodi nas ponovno u Istru – u onaj njezin zapadni, prvim putopisom neobuhvaćeni dio.

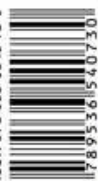
Aktivno se bavi novinarstvom (urednik je magazina Prigorje.hr), putuje i zapisuje, redovito sudjeluje na natjecajima za Hrvatski književni putopis, autor je knjige o povijesti zelinskog hokeja „**Hokejaška kronika**“ (2005.)...

Radek, kako ga zovu prijatelji, živi i radi na relaciji Sveti Ivan Zelina – Pula. Uz landranje kopnom, zaljubljenik je u plovidbu. Na sinje se more otiskuje *Jutarnjom zvijezdom*; sedammetarskim motoseilerom, ponekad s članovima obitelji, a gotovo uvijek s prijateljima okupljenim u družbu pomalo arhaičnog imena *Majnegrupe* čiji je zajednički moto ona latinska: *Navigare necesse est, vivere not est necesse* – Ploviti se mora, živjeti se ne mora.



Cijena: 80,00 kn

ISBN 978-953-6540-73-0



9 789536 540730